

एम.ए. समाजशास्त्र
सत्र - IV (CBCS)

प्रकल्प

विषय कोड : CC.P.812

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के

स्थानापन्न कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे

स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: **श्री. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि
प्रमुख कला शाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक व संपादक

: **प्रा. अमित विजय जाधव**
सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक

: **प्रा. शिवाजी उकरंडे**
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी, जि. रत्नागिरी

: **प्रा. संजय कांबळे**
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

: **प्रा. बोराडे सर्जेराव नारायण सत्यभामा**
सहाय्यक प्राध्यापक,
सतीश प्रधान ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे (प).

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १

प्रकाशक :

संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र	०१
२.	शिक्षण आणि समाजीकरण	११
३.	औपचारिक शिक्षणाचे स्त्रोत	१८
४.	शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता	२९
५.	शिक्षणावरील कार्यवादी किंवा कार्यात्मक दृष्टिकोन	३४
६.	संवादवादी दृष्टीकोन	३९
७.	शिक्षणावर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन - उदारमतवादी दृष्टिकोन	४५
८.	संघर्षवादी दृष्टिकोन	५०
९.	मूलगामी दृष्टिकोन - डी-स्कूलिंग सोसायटी (इव्हान इलिच)	५३
१०.	शिक्षणावरील समकालीन दृष्टिकोन सांस्कृतिक पुनरुत्पादन (BOURDIEU P.)	६२
११.	शिक्षणावरील दृष्टिकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)	६७
१२.	शिक्षणावरील समकालीन दृष्टिकोन स्त्रीवादी दृष्टिकोन	७३
१३.	शिक्षणाचा अधिकार	८०
१४.	बहुसांस्कृतिक शिक्षण	८९
१५.	सामाजिक स्तरीकरण	९७
१६.	शिक्षणाचे खाजगीकरण	१०६
१७.	भारतातील उच्च शिक्षण	११३

M.A. SOCIOLOGY

SEMESTER IV (CBCS)

EDUCATION AND SOCIETY

Course Rationale: The course will introduce students to the education system in India and relationship between education and the society at various levels. It attempts to study education as a sub-system of society scientifically because it plays a very important role in social change. It introduces students to the sociological perspectives and theoretical approaches to education. The course focuses on the issues of quality education, access to education and social justice in Indian society.

I. Introduction

- Nature and Scope- Educational Sociology and Sociology of Education
- Education and Socialization
- Sources of Formal Education
- Education and Social Mobility and Change

II. Sociological Perspectives on Education

- Functional Perspectives
- Interactionist Perspectives
- Liberal Perspectives
- Conflict Perspective

III. Contemporary Perspectives on Education

- Radical Perspectives - Deschooling society (Evan Illich)
- Cultural Reproduction (Bourdieu P.)
- Knowledge and Power (Foucault M.), Cultural Hegemony (A. Gramsci)
- Feminist Perspectives

IV. Education and Contemporary Issues

- Right to Education
- Multiculturalism, Ethnicity and Social Stratification
- Equality in Educational Opportunities
- Privatization of Education
- Higher Education In India

Readings

- Banks, O. (1971). *Sociology of Education*. (2nd Ed.) London: Batsford.
- Blackledge, D. & Hunt, B. (1985). *Sociological Interpretations of Education*. London: Croom Helm.
- Bulle, N. (2008). *Sociology and Education: Issues in Sociology of Education*. New York: Peter Lang.
- Channa, K. (2001). *Interrogating Women's Education*. Jaipur & New Delhi: Rawat.
- Dreze, J. & Sen, A. (2013). *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*. Princeton University Press.
- Gore, M.S. et. al. (Ed.). (1975). *Papers on Sociology of Education in India*. New Delhi: NCERT.
- Indira, R. (Ed.). (2013). *Themes in Sociology of Education*. New Delhi: Sage India.
- Kabeer, N. & Subramaniam, R. & Nambissan, G.B. . (Eds.). (2003). *Child Labour and Right to Education in South Asia: Needs Vs. Rights?* New Delhi: Sage.
- Karabel, J. & Halsey, H. (1977). *Power and Ideology in Education*. Oxford: Oxford University Press.
- Morris, I. (1978). *The Sociology of Education*. London: Alan and Unwin.
- Nambissan, G.B. (Ed.). (2013). *Sociology of Education in India: Changing Contours and Emerging Concerns*. New Delhi: Oxford University Press.
- Ramachandran, V. (2004). *Gender and Social Equity in Primary Education*. New Delhi. Sage.
- Rustag, P. (Ed.). (2008). *Universalization of Elementary education in India*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sedwal, M. & Kamat, S. (2008). *Education and Social Equity: With Special Focus on Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Elementary Education. Create Pathways to Access: Research*
- Monograph No. 19. New Delhi: National University of Educational Planning and Administration.
- Sen, A. & J. Dreze. (1996). *India: Economic Development and Social Opportunity*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. & J. Dreze. (1997). *India: Development Selected Regional Perspectives*. New Delhi: Oxford University Press.

Shah, B.V. & Shah, K.B. (Eds.). (2014). Sociology of Education. Jaipur: Rawat.

Velaskar, P. (2010). Quality and Inequality in Indian Education: Some Critical Policy Concerns.

Contemporary Education Dialogue, 7 (1), 59 – 93.

Velaskar, P. (2013). Reproduction, Contestation and the Struggle for a Just Education in India. S.

Patel & T. Uys (Eds.). Contemporary India and South Africa: Legacies, Identities, Dilemmas. New Delhi: Routledge.

Weis, L., Mc Carthy, C. & Dimitriadis, G. (Eds.). (2006). Ideology, Curriculum and the New Sociology of Education: Revisiting the Work of Michael Apple. New York

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अर्थ
- १.३ शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
- १.४ (अ) शैक्षणिक समाजशास्त्राची व्याप्ती
- १.४ (ब) शिक्षणाचे समाजशास्त्र
- १.५ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र यांच्यातील फरक
- १.६ सामाजिक संस्थेची संकल्पना
- १.७ सामाजिक संस्थेचे प्रकार
- १.८ सामाजिक संस्थेची कार्ये
- १.९ प्रश्न
- १.१० संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- शिक्षणाच्या समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्राच्या व्याख्या जाणून घेणे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राची व्याप्ती समजून घेणे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व समजावून सांगा.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र यात काय फरक आहे ? हे समजणे.
- सामाजिक संस्थेची संकल्पना ओळखणे.
- सामाजिक संस्थांचे विविध प्रकार आणि कार्ये यांचे वर्णन करणे.

१.१ प्रस्तावना

विविध विषयांच्या अभ्यासासाठी विज्ञान दोन मुलभूत भागांमध्ये विभागले गेले आहे : नैसर्गिक विज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान. नैसर्गिक विज्ञानांमध्ये भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र यांचा समावेश होतो. सामाजिक विज्ञान सामाजिक संबंधांसारख्या समाजशास्त्रीय घटनांचा तपास करतात. सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याला असे संबोधले जाते. “समाजशास्त्र” हा शब्द ऑगस्टे कॉम्टे या फ्रेंच तत्त्ववेत्ताने (समाजशास्त्राचा जनक) तयार केला होता. SOCIOLOGY हे लॅटिन शब्द “Socius” वरून आले आहे. ज्याचा अर्थ “समाज” आणि ग्रीक शब्द “Logos”, ज्याचा अर्थ “पद्धतशीर अभ्यास किंवा विज्ञान” आहे. परिणामी, ‘समाजशास्त्र’ म्हणजे समाजाचे विज्ञान किंवा समाज.

समाजशास्त्राची व्याप्ती दोन प्रमुख विचारांच्या शाळांद्वारे निश्चित केली जाते. एक विशेष किंवा औपचारिक शाळा आहे, तर दुसरी सिंथेटिक शाळा आहे.

विशेष शालेय समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक संबंधांचा अभ्यास समाविष्ट असतो, तर सिंथेटिक शालेय समाजशास्त्रामध्ये अर्थशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्र यासारख्या इतर विषयांचा अभ्यास समाविष्ट असतो.

१.२ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अर्थ

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र या समाजशास्त्राच्या शाखा आहेत. १९२८ मध्ये, जॉर्ज पेने (शैक्षणिक समाजशास्त्राचे जनक) यांनी “शैक्षणिक समाजशास्त्राची तत्त्वे” प्रकाशित केली, ज्यामध्ये त्यांनी शिक्षणाच्या प्रभावावर प्रकाश टाकला. सामाजिक संवादाचे ज्ञान हा सामाजिक प्रगतीचा महत्त्वाचा घटक असून हे ज्ञान शिक्षणातून आत्मसात केले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. जॉन ड्युईने त्यांच्या स्कूल अँड सोसायटी या पुस्तकात शिक्षण ही सामाजिक प्रक्रिया आणि शैक्षणिक समाजशास्त्राचे महत्त्व (१९००) शिक्षण आणि लोकशाही (१९१६) यावर प्रकाश टाकला.

जॉर्ज पेन यांच्या मते, शैक्षणिक समाजशास्त्र हे असे शास्त्र आहे जे संस्था, सामाजिक गट आणि सामाजिक प्रक्रियांचे वर्णन आणि स्पष्टीकरण देते, म्हणजेच ज्या सामाजिक संबंधांमध्ये किंवा ज्याद्वारे व्यक्ति अनुभव मिळवते आणि आयोजित करते.

ब्राऊन - शैक्षणिक समाजशास्त्र एक व्यक्ति आणि त्याच्या सांस्कृतिक वातावरणातील परस्परसंवादाचा अभ्यास आहे, ज्यामध्ये इतर लोक, सामाजिक गट आणि वर्तणुकीचे स्वरूप आहेत.

चांगले - शैक्षणिक समाजशास्त्र म्हणजे लोक सामाजिक गटांमध्ये कसे राहतात याचा वैज्ञानिक अभ्यास, विशेषतः शिक्षणाचा अभ्यास, म्हणजे सामाजिक गटांमध्ये राहून मिळालेले शिक्षण आणि सामाजिक गटांमध्ये कार्यक्षमतेने सदस्यांना आवश्यक असलेले शिक्षण.

ओटोवे – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे गृहीत धरून सुरु होते की शिक्षण ही एक सामाजिक क्रिया आहे आणि समाज शिक्षणाचे स्वरूप ठरवतो.

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि
शिक्षणाचे समाजशास्त्र

कुक आणि कुक – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे शिक्षणातील मानवी घटकांचा अभ्यास आहे, ज्याचा उद्देश सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक प्रणालींमध्ये शिकवणे आणि शिकणे सुधारणे आहे.

शैक्षणिक समाजशास्त्राचा विकास

शैक्षणिक समाजशास्त्र ही शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची शाखा आहे. समाजशास्त्राच्या शिक्षणाचे वर्णन परिष्करण किंवा सुधारणा केले जाऊ शकते. मुख्य योगदान कर्त्यांमध्ये जॉन ड्यूई, एमिल डर्कहेम, रॉबर्ट एंजेल आणि मार्क्स वेबर यांचा समावेश आहे. शिक्षणाच्या अभ्यासाच्या महत्वावर जोर देणारे पहिले विद्वान लेस्टर एफ वार्ड हे अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते.

त्यांच्या “डायनॅमिक सोशियोलॉजी” 1883 या पुस्तकात त्यांनी प्रगतीचे जवळचे साधन म्हणून शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले.

१८९७ मध्ये शिकागो प्रेस युनिव्हर्सिटीने प्रकाशित केलेल्या “माय पेडागॉजिक क्रीड” आणि “द डिमांड्स ऑफ पेडागॉजिक ऑन सोशियॉलॉजी”, जॉन ड्यूई यांनी शाळेला सामाजिक संस्था म्हणून हाताळण्याच्या महत्वावर जोर दिला.

रॉबर्ट एंजेल यांनी १९२० मध्ये “शिक्षणाचे समाजशास्त्र” हा शब्द तयार केला. एंजेल आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी पद्धतशीर आणि वैज्ञानिक डेटा संकलन स्रोत म्हणून शिक्षणाचे संस्थावर लक्ष केंद्रित केले. जर्नल ऑफ एज्युकेशनल सोशियोलॉजीचे १९६३ मध्ये जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी ऑफ एज्युकेशन असे नामकरण करण्यात आले.

वेब डिव्हनरीनुसार, सार्वजनिक संस्था आणि वैयक्तिक अनुभवांचा शिक्षणावर आणि त्याच्या परीनामानावर कसा परिणाम होतो याचा अभ्यास.

ब्रूकओव्हर आणि गॉटिएब – शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक प्रणालींमध्ये सामील असलेल्या सामाजिक प्रक्रिया आणि सामाजिक नमुन्यांची वैज्ञानिक तपासणी.

सामाजिक संस्था आणि शक्ती शैक्षणिक प्रक्रिया आणि परिणामांवर कसा करतात आणि त्याउलट, याला शिक्षणाचे समाजशास्त्र असे म्हणतात.

शिक्षणाचे समाजशास्त्र शैक्षणिक संस्थांमध्ये सामील असलेल्या समाजशास्त्रीय प्रक्रियांच्या विश्लेषणावर तसेच शिक्षणाच्या क्षेत्रातील समाजशास्त्रीय समस्यांच्या विश्लेषणावर जोर देते. ज्यांचा समाजशास्त्रज्ञ संबंधित आहेत.

१.३ शिक्षणाच्या समाजशास्त्राचा अभ्यास आवश्यक आहे

- **व्यक्तिवादाचा विरोध :** समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती व्यक्तिवादाची प्रतिक्रिया म्हणून उद्भवली. हे व्यक्तीपेक्षा समाजाचे महत्त्व सांगते.

- **शिक्षणाचे ध्येय म्हणून सामाजिक प्रगती** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती शिक्षणाला सामाजिक कल्याणाचे श्रेय देते. मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षण पद्धतीद्वारेच मुलांना यासाठी तयार केले पाहिजे.
- **व्यावसायिक आणि व्यावसायिक शिक्षणावर भर** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती मुलांच्या उदरनिर्वाहाच्या क्षमतेवर भर देते.
- **लोकशाहीवर विश्वास** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती देखील लोकशाहीवर विश्वास दर्शवते. लोकशाहीतील शिक्षण हे राज्य आणि समाज यांच्यातील सहकार्यावर आधारित असते आणि लोकशाहीचे यश त्याच्या सदस्यांच्या शिक्षणावरही अवलंबून असते.
- **सामाजिक समस्यांचे स्पष्टीकरण** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्ती सामाजिक समस्यांचे स्पष्टीकरण देते आणि शिक्षणाद्वारे त्यांचे निराकरण करण्याचे मार्ग आणि माध्यम सुचवते. शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या जाऊ शकतात आणि त्यातून आधीच्या पिढीतील दोषांपासून मुक्त असलेली पूर्णपणे नवीन पिढी घडवता येते.
- **सामाजिक जीवनाचा दर्जा वाढवणे** : मुलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देऊन सामाजिक जीवनाचा दर्जा उंचावणे हे शिक्षणाचे समाजशास्त्रीय उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाने त्याला सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी तयार केले पाहिजे. असे असेल तर शिक्षणाचा उपयोग होईल असे म्हणता येणार नाही.
- **सामाजिक शास्त्रांचे महत्त्व** : शिक्षणामध्ये समाजशास्त्रीय प्रवृत्तीच्या उपस्थितीमुळे सामाजिक शास्त्रांवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जेणेकरून मुले सामाजिक घटना आणि समस्या समजून घेऊ शकतील आणि श प्रकारे सामाजिक कल्याणासाठी सकारात्मक योगदान देऊ शकतील.
- **शाळेतील सामाजिक जीवनाचे महत्त्व** : समाजशास्त्रीय प्रवृत्तीमुळे, शाळेतील सामाजिक जीवन महत्त्वाचे म्हणून ओळखले गेले आहे.
- **सामाजिक प्रगती एजंट म्हणून शिक्षण** : समाजशास्त्रज्ञ मानतात की शिक्षण हे सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक बदल आणि अशा प्रकारे सामाजिक प्रगतीचे सर्वोत्तम साधन आहे.

सामाजिक प्रगतीसाठी आवश्यक असलेले सर्व सामाजिक बदल शिक्षणाच्या माध्यमातून सहज राबवता येतात.

१.४ (अ) शैक्षणिक समाजशास्त्राची व्याप्ती

शिक्षणावर सामाजिक परस्परसंवादाचा प्रभाव आणि त्याउलट अभ्यासाला शैक्षणिक समाजशास्त्र असे म्हणतात. शैक्षणिक समाजशास्त्रात खालील गंभीर घटकांवर संशोधन केले पाहिजे.

- समाजात शिक्षणाची भूमिका
- शिक्षण आणि विद्यार्थी यांच्यातील परस्परसंबंध
- समाजात शिक्षकांची गरज आणि महत्त्व
- शाळा आणि इतर सामाजिक संस्थांमधील संबंध
- मास मीडियाचे महत्त्व
- विद्यार्थ्यांचे विकासात अध्यापन पद्धतीचे महत्त्व

१.४ (ब) शिक्षणाचे समाजशास्त्र याची व्याप्ती

शैक्षणिक समाजशास्त्रात खालील महत्वाच्या घटकांचा अभ्यास केला पाहिजे.

- शैक्षणिक प्रणालीच्या इतर सामाजिक पैलूंशी संबंधांचे विश्लेषण
 - अ) शिक्षण आणि संस्कृती
 - ब) शिक्षण आणि सामाजिक नियंत्रण आणि शक्ती व्यवस्था
 - क) शिक्षण आणि सामाजिक बदल
 - ड) शिक्षण आणि सामाजिक वर्ग
 - इ) शिक्षण आणि इतर गट
- शाळा आणि सामाजिक व्यवस्था
 - अ) शालेय संस्कृतीचे स्वरूप
 - ब) शालेय समाजाची रचना
 - क) शालेय समाजाची रचना
- व्यक्तींमधील परस्परसंबंधित सामाजिक संबंधांची प्रणाली आणि इतरांची संख्या सामाजिक भूमिका
 - अ) शिक्षकाची सामाजिक भूमिका
 - ब) शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप
 - क) शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणाम
 - ड) विद्यार्थ्यांच्या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शाळेचे कार्य
- शिक्षण – प्रणालीमधील परस्परसंवाद
- शिक्षण आणि सामाजिक व्यवस्था
 - अ) शिक्षण आणि नातेसंबंध
 - ब) शिक्षण आणि स्तरीकरण

क) शिक्षण आणि राजकीय व्यवस्था

ड) शिक्षण आणि ज्ञानाची वृत्ती

शाळा आणि समुदाय

अ) शैक्षणिक संस्थेवर समुदायाचा प्रभाव

ब) समुदायाच्या गाई-शालेय सामाजिक प्रक्रियेतील शैक्षणिक प्रक्रियेचे विस्च्लेषण

क) शाळा आणि समुदाय आणि शैक्षणिक कार्य यांच्यातील संबंध

ड) समुदायाचे घटक (लोकसंख्या आणि पर्यावरण) आणि शैक्षणिक संस्था

- विविध सामाजिक संस्था आणि शिक्षण
- शिक्षण आणि नोकरी यांच्यातील संबंध
- शिक्षण आणि सामाजिक वर्ग, संस्कृती आणि भाषा यांच्यातील संबंध
- देशाची शिक्षण आणि आर्थिक व्यवस्था
- शिक्षण आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदला

१.५ शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्रा यांच्यातील फरक

शैक्षणिक समाजशास्त्रा म्हणजे सामान्य समाजशास्त्रीय तत्त्वे आणि निष्कर्षांचा शैक्षणिक प्रशासन आणि प्रक्रियांमध्ये वापर. शिक्षण संस्थेत समाजशास्त्र एक वेगळे सामाजिक एकक म्हणून लागू करणे हा दृष्टीकोन आहे. शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक संस्थांमधील कामाच्या समाजशास्त्रीय प्रक्रियेची परीक्षा. हे शैक्षणिक संस्थेतील अभ्यासावर भर देते.

शैक्षणिक समाजशास्त्र :

- फिनी, स्नेडेन, पीटर्स, क्लेमेंटस आणि किनमन, जॉर्ज पेन
- एंजेल – शैक्षणिक समाजशास्त्र हे संपूर्ण समाजशास्त्राचे उपक्षेत्र आहे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र, स्मिथ, झोरबाग आणि कुलप यांच्या मते, शैक्षणिक समस्यांसाठी समाजशास्त्राचा उपयोग आहे.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र हे पूर्णपणे तांत्रिक आहे आणि कोणत्याही प्रकारे वैज्ञानिक नाही.
- नवीन विज्ञानानुसार, संपूर्ण शैक्षणिक प्रक्रियेवर समाजशास्त्रीय तत्त्वे लागू केली जात आहेत.
- शाळेतील सामाजिक परस्परसंवादाचा नमुना आणि सामाजिक तसेच शाळेतील व्यक्तिमत्त्वाचा गटबाहेरील व्यक्तींशी असलेला संबंध तपासण्यासाठी.
- समाजातील शिक्षकाची भूमिका तपासणे.

- मुलांच्या विकासासाठी शिकवण्याच्या पद्धतींचे निर्धारण.
- समाजाचे सूक्ष्म जग आणि त्याचे परस्पर संबंध म्हणून शाळेची तपासणी करणे.

शिक्षणाचे समाजशास्त्र :

- R. C. Angell – Durkheim, Lester Word, Brookover, and Gottlieb.
- एंजेल – शिक्षणाचा समाजशास्त्र म्हणून अभ्यास शाळेच्या सेटिंग्जमध्ये आयोजित केला जातो.
- शिक्षणाचे समाजशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक व्यवस्थेत घडणार्या सामाजिक प्रक्रियांचा आणि सामाजिक नमुन्यांचा वैज्ञानिक अभ्यास.
- शैक्षणिक प्रणालींमध्ये, मानवी संबंधांबद्दल वैज्ञानिक सामान्यीकरण विकसित केले जात आहे.
- शैक्षणिक प्रक्रिया औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही प्रकारात घडते.
- मानवी संबंध आणि समाज तपासण्यासाठी.
- शिक्षकाच्या सामाजिक भूमिकेची तपासणी करणे.
- संपूर्ण समाजाचा आणि समाजाच्या इतर पैलूंचा अभ्यास.

१.६ सामाजिक संस्थेची संकल्पना

एक सामाजिक संस्था म्हणजे लोकांचा एक समूह आहे जे एका समान ध्येयासाठी एकत्र आले आहेत. सामाजिक संस्था ही एक सामाजिक रचना आहे. ज्यामध्ये सामाजिक व्यवस्था आणि सहकार्याची सामाजिक यंत्रणा असते जि तिच्या सदस्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवते. हा सामाजिक संबंधांद्वारे जोडलेल्या सामाजिक स्थानांचा संग्रह आहे जो सामाजिक भूमिका बजावतो. सामाजिक संस्था म्हणजे नियमांचे जाळे. सामाजिक संस्थांच्या काही व्याख्या पाहू.

ओगबर्न आणि निमकॉफ – सामाजिक संस्था या काही मुलभूत मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी आयोजित आणि स्थापित पद्धती आहेत.

के डेव्हिस-इन्स्टिट्यूशन हे एक किंवा अधिक कार्यावर आधारित लोकमार्ग आणि कायदांचा एकत्रित संग्रह आहे.

पार्सनसच्या मते, संस्था या आपल्या सामाजिक क्रियाकलापांच्या प्रमुख पैलूंशी संबंधित मानक संकुल आहेत.

अशा प्रकारे, हॅरी जॉन्सनच्या मते, सामाजिक संस्था एक मान्यताप्राप्त मानक नमुना आहेत.

अँडरसन आणि पार्कर – संस्था या संस्थांच्या एजन्सीद्वारे कार्य करणारे मानक नमुने आहेत जे पुरुष समाजाच्या मुलभूत गरजा किंवा उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी विकसित करतात.

संघटित विश्वास, नियम आणि पद्धतींचा एक संच जो समाज मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याचा कसा प्रयत्न करतो हे नियंत्रित करतो.

सामान्य हेतूसाठी एकत्र सामील झालेल्या लोकांचा समूह आणि त्यांचे हक्क, विशेषाधिकार, दयीत्वे, उद्दिष्ट्ये आहेत, जि वैयक्तिक सदस्यांपेक्षा वेगळी आणि स्वतंत्र आहेत.

सामाजिक संस्था ही एक संस्थात्मक प्रणाली आहे जी व्यक्तीला मोठ्या संस्कृतीशी जोडणारी क्रमबद्ध फ्रेमवर्क प्रदान करून मुलभूत सामाजिक गरजा पूर्ण करते.

१.७ सामाजिक संस्थेचे प्रकार

प्रमुख दृष्टीकोन

मार्क्सच्या मते, सामाजिक संस्था त्यांच्या समाजाच्या उत्पादन पद्धतींद्वारे निर्धारित केल्या जातात आणि सामाजिक संस्था प्रबळ वर्गाची शक्ती टिकवून ठेवण्यासाठी कार्य करतात.

वेबर – सामाजिक संस्था स्वायत्त असल्या तरी कोणतीही एक संस्था बाकीचे ठरवत नाही. सामाजिक संस्थांची कारणे आणि परिणाम वेळेआधी सांगता सांगता येत नाही.

डर्कहेम – धर्म सामाजिक एकता आणि सामुहिक विवेकाला चालना देते असा निष्कर्ष काढून संस्थांच्या नंतरच्या कार्यात्मक विश्लेषणासाठी काय तयार केला.

कार्यात्मक सिद्धांत – येथे सूचीबद्ध केलेल्या सामाजिक संस्था (इतरांसह) कार्यात्मक पूर्वतयारी पूर्ण करतात आणि आवश्यक आहेत.

संघर्ष सिद्धांत असे मानतो की सामाजिक संस्था असमानता मजबूत करतात आणि प्रबळ गटांची शक्ती राखतात. सामाजिक संस्थांमधील फुट आणि संघर्ष यावर भर दिला जातो.

सामाजिक संस्थांमधील परस्परसंवाद आणि इतर प्रतीकात्मक संप्रेषण हे [प्रतीकात्मक परस्परसंवादाचा केंद्रबिंदू आहेत.

सामाजिक संस्थांची सामान्य कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) संस्था समाजाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करतात.
- २) संस्था प्रबळ सामाजिक मुल्ये प्रस्थापित करतात.
- ३) संस्था सामाजिक वर्तनाचे दीर्घकालीन नमुने तयार करतात.
- ४) संस्था इतर संस्थांना मदत करतात.
- ५) संस्थांद्वारे व्यक्तींना भूमिका नियुक्त केल्या जातात.

कुटुंब, शिक्षण, धर्म, आर्थिक आणि राजकीय संस्था या पाच मुलभूत संस्था आहेत.

- १) कौटुंबिक संस्था – प्रजनना आणि लैंगिक नियमांचे नियमन करते.

- २) शैक्षणिक संस्था – समाजीकरण आणि उत्पादका सहभागी नागरिकत्वाची तयारी यावर लक्ष दिले जाते.
- ३) धार्मिक संस्था – वैयक्तिक अर्थ आणि अंतिम चिंतांच्या आकलनास प्रोत्साहन देते.
- ४) आर्थिक संस्था – वस्तू आणि सेवांचे वितरण आणि वाटप करतात.
- ५) राजकीय संस्था – सार्वजनिक सामाजिक ध्येये ज्ञानी मूल्यांच्या अधिकृत वितरणाची संबंधित आहे.

शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि
शिक्षणाचे समाजशास्त्र

१.८ सामाजिक संस्थेची कार्ये

- १) **सामाजिक एकता** – धार्मिक संस्था आपल्याला एकेमेकांना मदत करण्यास शिकवते. राजकीय संस्था कायदे आणि आदेशांद्वारे समाजाची सुरक्षा सुनिश्चित करते.
- २) **सांस्कृतिक प्रसार** – सामाजिक संस्था एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृतीचा प्रसार करतात. शैक्षणिक संस्था ज्ञानाचा प्रसार करतात. कुटुंब संस्था समाजाला संस्कार देते. कुटुंब आपल्याला विविध सामाजिक नियम, मुल्ये आणि परंपरा शिकवते.
- ३) **सामाजिक कल्याण आणि विकास** – सामाजिक संस्था समाजाच्या गरजा पुरवतात आणि पूर्ण करतात. आर्थिक वस्तू आणि सेवा पुरविल्या जातात. धार्मिक विविध मूल्यांचा प्रसार करतात.
राजकीय संस्था समाजाच्या विविध भागधारकांना सेवा देतात.
- ४) **मनोरंजनात्मक उपक्रम** – लोकांसाठी मनोरंजनाचा खरा स्रोत सामाजिक आहेत. शैक्षणिक संस्थांद्वारे विविध अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त उपक्रम आयोजित केले जातात. राजकीय संस्था लोकांसाठी विविध राष्ट्रीय खेळ आणि स्पर्धा आयोजित करतात.

१.९ प्रश्न

- १) आपण शिक्षण समाजशास्त्राचा अभ्यास का करतो ?
- २) शैक्षणिक समाजशास्त्र आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र यांच्यात काय फरक आहे ?
- ३) समाजाच्या उत्क्रांतीत सामाजिक संस्थांच्या भूमिकेचे वर्णन करा.
- ४) सामाजिक संस्थेच्या कार्याबद्दल बोला.

१.१० संदर्भ

- Ballantine (1983) The Sociology of Education : A systematic Analysis
Prentice Hall

- N. Jayaram (2015) Sociology of Education in India, Rawat Publication
- Singh, Y. K. (2009) Sociological Foundation of Education, New Delhi : A. P. H. Publishing Corporation.
- Sodhi, T. S. & Suri, A. (2003) : Philosophical and Sociological Foundation of Education. Patiala : Bawa Publications
- Talesara, H. (2002) Sociaological Foundation of Education, New Delhi, Kanishka Publishers

शिक्षण आणि समाजीकरण

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ समाजीकरणाची संकल्पना
- २.३ समाजीकरणाचे वाहक
- २.४ समाजीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १) समाजीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) विद्यार्थ्यांना समाजीकरणाच्या विविध साधनांशी शिक्षणाच्या संदर्भात परिचित करून देणे.

२.१ प्रस्तावना

समाजीकरण ही एक संज्ञा आहे. जि समाज आणि व्यक्ति यांच्यातील परस्परसंवादात घडणार्या प्रक्रियांचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाते. एखाद्या व्यक्तीचे समाजीकरण ही कौटुंबिक, औपचारिक आणि अनौपचारिक सामाजिक गट, शिक्षण प्रक्रिया, संगोपन इत्यादीसारख्या घटकांनी प्रभावित होणारी एक प्रक्रिया आहे आणि ती व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यासोबत असते. ही व्यक्ति ज्या संस्कृतीत किंवा समाजात राहते त्या समाजाच्या अपेक्षांनुसार वैयक्तिक कार्यात्मक वर्तनाला आकार देण्याची प्रक्रिया घडते. प्रत्येक समाज रूढी, रीतीरिवाज, मुल्ये, परंपरा, सामाजिक भूमिका, चिन्हे आणि भाषा यांचे जतन आणि पालन करून स्वतःची संस्कृती विकसित करतो आणि समाजीकरण एखाद्या व्यक्तीला ही मुल्ये शिकण्यास, वारसा मिळवण्यास, जतन करण्यास आणि कालांतराने हस्तांतरित करण्यास मदत करते.

शिवाय त्याला समाजीकरणामुळे सामुदायिक जीवनात पुरेशा समावेशासाठी आवश्यक नवीन कौशल्ये आणि सवयी आत्मसात करण्यास मदत होते. दुसऱ्या शब्दांत, समाजीकरण विशिष्ट मुली प्रणाली विकसित करून समाजाद्वारे एका व्यक्तीला स्वीकारण्याच्या प्रक्रियेत योगदान देते. आपण असे म्हणू शकतो कि समाजीकरण ही एक अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे समाज आणि संस्कृती अस्तित्वात राहते. हे केवळ अंतिम टोक संपत नाही, तर ते मार्ग,

नमुने आणि मॉडेल्सवर लक्ष केंद्रित करते, ज्याद्वारे समाज विशिष्ट मानदंड, मानके आणि मूल्ये लादून व्यक्तींना आकार देतो आणि नियंत्रित करतो. हे शिकण्याशी, अंतरीकरण आणि समाजाची संस्कृती आणि वर्तनाचे नियम पुढच्या पिढीस हस्तांतरित करण्याशी संबंधित आहे आणि त्याचा वेळी विविध सामाजिक संरचना आणि नातेसंबंधामध्ये सक्रीय समावेशासाठी तरुणाला तयार करण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

समाजीकरण आणि शिक्षण ह्या व्यक्तीच्या सर वान्गीण विकासाशी थेट संबंधित प्रक्रिया आहेत. या प्रक्रिया व्यक्तींना तयार करतात आणि विविध सामाजिक क्षेत्रात आणि सांस्कृतिक एकात्मतेमध्ये त्यांचा समावेश सुनिश्चित करतात.

२.२ समाजीकरणाची संकल्पना

मानवी मुलांमध्ये शिकण्याची आणि संवाद साधण्याची जन्मजात क्षमता असते, म्हणून हळूहळू गट परिभाषित वागण्याचे मार्ग माणूस शिकतो. हा मानवी सहवास सुरुवातीला कुटुंबाच्या स्वरूपात असतो आणि नंतर इतर सामाजिक संस्था जसे की समुदाय, समवयस्क गट, शाळा इत्यादी मानवी मुलाला समाजाचा एक जबाबदार आणि उपयुक्त सदस्य होण्यासाठी शिक्षित करतात. मूल्ये आणि नियम स्वतःमध्ये अंतर्भूत करण्यासाठी शिकण्याच्या प्रक्रियेला किंवा समाजात राहण्यासाठी शिकण्याच्यापद्धतीला समाजीकरणाची प्रक्रिया म्हणतात. ही मूल्ये आणि नियम आंतरिक करणे म्हणजे इतके खोलवर आत्मसात करणे की ते व्यक्तीच्या वर्तनाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा एक भाग बनतात.

म्हणून, समाजीकरण हे मुळात एखाद्या विशिष्ट गटाच्या किंवा समाजाच्या सदस्यांद्वारे सामाजिकदृष्ट्या इच्छित मूल्ये, निकष आणि भूमिका शिकणे आहे. त्याची व्याख्या जीवनभर चालणारी संस्कार प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते. ज्याद्वारे एखादी व्यक्ति ज्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये भाग घेते त्याची तत्वे, मूल्ये आणि प्रतीके शिकते आणि त्या मुल्यांची आणि नियमांची अभिव्याती तो एका भूमिकेत करते. समाजीकरणाची साधने एकाच वेळी सगळेच शिकवण्याचा प्रयत्न करत नाही. तो एका वेळी एका कामावर किंवा काही कामांवर लक्ष केंद्रित करतो. शिवाय, समाजीकरणाचे कोणतेही एक उद्दिष्ट साध्य करण्याची प्रक्रिया क्रमप्राप्त आहे. सामाजिक शास्त्रज्ञांनी बालपणापासून प्रौढत्वापर्यंत समाजीकरणाचे चार वेगवेगळ्या अवस्था बिश्रित केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१) मौखिक अवस्था

पहिल्या टप्प्यावर, बाळाला आहार देण्याच्या वेळेबद्दल बाळाच्या बऱ्यापैकी निश्चित अपेक्षा निर्माण होतात आणि ते स्वतःच्या काळजीपोटी त्याच्या महत्त्वाच्या गरजा सूचित करण्यास शिकते. या अवस्थेत, अर्भक संपूर्ण कुटुंबात गुंतलेले नसते. तो केवळ स्वतः आणि त्याची आई असलेल्या उपप्रणालीमध्ये गुंतलेले असते.

२) गुदावस्था

समाजीकरणाचा गुदावस्था टप्पा मुलाच्या आयुष्याच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या वर्षाच्या दरम्यानचा कालावधी समाविष्ट करतो. शौचालय प्रशिक्षण हा या टप्प्याचा केंद्रबिंदू आहे. या अवस्थेत मूल दोन भूमिका अंतर्भूत करते – त्याची/ तिची आणि त्याच्या/ त्याच्या आईची, आता स्पष्टपणे वेगळी अशी भूमिका मुलाला प्रेम आणि काळजी मिळते आणि त्या बदल्यात प्रेम मिळते.

३) इडिपल (लिंग भेदाची जाणीव) अवस्था

शिक्षण आणि समाजीकरण

तिसरा टप्पा चौथ्या वर्षापासून तारुण्यापर्यंतचा असतो. या अवस्थेत मूल कुटुंबाचा सदस्य बनते. मूल त्याच्या/ तिच्या लिंगाच्या आधारे त्याला/ तिला दिलेल्या सामाजिक भूमिकेने स्वतःची ओळख करून देते.

४) किशोरावस्था

चौथा टप्पा साधारणपणे यौवनात सुरु होतो. या टप्प्यावर तरुण मुलगा किंवा पालकांच्या नियंत्रणातून मुक्त होऊ इच्छिते/ इच्छितो. या काळातील समस्या तंतोतंत स्वातंत्र्याच्या मोठ्यामागणीमुळे निर्माण झालेला ताण आहे. व्यक्ती परिपक्वतेपर्यंत पोहोचते, तोपर्यंत समाजीकरणाचा मोठा भाग संपलेला असतो, जरी तो संपूर्ण आयुष्यभर चालूच राहतो.

सर्व प्रकारच्या समाजीकरणाचे दोन मोठ्या गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. प्राथमिक समाजीकरण आणि दुय्यम समाजीकरण. ही विभागणी व्यक्तीच्या प्राथमिक आणि दुय्यम गरजांवर आधारित आहे. तहान, भूक इत्यादी मुक्भूत भौतिक गरजांना प्राथमिक गरजा म्हणतात, तर दुय्यम गरजा अशा आहेत ज्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी उद्भवतात. उदा. उपजीविका मिळविण्यासाठी कौशल्ये शिकण्याची गरज. कुटुंब मानवाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करते. म्हणून तिला प्राथमिक संस्था म्हणतात, तर शाळा ही दुय्यम सामाजिक संस्था आहे. कारण ती मुलांच्या व्युत्पन्न गरजा पूर्ण करते.

पालक हे मुलाचे प्राथमिक समाजीकरण करणारे एजंट असतात तर शाळेतील शिक्षक हे दुय्यम सामाजिक घटक असतात. कुटुंबात निकष आणि मूल्यांचा समावेश करणे याला प्राथमिक समाजीकरण म्हणतात, तर शाळेतील नियम, मूल्ये आणि वर्तणूक पद्धती आत्मसात करण्याच्या प्रक्रियेला दुय्यम समाजीकरणाच्या म्हटले जाऊ शकते. प्राथमिक समाजीकरण बालपणात होते. समाजीकरणाचा हा सर्वात महत्वाचा टप्पा कारण या टप्प्यावर मूल वर्तन पद्धती शिकते. सामान्यतः दुय्यम समाजीकरण बालपणाच्या नंतरच्या टप्प्यापासून सुरु होते आणि परिपक्वतेपर्यंत जाते. मात्र, समाजीकरणाची प्रक्रिया आयुष्यात कधीच थांबत नाही. शाळा, समवयस्क गट आणि इतर संस्था ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीला जीवनात स्थान मिळते ते समाजीकरण एजंटची भूमिका बजावतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१) समाजीकरणाच्या प्रकारांवर एक टीप लिहा.

२.३ समाजीकरणाची साधने

मुलाचे अनेक सामाजिक संस्था किंवा संस्थांद्वारे सामाजिकीकरण केले जाते, त्यामध्ये तो किंवा ती भाग घेते, उदा, त्याचे/ तिचे कुटुंब, शाळा, समवयस्क गट, जनसंपर्क मध्यम इ.

कुटुंब

कुटुंब हा समजातील सर्वात लहान घटक आहे आणि सर्व बाबतीत समाजाचे प्रतिनिधित्व करतो. हे प्रारंभीच्या समाजीकरणाचे ठिकाण आहे किंवा संस्कृतीच्या मिल्भूत मूल्यांचे अंतरीकरण आहे, कारण मूल सर्वात जास्त लवचिक असते आणि पालकांसोबत दीर्घकाळ

अवलंबून असलेल्या नातेसंबंधासाठी उपलब्ध असते. चालणे, बोलणे, इतर मुलांसोबत खेळणे, खाणे, शौचालय प्रशिक्षण आणि सामान्यतः प्रौढांसोबत व्यवहार करणे या मुलभूत गरजा अनौपचारिक पद्धतीने शिकल्या जातात. मुलांच्या मुलभूत सांस्कृतिक शब्दसंग्रहाच्या अंतरीकरणाचा स्रोत देखील कुटुंब आहे.

मित्र मंडळी

मुलांना त्यांच्या वयाच्या समवयस्कांच्या गटात खेळायला आणि फिरायला आवडते. हे समूह जीवन त्यांच्यासाठी खूप महत्वाचे आहे आणि त्यांच्या आत्मा-संकल्पना विकसित करण्यावर ते लक्षणीय प्रभाव टाकते. समूहात राहिल्याने त्यांना आत्मविश्वास आणि सुरक्षिततेची भावना मिळते. समूहाने स्वीकारल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. विशेषतः जे लोक लोकप्रिय आहेत, ते स्वतःबद्दल सकारात्मक विचार करायला शिकतात. एकत्र खेळताना मुले सहकार्य करायला शिकतात. ते त्यांच्या गरजा आणि इच्छा समवयस्कांच्या वर्तनाशी जुळवून घेण्यास शिकतात. खऱ्या अर्थाने, मूल कुटुंबापेक्षा वेगळे असल्याची स्वतःची भावना विकसित करू लागते.

शाळा

आधुनिक औद्योगिक समाजात शालेय प्रणाली समाजीकरणाची सर्वात प्रभावी संस्था म्हणून उदयास आली आहे. शाळा विद्यार्थ्यांसाठी दोन संदर्भ देतात. पहिला वर्गाचा औपचारिक संदर्भ आहे, ज्यामध्ये समाजीकरणाचा संदर्भ विहित अभ्यासक्रमाद्वारे ठरविला जातो. दुसरा संदर्भ अनौपचारिक आहे आणि तो शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील विद्यार्थ्यांच्या परस्पर संबंधात लक्षात येऊ शकतो.

जनसंपर्क

आधुनिक समाजात दूरदर्शन, रेडिओ, सिनेमा, वृत्तपत्र, पुस्तके, ऑडीओ-व्हिडिओ कॅसेट ही जनसंवादाची साधने जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. त्याचे दर्शक, वाचक आणि श्रोत्यांच्या समाजीकरण प्रक्रियेत ते खूप महत्वाची भूमिका बजावतात. ही माध्यमे विशेषतः दूरचित्रवाणी आणि रेडिओ एकाचा वेळी देशभरातील प्रेक्षकांपर्यंत समान संदेश देतात. त्यामुळे समाजीकरणाच्या प्रक्रियेवर त्याचा प्रभाव अधिक महत्वाचा मानला जातो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) मुलांचे सामाजिकीकरण करण्यात समवयस्कांची भूमिका काय आहे ?

२.४ समाजीकरणात शिक्षणाची भूमिका

शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे, जी व्यक्तींना अर्थपूर्ण आणि सन्माननीय जीवन जगण्यासाठी तयार करते आणि इतर सामाजिक शक्तींसोबत समाजाची रचना घडवण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. शिक्षणाद्वारे समाज आपले ज्ञान, कौशल्य, मुल्ये आणि वर्तणुकीचे नमुने आपल्या तरुण पिढीला देतो आणि त्याद्वारे स्व-संरक्षण आणि सातत्य सुनिश्चित करतो. या अर्थाने शिक्षण ही समाजीकरणाची प्रक्रिया आहे. त्याचा वेळी समाजात होणारे बदल शिक्षण पद्धतीलाच साचेबद्ध करतात आणि त्यात गुंतागुंत निर्माण होते. या

अर्थाने शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे. जी समाजातील सदस्यांना समाजाच्या सतत बदलणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास तयार करते.

शिक्षण आणि समाजीकरण

शिक्षण ही समाजीकरणाची प्रक्रिया आहे, असे म्हणण्याचा अर्थ असा होतो :

- १) शिक्षण हे सामाजिक संवादातून घडते.
- २) हे केवळ सूचनांपलीकडेही बरेच काही असते.
- ३) काही लोक कधीच शाळेत प्रवेश घेत नसले तरीही त्यांना काही विशिष्ट प्रमाणात शिक्षण मिळते.
- ४) औपचारिक शिक्षण म्हणजे जाणीवपूर्वक आणि इच्छेनुसार समाजीकरणाची दिशा ठरवणे असते.

समाजाच्या प्रत्येक सदस्याच्या सामाजिकीकरणात शिक्षणाची भूमिका, एखादा विद्यार्थी कोठे, कोणाद्वारे आणि कोणत्या परिस्थितीत वाढवला गेला याची परवा न करता, मतभेदांवर मात करण्यासाठी एकीकरणासाठी आणि आवश्यक असल्यास, अनुकूलन करण्यासाठी परिस्थिती निर्माण करणे आहे. शिक्षण हे ज्ञानाचा आवश्यक पाया प्रदान करून एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिकीकरणास समर्थन देते, ज्यामुळे संवाद, परस्पर संबंध आणि सर्वसाधारणपणे – आजूबाजूच्या वातावरणाची समाज, स्वीकृती आणि संवाद सक्षम होतो.

समकालीन समाजात, शैक्षणिक संस्था – शाळा, विद्यापीठे, संस्था आणि अकादमी – व्यक्तीच्या समाजीकरणातील प्रमुख “प्रतिमा” आहेत. आपले कुटुंब घर सोडल्यानंतर, मुळे शाळेच्या वातावरणात प्रवेश करतात जे त्यांच्या इतर लोकांशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीला आकार देतात. शाळा आणि नंतर उच्च शिक्षण संस्था एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिकीकरण करते, त्याला त्याचे गुण, क्षमता आणि शक्यता, अंतःप्रेरणा सादर करण्याची संधी देते. शाळा मुलांना त्यांचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास मदत करते आणि प्रेरित करते आणि त्यांचे शिक्षण त्यांच्यासाठी आदर्श असतात. शिक्षकाची प्रत्येक छोटीशी कृती प्रत्येक हालचाल किंवा एखादा शब्द मुलांच्या मनावर बिंबवला जातो.

शिक्षकांव्यतिरिक्त, मुलांवर इतर वर्गमित्र आणि गटांचा प्रभाव असतो. पुढील आयुष्यात समाजात मुलांच्या भूमिका ठरवण्यासाठी हे भागीदार किंवा गट खूप महत्वाचे असतात. शिक्षणादरम्यान, वाढत्या मुलांचे व्यक्तिमत्व ते संवाद साधत असलेल्या इतर व्यक्तिमत्वांच्या प्रभावाखाली विकसित होत असते. शाळेतील सांस्कृतिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन सुधारण्यास मदत करतात. शाळेने आपल्या विद्यार्थ्यांना ज्ञान आणि कौशल्ये हस्तांतरित करणे अपेक्षित आहे, जेणेकरून ते जीवनात त्यांच्यासाठी त्यांच्यासाठी तयार केलेल्या आव्हानांचा सामना करू शकतील. समाजीकरणाच्या संदर्भात, शिक्षण हे समाजाच्या सामाजिक गरजा लक्षात घेते आणि त्याच्या नवीन सदस्यांना-ज्यांना शिक्षित करायचे आहे – त्यांना सामाजिक परंपरा, रूढी, चालीरीती इत्यादींचा परिचय करून देण्याचा उद्देश पूर्ण करते.

दुसऱ्या शब्दांत, जेव्हा समाज मजबूत सामाजिक संघटना बनवण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याच्या सदस्यांना त्यांच्या सामाजिक परंपरांकडे दुर्लक्ष करू देत नाही, तेव्हा ते मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येयावर जोर देत असतो. समाजीकरण आणि शिक्षण या

दोन्ही गोष्टींमध्ये शिक्षणाचा समावेश होतो, परंतु त्यांच्यात एक अतिशय महत्वाचा फरक आहे. समाजीकरण ही अशी गोष्ट आहे जी आपल्या दैनंदिन जीवनात घडते पण ती नियोजित केली जाऊ शकत नाही, ती आपल्याला आपली ओळख, वास्तव समजून घेण्यास आणि इतरांसोबत समजून घेण्यास आणि इतरांसोबत मिळण्याचे मार्ग शोधण्यास मदत करते. शिक्षण समाजीकरणाच्या विरुद्ध, नियोजित असते, त्यात सहसा शिक्षण प्रक्रिया प्रदान करण्यासाठी आणि देखरेख करण्यासाठी जबाबदार असलेली औपाचारिक संस्था समाविष्ट असते आणि ती मर्यादित कौशल्ये आणि ज्ञानावर लक्ष केंद्रित करते. दुसऱ्या शब्दांत, समाजीकरण ही एक क्रिया आहे, ज्याद्वारे परस्पर संवादाच्या मदतीने एखादी व्यक्ती समाजाचा सादास्य बनते. ही एक शिकण्याची अशी प्रक्रिया आहे जिचा उद्देश लोकांना भविष्यात ते ज्या भूमिकांचा जो अर्थ लावतील त्यांच्यासाठी तयार करणे आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) एखाद्याच्या जीवनात शिक्षण कसे महत्वाचे आहे ते स्पष्ट करा.

२.५ सारांश

समाजीकरण आणि शिक्षण यांचा थेट संबंध व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाशी असतो. ह्या दोन्ही प्रक्रिया व्यक्तीला तयार करतात आणि विविध सामाजिक क्षेत्रात आणि सांस्कृतिक एकात्मतेमध्ये तिचा समावेश सुनिश्चित करतात. सकारात्मक परिणाम होण्यासाठी शिक्षण विकास प्रक्रिया, वैयक्तिक वैशिष्ट्य आणि वय, स्थूल आणि सूक्ष्म पर्यावरणाची विशिष्टता यांच्याशी सुसंगत असले पाहिजे. जागतिक स्तरावर शिक्षण हे मुलभूत असले पाहिजे. ज्याने विकसनशील माणसाच्या गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत आणि शेवटी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या आधुनिक उपलब्धी देखील लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

२.६ प्रश्न

- १) समाजीकरणातील टप्पे स्पष्ट करा.
- २) समाजीकरण म्हणजे काय ?
- ३) समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाची भूमिका काय असते ?
- ४) समाजीकरणाची साधने म्हणून कुटुंब आणि शाळेच्या भूमिकांची तुलना करा.

२.७ संदर्भ

- 1) Apple, M. W., Ed. The Routledge International Handbook of the Sociology of Education; Routledge: London, 2010.
- 2) Grusec, J. E.; Hastings, P. D., Eds. handbook of Socialization, Theory and Research; Guilford Press : New York, 2007.

- 3) Stub, Holger R. (1975). The Sociology of Education, Illinois; The Dorsey Press. शिक्षण आणि समाजीकरण
- 4) Terziev, Venelin and and Vasileva, Silva, 2022, The role of education in socialization of an individual.
- 5) Ottaway, A. K. C. (1953), Education and Society, London: Routledge and Kegan Paul.

औपचारिक शिक्षणाचे स्त्रोत

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ औपचारिक शिक्षणाचा अर्थ
- ३.३ भारतातील औपचारिक शिक्षणाचे स्त्रोत
- ३.४ सारांश
- ३.५ प्रश्न
- ३.६ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- औपचारिक शिक्षणाचा अर्थ समजून घेणे.
- भारतीय संदर्भात औपचारिक शिक्षणाच्या विविध स्त्रोतांबद्दल जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

मानवी प्रजाती त्याच्या विविध वर्तणुकीची वैशिष्ट्ये शिक्षणातून विकसित करतात. याव्यतिरिक्त, मानव त्यांच्या मुलांसाठी विविध शैक्षणिक संधी तयार करतो आणि त्यांची नोंदणी ज्यायोगे त्यांना विशिष्ट मार्गांनी समाजीकरण किंवा संस्कारित केले जावे. मानवी प्रजातीच्या या जन्मजात प्रवृत्तीमुळे शिक्षणाला चालना मिळाली. म्हणूनच आजही, विविध संस्कृती एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत आणि संवाद आणि शिक्षणाद्वारे एकमेकांना आधार देत आहेत.

शिक्षण हा प्रत्येक मुलासाठी माहिती आणि शिकण्याचे सर्वात महत्वाचा आणि विश्वसनीय माध्यम/ स्त्रोत आहे. ही एक अशी संस्था आहे जि जगाच्या प्रत्येक भागात आढळते. शिक्षणामुळे मुलाला स्वतःच्या, समाजाच्या आणि इतर माणसांच्या विविध पैलूंबाबत जाणून घेण्यास मदत होते. हे मुलांना सहभाग, स्पर्धा, वित्तपुरवठा शिकवण्यात मदत करते आणि काही कौशल्य संच (OECD) शिकण्यास देखील मदत करते.

मुलांना एकमेकांपासून वेगळे अशा प्रकारे हे शिक्षण दिले जाते. दोन प्रमाणित प्रभावांमुळे संस्कृती, मानवी विकास आणि शिक्षण यांच्यातील संबंध आता लक्षणीयरित्या गुंतागुंतीचे

झाले आहेत. सध्याच्या स्पर्धात्मक वातावरणात भरभराट होण्यासाठी, बहुतेक संस्कृती त्यांच्या मुलांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये स्वारस्य वातावरणात भरभराट होण्यासाठी, बहुतेक संस्कृती त्यांच्या मुलांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये स्वारस्य निर्माण करण्यास उत्सुक आहेत, ज्यामुळे साक्षरता, संख्यात्मकता आणि विज्ञानाची नवोदित समाज वाढते. परिणामी, मुलभूत सार्वजनिक शालेय शिक्षण जे संस्थात्मक आहे ते सर्व संस्कृतींमध्ये व्यावहारिकदृष्ट्या सार्वत्रिक बनले आहे. सामाजिकीकरण आणि सांस्कृतिक संवर्धनाच्या परिणामी मानवी मनाची वाढ होते हे तथ्य असूनही, त्यात काही सर्वाभौमिक वैशिष्ट्ये आहेत जी प्रजातींच्या उत्क्रांतीच्या भूतकाळातील उद्भवतात. हे सत्य असे सूचित करते की मोठा फरक असलेल्या सभ्यता देखील वैयक्तिक वाढीचा एक समान नमुना असू शकतात. (G. Hatano, K. Takahashi, 2001). अशाप्रकारे शिक्षणाकडे अनौपचारिक आणि औपचारिक शिक्षणाच्या दोन्ही परिस्थितींमध्ये संस्कार आणि सामाजिकीकरणामुळे होणारे सांस्कृतिक प्रसार म्हणून पहिले जाते. अशा प्रकारे ज्ञान, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मूल्ये प्रसारित केली जातात.

या धड्यात आपण औपचारिक शिक्षण कालानुरूप कसे विकसित होत गेले आणि त्याचे विविध स्त्रोत जसे की बोर्ड, विद्यापीठ अन्जुदन आयोग विद्यापीठे महाविद्यालये, शाळा इ. याबद्दल जाणून घेणार आहोत. जे विद्यार्थी स्वतः औपचारिक शिक्षणाविषयी शिकत आहेत त्यांना प्रकरणामुळे ऐपचारिक शिक्षणाच्या विविध पैलूंबद्दल आणि स्त्रोतांबद्दल जाणून घेण्यास मदत होईल.

३.२ औपचारिक शिक्षणाचा अर्थ

शाळा मुलांच्या जीवनात औपचारिक शिक्षण देते. ब्रुनर (1996)च्या मते, शालेय शिक्षण हा समाज तरुणांना त्याच्या प्रस्थापित मार्गामध्ये कसा शिकवतो. याचा एक भाग आहे. किंबहुना, सांप्रदायिक जीवनाच्या गरजांमध्ये मुलांना समाकालित करण्याचा हा संस्कृतीचा एक दृष्टिकोन आहे. Serpell आणि Hantano (1997) यांनी असे नमूद केले आहे की औपचारिक शिक्षणाकडे वारंवार स्वतःवर आधारित प्रक्रिया म्हणून पहिले जाते आणि त्याचे दोन मुख्य टप्पे आहेत : (अ) मुलभूत साक्षरता कौशल्ये आत्मसात करणे जी नंतर व्यक्तीद्वारे वापरली जातील, आणि (ब) सांस्कृतिक ज्ञानाचे संपादन आणि सखोल समज. परिणामी शाळेच्या सुरुवातीच्या टप्प्यातील एक मोठी टक्केवारी मुलभूत वाचन आणि लेखन क्षमता शिकवण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी समर्पित आहे. साक्षरता विकास हा मानवी विकासासाठी वैयक्तिक किंवा सामुदायिक यापैकी स्तरावर महत्वाचा आहे यावर अजूनही वाद – विवाद सुरू आहे.

औपचारिक शिक्षण हे शिस्तबद्ध अभ्यासक्रम आणि अध्यापन शास्त्राचे पालन करते. औपचारिक शिक्षण हे उत्तम पत्र शिक्षकांद्वारे दिले जाते, ज्यांना उत्कृष्ट शिक्षक होण्याची अपेक्षा असते. तसेच हे शिक्षण कडक शिस्त लावते. शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांनाही वस्तुस्थितीची माहिती दिली जाते, जे शिकण्याच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होतात. जे शिक्षक चांगले पात्र आहेत आणि चांगले शिक्षक आहेत असे मानले जाते, ते औपचारिक शिक्षणासाठी मदत करतात. याव्यतिरिक्त शिक्षण संस्था कठोर शिस्त लावतात. गटांचा

प्रत्येक संच – शिकतो, शिक्षक सक्रियपणे शिकण्याच्या/ सामायिककारण प्रक्रियेत सहभागी होतात आणि संबंधित माहितीची त्यांना जाणीव असते.

औपचारिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थी शिकण्यासाठी वर्गात प्रत्यक्ष उपस्थित राहतात.

- शालेय ग्रेड, डिप्लोमा आणि महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधून पदवी प्राप्त होऊ शकते.
- संस्थेतील सहभागामधून शिकलेल्या अभ्यासक्रमाचा वापर करून विविध विषयांचे पूर्व-नियोजित शिक्षण मिळते.
- जाणकार आणि अनुभवी प्रशिक्षक, संरचित शैक्षणिक शैली आणि अद्ययावत अभ्यासक्रम सामग्रीद्वारे विद्यार्थी शिकतात. शिकण्यासाठी कठोर, संरचित दृष्टिकोन स्वीकारला जातो.
- इंटरमीडिएट आणि फायनल परीक्षा दिल्यानंतर, विद्यार्थ्यांना पुढील ग्रेड स्तरावर प्रगती करण्याचे आश्वासन दिले जाते.
- संस्था व्यवस्थापनामध्ये स्थापित केल्या जातात आणि त्यांची अनेक वेळा भौतिक उपस्थिती असते. विद्यार्थ्यांना पदवी पूर्ण केल्यानंतर प्रमाणपत्र मिळते आणि ते प्रमाणपत्र सरकार स्वीकारते.
- या पदवी विद्यार्थ्यांना रोजगार शोधण्यात मदत करतात.
- मुलांचे सभोवतालचे वातावरण औपचारिक शालेय शिक्षणासाठी त्याचा प्रवेश निश्चित करते .
- औपचारिक आणि अनौपचारिक यांच्यातील शैक्षणिक फरक –

“वेस्टर्न मॉडेल” नुसार औपचारिक शिक्षणामध्ये “सार्वभौमिक” ज्ञान आणि कौशल्ये यांच्या अनुसूचित सूचनांचा समावेश असतो. जो योग्य व्यक्तीद्वारे पूर्वनिश्चित वेळी आणि स्थानांवर दिला जातो. दीक्षा समारंभ आणि वयोमानानुसार विभागलेले समुदाय देखील सूचना देतात आणि शाळांसारख्या विविध धार्मिक/ शैक्षणिक संस्था हे स्थानिक लोकांसाठी औपचारिक शिक्षण मिळवण्याचे इतर मार्ग आहेत. औपचारिक शिक्षणाच्या संस्थात्मकीकरणामध्ये सांस्कृतिक फरक देखील आहेत. शैक्षणिक प्रणालीची रचना देखील औपचारिक आहे, जसे की सार्वजनिक आणि खाजगी शाळांमधील संबंध, मुलांनी शाळेत जाण्याची किमान वर्षे, त्यांनी प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळेत किती वेळ घालवला आणि शिक्षकांना शिकवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती इ. बाबी औपचारिकतेने बद्ध असतात.

अनौपचारिक शिक्षण

औपचारिक शिक्षण जितके महत्वाचे आहे. तितकाच अनौपचारिक शिक्षणाचाही लोकांच्या जीवनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. औपचारिक शिक्षणाव्यतिरिक्त, अनौपचारिक शिक्षणामध्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या फायदेशीर मुल्ये आणि प्रथा असलेल्या वातावरणात समवयस्क आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या भेटीतून आजीवन समाजीकरणाचा परिणाम होतो. अनौपचारिक

शिक्षण अनेक संस्कृतींमध्ये दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीत, तातडीच्या गरजांना प्रतिसाद म्हणून आणि शक्यतो केवळ निरीक्षण आणि अनुकरणाद्वारे होते. (सेगल एट अल.1999). बऱ्याच वेळ, अनौपचारिक पारंपारिक शिक्षण स्थानिक सांस्कृतिक व्यवस्थेचा एक भाग बनते. ज्याला ते कायम ठेवते आणि त्यात नैतिक आणि अध्यात्मिक घटक तसेच प्रत्यक्ष शारीरिक सहभाग ही असतो. (G. Trommsdorff, P. Dasen, 2011).

पत्रव्यवहार : औपचारिक शिक्षणाचे एक (दूरस्थ) माध्यम

एक शतकाहून अधिक काळ 'पत्रव्यवहार शाळा' सुव्यवस्थितरित्या सुरु आहेत. असंख्य लेखक आणि कृती नोंदी असे नमूद करतात की प्रथम पत्रव्यवहार औपचारिक शिक्षण सुरु करणाऱ्यांपैकी एकाने Toussaint Langenscheidt द्वारे केले होते. ज्यामध्ये भाषा अभ्यासाचा कार्यक्रम 1856 मध्ये बर्लिनमध्ये मेलद्वारे सुरु करण्यात आला होता. पदवी कार्यक्रम 1886 मध्ये इंग्लंडमध्ये मेलद्वारे सुरु झाला. शिक्षणाचा पहिला औपचारिक मार्ग 1883 मध्ये न्यूयॉर्क मध्ये सुरु झाला आणि 1873 मध्ये बोस्टनमध्ये "सोसायटी टू एन्कोरेज होम स्टडी" ची स्थापना झाली. याला "करस्पॉन्डन्स युनिव्हर्सिटी" म्हणून देखील पहिले जात असे. इतर देशांनीही तत्सम कार्यक्रम सुरु केले, जसे की फ्रान्समध्ये "एन्सिग्नमेंट पार पत्रव्यवहार", जर्मनीमध्ये "फर्नअंटर्सच" आणि फर्नस्टुडियम", "होम स्टडी", "पोस्टल ट्युशन", आणि "ट्युशन मेल", हे शब्द इंग्लंडमध्ये वापरले जात होते; "ensino por correspondencia" आणि "ensennza por correo" हे अनुक्रमे पोर्तुगीज आणि स्पॅनिशमध्ये वापरले गेले. आज अनेक पत्रव्यवहार शाळा/ विद्यापीठे उपलब्ध आहेत. आजकाल, जगभरात अनेक पत्रव्यवहार शाळा आहेत ज्या विविध विषयांची श्रेणी देतात.

पत्रव्यवहार अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेश घेणारे विद्यार्थी वेगवेगळ्या सामाजिक आर्थिक स्थितीतील असतात. पत्रव्यवहार पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना छापील शैक्षणिक साहित्य दिले जाते. जेथे मर्यादित परंतु हेतुपूर्ण परस्परसंवाद पण तेथे दृष्टिकोन भिन्न आहे. पत्रव्यवहार शिक्षणामध्ये वैयक्तिक शिक्षण तंत्राचा वापर करून विद्यार्थी स्वतःच्या आवडीचा पाठपुरावा करू शकतात आणि स्वतःच्या गतीने शिकू शकतात. बहुसंख्य संस्थात्मक संसाधने अनेकदा विषय तज्ञ असलेल्या शिक्षकांद्वारे तयार केली जातात. या क्षणी, अभ्यासक्रमांमध्ये किट, ऑडिओ आणि व्हिडिओ कॅसेट इत्यादींसारख्या शैक्षणिक संसाधनांच्या श्रेणीचा देखील समावेश आहे. सर्वसाधारणपणे, पत्रव्यवहार अभ्यासक्रम मेलद्वारे द्वि-मार्गी पत्रव्यवहार स्थापित करतात. ज्याला कामाचा आढावा घेणारा, सूचना देणारा शिक्षक संचालित करत असतो आणि आवश्यक असलेले कोणतेही स्पष्टीकरण दिले जाते. कार्यक्रमाच्या यशाचा मुख्य निर्धारक विद्यार्थ्यांची प्रेरणा असू शकते. जी लादली जाऊ शकता नाही आणि कोणत्याही बंधनाच्या अधीन नसते. आजही 'पत्रव्यवहार' शिक्षण लाखो विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात आणि शिक्षणाद्वारे त्यांना सक्षम करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते.

पालक आणि औपचारिक शिक्षण

बहुसंख्य देशांमध्ये मुलांच्या प्रगतीचा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे औपचारिक शालेय शिक्षण आणि कुटुंब, मुलांसाठी औपचारिक शिक्षण महत्वाचे आहे. परिणामी, पालकांचा

शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आणि शैक्षणिक क्रियाकलापांमध्ये त्यांचा सहभाग हे त्यांची मुले शाळेत किती चांगले काम करतात याचे महत्त्वाचे घटक म्हणून पहिले गेले आहेत. काही अभ्यासात असे दिसून आले आहे की मुलांचे शैक्षणिक यश औपचारिक शिक्षणात पालकांच्या सहभागाशी सकारात्मकपणे जोडलेले आहे. उच्च यश मिळविणाऱ्यांचे पालक त्यांच्या मुलांच्या शाळांमध्ये स्वयंसेवक होण्याची शाळेच्या कार्यक्रमांना उपस्थित राहण्याची आणि गरीब यश मिळवणाऱ्यांच्या पालकांपेक्षा शिक्षकांशी चांगले संबंध ठेवण्याची जास्त असते. जरी आपण पृथ्वीच्या प्रत्येक भागात याचे सामान्यीकरण करू शकत नसलो, तरीही ह्यात तथ्य आहे.

काही कल्पनांचा असा दावा आहे की उच्च सामाजिक-आर्थिक वर्गातील कुटुंबे शैक्षणिक परिस्थितीशी अधिक सुसंगत आहेत आणि खालच्या सामाजिक-आर्थिक वर्गीय कुटुंबांपेक्षा शिक्षक आणि शाळा अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधने त्यांच्यासाठी सोपे आहे. पालकांच्या सहभागातील हे अडथळे अधिक गंभीर ठरतात, जेव्हा पालक कमी उत्पन्न असलेल्या अल्पसंख्यांक गटातील असतात आणि ज्यांचे भूतकाळात शाळेच्या अधिकाऱ्यांशी प्रतिकूल संपर्क होते (क्लार्क 1983, कुर्टझ – कॉस्टेस, 2001 वरून उद्धृत).

मुलाच्या औपचारिक शिक्षणावरही पालकांच्या शिक्षणाचा प्रभाव पडतो. कारण पालकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मुलाला शैक्षणिक पुढाकार घेण्यास प्रवृत्त करत असतो. जर पालकांचा असा विश्वास असेल की शिक्षण हा वेळेचा अपव्याय आहे, विशेषतः मुलींसाठी, तर मुलाला मुलभूत शिक्षण आणि त्यानंतरचे सर्व शिक्षण मिळू शकत नाही. याव्यतिरिक्त बँक खाते मिळविण्यासाठी किंवा अगदी इंग्रजीमध्ये बोलणे यासारख्या गोष्टींसाठी तरुणांना प्रौढ म्हणून नेहमी इतरांच्या मदतीची आवश्यकता असू शकते. म्हणूनच औपचारिक शालेय शिक्षणाची रचना करताना पालकांचे आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन विचारात घेतले पाहिजेत.

३.३ भारतातील औपचारिक शिक्षणाचे स्रोत

भारतीय संदर्भात काही धर्मांमध्ये अशा प्रथा होत्या. ज्यात 'गुरुकुल' नावाच्या ठिकाणी गुरुंच्या देखरेखीखाली एकांतात शिक्षण दिले जात असे. इथे जगण्यासाठी लागणारी विविध कौशल्ये अगदी धनुष्य बाणापासून, धार्मिक धडे ते संयम, मोठ्यांचा आदर करणे यासारख्या चांगल्या गुणांपर्यंत सर्व काही शिकवले जात असे. पालकांपासून एकाकी जंगलात राहून हे विद्यार्थी कथा, कृतीतून धडे घेत असत. गुरुंची सेवा करणे हे विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य म्हणून पाहिले जायचे. म्हणून आजही शिक्षकाचा आदर केला जातो. गुरुंनी अभ्यासक्रमात मुलाच्या सर्व आवडींचा समावेश केला. गणितापासून ते तत्त्वज्ञानापर्यंत. संस्कृतपासून पवित्र ग्रंथापर्यंत शिष्य आपणहून अध्ययन थांबवेपर्यंत किंवा गुरुला शिष्याने त्याच्या क्षमतेपर्यंत मीलउन झालेले आहे. अशी खात्री पटेपर्यंत हे गुरुकुल शिक्षण चालूच राहत असे. शिकणे केवळ तथ्ये लक्षात ठेवण्यापुरते मर्यादित नव्हते तर त्यात निसर्गाशी आणि जगण्याशी जोडलेली प्रत्येक गोष्ट होती. उदाहरणार्थ – युरोप किंवा अमेरिकेत आशीर्वाद घेण्यासाठी विद्यार्थी शिक्षकाला स्पर्श करणार नाही. भारतीय संदर्भात शिक्षकाकडे पालकांच्या बरोबरीने पाहिले जाते. काळानुसार राज्ये बदलत गेली. सामाजिक रचनाही बदलली. व्यवसाय एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केले गेले.

व्यावसायिकांच्या अंतर्गत शिकाऊपणा हा देखील एक पर्याय होता. प्रादेशिक भाषा शिकण्याच्या शाळाही स्थापन झाल्या. कालांतराने शिक्षणाचे महत्त्वही वाढत गेले. तरीही अनेक घरांमध्ये मुलींना तारुण्यानंतर विशेष शिक्षण घेण्यासाठी घराबाहेर जाण्यास नकार दिला जात होता. काहींची लागणे आजही लवकर झाली आहेत.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) पालक आणि औपचारिक शिक्षण यांच्यातील संबंधांची चर्चा करा.
- २) 'पत्रव्यवहार शिक्षणाची' तुम्हाला समजलेली व्याख्या लिहा.

जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानी ज्योतीराव फुले हे अशी पहिली व्यक्ती होते ज्यांनी आपले संपूर्ण जीवन सार्वजनिक शिक्षणाच्या प्रचारासाठी आणि गरीब समुदाय आणि महिलांच्या संगोपनासाठी समर्पित केले. (बाला आणि मारवाह, 2011). त्यांची श्रद्धा आणि विचार क्रांतिकारी होते.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण हे त्यांच्या चिंतेचे मुख्य कारण होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाचे मूल्य, प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांसाठी आवश्यक पात्रता आणि प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले. शिक्षण घेऊन ती पावले उचलल्याने महिला हे उद्दिष्ट साध्य करू शकतात. असा त्यांचा विश्वास होता. फुलेंच्या काळात, शिक्षण हे स्त्रियांसाठी आणि विशिष्ट जातींमध्ये जन्मलेल्या लोकांसाठी एका दूरच्या स्वपानासारखे होते.

या परिस्थितीवर प्रतिक्रिया म्हणून, त्यांनी आपल्या जीवाला धोका असतानाही स्त्रियांच्या शिक्षणाचाही आणि उपेक्षित जातींमधील लोकांसाठी ऐतिहासिक मोहीम सुरू केली. त्यांनी शिक्षणाकडे केवळ साक्षरतेपेक्षा व्यापक सामाजिक बदलाचे साधन म्हणून पहिले. महात्मा फुलेंच्या मते, सामाजिक समस्या सोडविण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण, सामाजिक सुधारणा प्रभावी आणि दीर्घकाळ तीकायाच्या असतील तर सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षण उपलब्ध करून दिले पाहिजे यावर त्यांचा भर होता.

सावित्रीबाई फुले यांनी भारतातील उपेक्षित जातींमधील मुली आणि मुलांसाठी शाळा सुरू करण्याचाही पुढाकार घेतला आणि देशाच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत क्रांती घडवून आणली. सर्वाभौमिक बाल-संवेदनशील, समीक्षात्मक विचार आणि सामाजिक सुधारणा करणारे शिक्षण हे भारतीय तरुणांच्या सर्वांगीण भाक्याचा केंद्रबिंदू बनवणाऱ्या त्या पहिल्या भारतीय होत्या. (वूल्फ अँड अँड्रेड, 2008). मानस (2007) च्या मते, सावित्रीबाई या समकालीन भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका होत्या.

इंग्रजी शिक्षण

भारतातील इंग्रजी शिक्षणावर भारतावर ब्रिटीशांचा प्रभाव होता. 1830 च्या दशकात लॉर्ड थॉमस बॅबिंग्टन मॅकॉले यांनी आधुनिक शैक्षणिक प्रणाली आणि इंग्रजी भाषा भारतात आणली. अभ्यासक्रमात केवळ विज्ञान आणि गणित हेच 'आधुनिक' विषय शिकवले जात होते; अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञान निरर्थक असल्याचे मानले जात होते. शिक्षक आणि विद्यार्थी

यांच्यातील घनिष्ठ नातेसंबंधांमुळे शिक्षणाची निसर्गाशी असलेली नाळ तुटली कारण शिक्षणाची मर्यादा केवळ वर्गापुरतीच मर्यादित राहिली.

● शैक्षणिक बोर्ड संकल्पनेचा उदय –

राजपुताना मध्य भारत आणि ग्वाल्हेरवर अधिकार असलेले उत्तर प्रदेश हायस्कूल आणि इंटरमिडिएट एज्युकेशन बोर्ड हे भारतात स्थापन झालेले पहिले बोर्ड होते. 1929 मध्ये, राजपुताना बोर्ड ऑफ इंटरमीडिएट आणि हायस्कूल एज्युकेशनची स्थापना झाली. पुढे काही राज्यांनी आपापली मंडळे तयार केली. तथापि, बोर्डांच्या चार्टरमध्ये शेवटी 1952 मध्ये बदल करण्यात आला आणि त्याला सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन (CBSE) हे नवीन नाव प्राप्त झाले. दिल्ली आणि इतर ठिकाणच्या सर्व शाळांचा कारभार या मंडळाकडे होता. ते संलग्न शाळांशी निगडीत होते, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके ठरवण्याचे अधिकार या मंडळाकडे होते आणि त्यांनी वेगवेगळी धोरणे तयार केली.

कालांतराने, भारतच्या नवीन नेतृत्वाने 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांसाठी शिक्षण सार्वत्रिक आणि आवश्यक बनवण्याचा प्रयत्न केला. हे घटनेच्या अनुच्छेद 45 मध्ये निर्देशात्मक धोरण म्हणून सूचीबद्ध आहे, यावरून स्पष्ट होते. मात्र 50 वर्षांहून अधिक काळ लोटला तरी हे उद्दिष्ट अजून दूरच आहे. भारत सरकारने सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण हा सर्व नागरिकांचा मुलभूत अधिकार बनवला आहे. मंडळाच्या मदतीने, शिक्षणाच्या माध्यमिक स्तरावर लक्षणीय वाढ आणि विस्तार झाला आहे, ज्यामुळे संस्थांमधील शिक्षणाची पटली आणि क्षमता सुधारली आहे. तथापि, बोर्डांचे कार्यक्षेत्र नंतर फक्त अजमेर, भोपाळ आणि उत्तर प्रदेशपर्यंत कमी झाले कारण राज्य विद्यापीठे आणि राज्य मंडळे देशभर पसरली. 1962 मध्ये अखेरीस मंडळाची पुनर्रचना करण्यात आली. त्यांची मुख्य उद्दिष्टे शैक्षणिक संस्थांना चांगली सेवा प्रदान करणे आणि ज्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांनी केंद्र सरकार आणि इतर हस्तांतरणीय पदांवर (CBSE वेबसाइट) काम केले त्यांच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण कारण हे होते.

महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ (महाराष्ट्र बोर्ड)

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ. पुणे 1965 च्या महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक 41 च्या तरतुदीनुसार एक स्वतंत्र संस्था म्हणून स्थापन करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण HSC आणि SSC च्या प्रशासनावर देखरेख करते. महाराष्ट्र राज्यातील पुणे, औरंगाबाद, नाशिक, कोल्हापूर, अमरावती, लातूर, नागपूर आणि रत्नागिरी येथे असलेल्या नऊ विभागीय मंडळांमार्फत परीक्षा घेण्यात येतात. ज्यांना सुमारे 14 लाख HSC आणि 17 लाख SSC विद्यार्थी मुख्य/अंतिम परीक्षेला बसतात, जि परीक्षा वर्षातून दोनदा घेते. सध्या सुमारे 6 लाख एचएससी विद्यार्थी त्यांच्या परीक्षा देत आहेत. सध्या संपूर्ण राज्यात सुमारे 21000 शाळा (SSC) आणि 7000 उच्च माध्यमिक शाळा/ कनिष्ठ महाविद्यालये आहेत. (HSC). (एचएससी बोर्ड वेबसाइट)

भारतातील शाळा युनिफाइड डिस्ट्रीक्ट इन्फॉर्मेशन सिस्टम फोर एज्युकेशन ऑफ इंडिया, UDISE ही अशी एक संस्था आहे, जिच्याकडे भारतातील शाळांच्या संख्येच्या नोंदी आहेत. 2020-2021 च्या वार्षिक अहवालात असे नमूद केले आहे की –

भारतीय शिक्षण प्रणाली ही जगातील सर्वात मोठी शिक्षण प्रणाली असल्याने, पूर्व प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत 15 लाखांहून अधिक शाळा, 97 लाखांहून अधिक शिक्षक आणि जवळपास 26.5 कोटी विद्यार्थी आहेत. हे विद्यार्थी विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील आहेत.

2020-21 मध्ये, उच्च शिक्षणाद्वारे प्राथमिकमध्ये सुमारे 25.38 अब्ज विद्यार्थ्यांनी नोंदणी केली होती. यापैकी 13.17 कोटी मुलांनी नोंदणी केली होती तर त्या तुलनेत 12.21 कोटी मुली होत्या. यावरून असे दिसून येते की 0.96 लाख मुलींना शिक्षणाची संधी मिळत नाही. प्री-स्कूलर्सना UDISE+ प्रणालीद्वारे समाविष्ट असलेल्या अनेक संस्थांमध्ये शिकवले जात होते. सर्व UDISE+ शाळांमध्ये, निम्न प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक, 2020-21 मध्ये एकत्रित नोंदणी 26.44 कोटीपेक्षा जास्त होती. उच्च प्राथमिक, मध्यवर्ती आणि उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक नंतर प्रत्येक इयत्तेच्या स्तरावर वाढली आहे, जे कालांतराने शैक्षणिक प्रणालीच्या प्रशिक्षणात अधिक मुळे टिकवून ठेवण्याच्या प्रणालीच्या क्षमतेत वाढ दर्शविते. सर्वाधिक शाळा उत्तर प्रदेश राज्यात आहेत तर लक्षद्वीपमध्ये फक्त ४५ शाळा आहेत. (CBSE वेबसाइट). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सहभागी शिक्षणावरही भर देते, ज्याचे उद्दिष्ट प्रत्येक विद्यार्थ्याला पदवीधर होईपर्यंत किमान एक कौशल्य प्राप्त सक्षम करणे हे आहे.

संयुक्त अनुदान आयोग

युनिव्हर्सिटी ग्रांट्स कमिशन कायदा, ज्याने यूजीसीला सध्याच्या स्वरूपात तयार केले, त्याला 1956 मध्ये मान्यता देण्यात आली. परंतु संस्थेची मुळे 1940 च्या दशकाच्या सुरुवातीस भारतीय शिक्षण वाढवण्याच्या मार्गावर ब्रिटिश चर्चासत्रांमध्ये मध्ये शोधली जाऊ शकतात. युद्धोत्तर शैक्षणिक विस्तारला चालना देण्यासाठी 1944 मध्ये केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाची स्थापना करण्यात आली.

विद्यापीठ अनुदान वेबसाइटवर 456 राज्य विद्यापीठे आहे. विद्यापीठे सुमारे 126 आहेत, केंद्रीय विद्यापीठे सुमारे 54 आहेत. 23 ऑगस्ट 2022 पर्यंत खाजगी विद्यापीठे सुमारे 421 आहेत. 5 जुलै 1916 रोजी पहिले महिला विद्यापीठ देखील बांधले गेले. याची स्थापना डीके कर्वे यांनी केली होती आणि त्याला प्रथम 'ब्रह्मतीय महिला विद्यापीठ' असे नाव देण्यात आले होते. 1920 मध्ये त्याचे नाव बदलून 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी' महिला विद्यापीठ असे ठेवण्यात आले. अजूनही अशी अनेक विद्यापीठे नाहीत जि केवळ महिला विद्यार्थ्यांनाच स्वीकारतात.

तुमची प्रगती तपासा.

१) भारतातील पहिल्या महिला विद्यापीठाचे नाव काय आहे ?

२) महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळाची चर्चा करा.

३.४ सारांश

या प्रकरणात आपण औपचारिक शिक्षणाचा अर्थ समजून घेण्यापासून सुरुवात केली. Serpell आणि Hatano (1997) यांनी नमूद केले आहे की औपचारिक शिक्षणाकडे वारंवार स्वतःवर आधारित प्रक्रिया म्हणून पहिले जाते आणि त्याचे दोन मुख्य टप्पे आहेत : १अ) मुलभूत साक्षरता कौशल्ये आत्मसात करणे जि नंतर व्यक्तीद्वारे वापरली जातील, आणि (ब) सांस्कृतिक ज्ञानाचे संपादन आणि सखोल समाज, औपचारिक शिक्षण कठोर पद्धती आणि अध्यापनशास्त्राचे पालन करते. नंतर आपण गुरुकुल, ब्रिटिश आणि त्यांच्या संस्थांसारख्या औपचारिक शिक्षणाच्या विविध स्रोतांचाही शोध घेतला. या प्रकरणामध्ये 'पत्रव्यवहार शिक्षणाविषयी' देखील चर्चा केली आहे, ज्याची सुरुवात मेलद्वारे अभ्यास सामग्रीच्या देवाणघेवाणीने झाली. भारतीय शिक्षण प्रणाली ही जगातील सर्वात मोठी शिक्षण प्रणाली असल्याने पूर्व प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत 15 लाखांहून अधिक शाळा, 97 लाखांहून अधिक शिक्षक आणि जवळपास 26.5 कोटी विद्यार्थी आहेत. विद्यापीठ अनुदान बेवसाइट 456 रक्य विद्यापीठे आहेत. 23 ऑगस्ट 2022 पर्यंत विद्यापीठे 126, केंद्रीय विद्यापीठे सुमारे 54, खाजगी विद्यापीठे सुमारे 421 आहेत.

विद्यापीठे आणि शाळा या दोन्ही महत्वाच्या संस्थांपैकी एक आहेत. संपूर्ण देशात ज्ञान देण्यासाठी ह्या अस्थापना कार्यरत आहेत. हे विद्यार्थी विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील आहेत. आम्ही महात्मा ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई गुले यांसारख्या समाजसुधारकांबद्दल देखील जाणून घेतले ज्यांनी सर्व समाज गटासाठी आणि विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाच्या वाढीसाठी योगदान दिले. त्यांनी अनेक पिढ्यांना प्रेरण दिली. तसेच प्रकरणामध्ये उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठ अनुदान आणि शालेय शिक्षणासाठी मंडळाची स्थापना यांसारख्या शिक्षणाच्या विकासासाठी आणि संस्थात्मकीकरणासाठी स्थापन झालेल्या विविध संस्थांबद्दलची चर्चा आहे. अशाप्रकारे, हे प्रकरण देशासोबतच्या शिक्षणाच्या विविध स्रोतांची चर्चा करतो आणि औपचारिक शिक्षणांसारख्या शीर्षकाच्या मूळ संकल्पनांचे थोडक्यात वर्णन देतो.

३.५ प्रश्न

- १) भारतातील औपचारिक शिक्षांच्या स्रोतांची चर्चा करा.
- २) औपचारिक शिक्षणाचा एक प्रकार म्हणून 'पत्रव्यवहारावर' एक टीप लिहा.
- ३) औपचारिक शिक्षणाच्या अर्थाची चर्चा करा.

३.६ संदर्भ

- B. Kurtz-Costes, 2001, Families as Educational Settings, Editors(s) : J. Smelser, Paul B. Baltes.
- International Encyclopedia of the Social & Behavioural Sciences, Pergamon.
- Pages 5272-5279, ISBN 9780080430768, <http://doi.org/10-1016/BO-08-04076-7/02373-1>.

- (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767023731>)
- G. Trommsdorff, P. Dasen, Cross-cultural Study of Education, Editor (S) : Neil J. Smelser, paul B. Baltes,
- international Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Pergamom, 2001, Pages 3003-3007
- ISBN 9780080430768, https://doi.org/10.1016/B0*08*0407-6/02332-9.
- (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767023329>)
- G. Hatano, K. Takahashi, 2001 Cultural Diversity, Human Development, and Education.
- Editors(S): ZNril J. Smelser, paul B. Baltes, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Pergamon, Pages 3041-3045, ISBN 9780080430768, <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076/02322-6>
(<https://www.sciencedirect.com/science/zarticle/pii/B008043067023226>)
- https://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S000033S_O/P0003QO/M01_5924/ET/146475552224ET.pdf
- OECD (2016), "Graph C6.a - Sources of information on formal and/or non-formal education used by participants (2011): Adult Education Survey, 25-64- year-olds", in Education at a Glance 2016: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/eag-2016-graph200-en>.
- https://www.sundarbanmahavidyalaya.in/working_folder/E-RESOURCE-G-0-8-5E5F2A6D22661.pdf
- FORMAL, NON-FORMAL AND INFORMAL EDUCATION: CONCEPTS/ APPLICABILITY Claudio Zaki Dib Institute of Physics University of Sao Paulo, Brazil Presented at the "Interamerican Conference on Physics Education", Oaxtepec, Mexico, 1987. Published in "Cooperative Networks in Physics Education - Conference Proceedings 173", American Institute of Physics, New York, 1988, pgs. 300-315.

- [https://www.ugc.ac.in/oldpdf/consolidated%20list%20of%20a11%20universities .pdf\](https://www.ugc.ac.in/oldpdf/consolidated%20list%20of%20a11%20universities.pdf)
- <https://udiseplus.gov.in/#/page/about-> Report of 2020-2021.
- <https://www.gnu.org/education/edu-system-india.en.html>
- <https://www.cbse.gov.in/aboutus.htm>
- <https://www.mahahsscboard.in/>
- <https://indianexpress.com/article/research/brief-history-of-ugc-5235959/>

शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ सामाजिक गतिशीलता : संकल्पना

४.३ सामाजिक गतिशीलतेचे प्रकार

४.४ सामाजिक गतिशीलतेस चालना देण्यातील शिक्षणाची भूमिका

४.५ सारांश

४.६ प्रश्न

४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- १) वर्ग, सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता या संकल्पना समजून घेणे.
- २) सामाजिक गतिशीलतेला चालना देणाऱ्या शिक्षणाच्या भूमिकेशी परिचित करणे.

४.१ प्रस्तावना

सामाजिक गतिशीलता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा गटाच्या दर्जात बदल. ही एक सामाजिक शिडी असून तिच्यामध्ये वर किंवा खाली जाण्याची क्षमता आहे. जरी हे सामान्यतः संपत्तीमधील बदलांचे वर्णन करण्यासाठी वापरले जाते. तरी सामान्य सामाजिक स्थिती किंवा शिक्षणाचा देखील संदर्भ घेऊ शकते. समाज हे गतिमान असतात आणि सामाजिक गतिशीलता ही त्याची स्पष्ट अभिव्यक्ती असते. समाजातील सामाजिक गतिशीलता किती प्रमाणात आहे हे ठरवण्यात अनेक घटक भूमिका बजावतात. परंतु आपल्यासारख्या समाजांमध्ये शिक्षण विशेषतः प्रभावी घटक ठरू शकते. जेथे जातिव्यवस्थेसारख्या स्तरीकरणाच्या पारंपारिक पद्धती मोठ्या प्रमाणात सामाजिक गतिशीलतेला परवानगी देत नाहीत. आणि हे सिद्ध करणारे महत्त्वपूर्ण पुरावे देखील आहेत की ज्यांना शिक्षणाची कमतरता आहे, त्यांच्या सामाजिक गतिशीलतेच हानी पोहोचते हे सिद्ध होते.

उच्च उत्पन्न आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांमध्ये जन्माच्या वेळी त्यांच्या क्षमतांमध्ये फारसा फरक नसतो. तथापि, नंतर त्यांच्या कामगिरींमधील आंतर वाढतच

जाते कारण उच्च उत्पन्न असलेली कुटुंबे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात अधिकाधिक गुंतवणूक करू शकतात. शिक्षणाकडे अनेकदा गरिबीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणून पहिले जाते कारण ते कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांना सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही क्षेत्रात प्रगती करण्यास सक्षम करते. शिक्षण सर्वांना समानतेने प्रदान केल्यास जात आणि वर्गाचे अडथळे ओलांडून शिक्षण एक महान लोकशाही शक्ती म्हणून कार्य करू शकते.

४.२ सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना

सामाजिक गतिशीलता हा शब्द समाजाच्या स्तरीकरण व्यवस्थेच्या एक स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर व्यक्ति किंवा गटाच्या हालचालींना सूचित करतो. सामाजिक गतिशीलतेच्या दृष्टीने दोन आदर्श प्रकारच्या वर्ग समाजांमध्ये फरक करण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ 'मुक्त वर्ग व्यवस्था' आणि 'बंद वर्ग व्यवस्था' या संज्ञा वापरतात. खुल्या व्यवस्थेचा अर्थ असा आहे की प्रत्येकाचे सामाजिक स्थान व्यक्तीच्या प्राप्त स्थितीवर प्रभावित होते. प्राप्त केलेला दर्जा हे एक सामाजिक स्थान असते जे एखाद्या व्यक्तीने त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नातून मोठ्या प्रमाणात प्राप्त केलेले असते. खुल्या व्यवस्थेत समाजातील सदस्यांमधील स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले जाते.

सामाजिक गतिशीलता व्यवस्थेच्या दुसऱ्या टोकावर एक बंद व्यवस्था आहे. ज्यामध्ये वैयक्तिक गतिशीलतेची शक्यता कमी किंवा नाहीच म्हणावी लागेल. गुलामगिरी आणि वर्गीकरणाची जातिव्यवस्था ही बंद व्यवस्थेची उदाहरणे आहेत. अशा समाजांमध्ये, सामाजिक स्थान वर्णित वैशिष्ट्यांवर आधारित असते. जसे की वंश आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी, ज्या सहज बदलता येत नाहीत. वर्णित स्थिती ही व्यक्तीची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आणि प्रतिभा यांचा विचार न करता समाजाद्वारे एखाद्या व्यक्तीला नियुक्त केलेली 'सामाजिक स्थिती' आहे.

येथे मुख्य प्रश्न हा प्राप्त झालेला दर्जा कोणत्या मार्गाने मिळवला जातो आणि पिढ्यानपिढ्या घडणाऱ्या हालचालींचे प्रमाण संबंधित आहेत, हा आहे. अशा परिस्थितीतच सामाजिक गतिशीलता महत्वाची बनते. कारण समाजशास्त्रज्ञ असमान पदांसाठी व्यक्ति कोणत्या पद्धतीने स्पर्धा करतात याचे परीक्षण करतात. सामाजिक गतिशीलतेचा अभ्यास करताना, समाजशास्त्रज्ञ समान संधीद्वारे मुक्त हालचालीच्या आदर्शास: गतिशीलतेच्या वास्तविक स्तराची तुलना करतात. म्हणून एखाद्या व्यक्तीने प्राप्त केलेल्या सामाजिक स्थानाचा त्याने जन्माच्या वेळी प्राप्त केलेल्या पदांशी कोणताही संबंध असू शकत नाही. सामाजिक स्तरावरील वर किंवा खाली होणाऱ्या हलाचाली गुणवत्तेवर आधारित असतात.

तुमची प्रगती तपासा.

१) सामाजिक गतिशीलता म्हणजे काय ?

४.३ सामाजिक गतिशीलतेचे प्रकार

समाजातील लोकांच्या हालचालींच्या दिशेनुसार, सामाजिक गतिशीलतेचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

१) क्षितीजसमांतर (आडवी) सामाजिक गतिशीलता

२) अनुलंब (उभी) सामाजिक गतिशीलता

शिक्षण आणि सामाजिक
गतिशीलता

क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची हालचाल एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत एका स्तरावरून त्याचा स्तरावर होते, तेव्हा या प्रक्रियेला क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता म्हणतात. दुसऱ्या शब्दांत या प्रकारच्या गतिशीलतेमध्ये व्यक्तीच्या सामाजिक स्थितीत कोणताही बदल होत नाही, परंतु त्याच्या संलग्नतेमध्ये बदल होतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा पाम येथील माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक साउथ एक्स येथील माध्यमिक शाळेत त्याचा पदावर रुजू होतात. या उदाहरणात प्राचार्य म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्तीची स्थिती आणि भूमिका तीच राहते परंतु कामाच्या ठिकाणात फक्त बदल होतो ज्यामुळे या संलग्नतेमध्ये बदल होतो, अशा प्रकारे तो क्षितीजसमांतर सामाजिक गतिशीलता दर्शवितो.

अनुलंब सामाजिक गतिशीलता

समाजाच्या एका स्तरातील व्यक्तीच्या हालचालीला 'वर्टिकल सोशल मोबिलिटी' असे संबोधले जाते म्हणजेच वर्टिकल सोशल मोबिलिटीमध्ये व्यक्तीच्या स्थितीत बदल होतो. व्यक्ति उच्च शिक्षण घेते आणि श्रीमंत बनते, तो सामाजिक पदानुक्रमात वरच्या दिशेने जातो. उदाहरणार्थ, जेव्हा एखादा शिक्षक कॉलेजमध्ये लेक्चरर बनतो तेव्हा त्याची पदोन्नती झाली असे म्हटले जाते.

उभ्या सामाजिक गतिशीलतेमध्ये, आपल्याकडे उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता (असेंडिंग मोबिलिटी), आणि डाउनवर्ड सोढाल मोबिलिटी (अधोगामी गतिशीलता) आहे.

उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता म्हणजे खालच्या स्थितीपासून ते वरच्या दिशेने होणारी हालचाल. चढत्या गतिशीलतेचा अर्थ म्हणजे खालच्या स्तरातील आणि प्रतिष्ठेपासून उच्च दर्जाच्या आणि प्रतिष्ठेच्या गटातील व्यक्तींमध्ये प्रवेश. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या व्यक्तीचा जन्म एका सफाई कामगाराच्या कुटुंबात झाला असेल आणि त्याने उच्च पद प्राप्त केले असेल तर ती उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता होय. अधोगामी सामाजिक गतिशीलता, अधोगामी किंवा उतरती हालचाल म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे उच्च स्थान खालच्या स्थानावर घसरणे. उदा. भ्रष्टाचाराच्या आरोपावरून मंत्रीपदावरून पायउतार व्हावे लागणे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) अनुलंब सामाजिक गतिशीलता म्हणजे काय ?

४.४ सामाजिक गतिशीलतेस चालना देण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका

भारतीय समाजाच्या सामाजिक गतिशीलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षण हे एक अतिशय प्रभावी मध्यम आहे. सामाजिक गतिशीलतेला चालना देण्याच्या कामी त्याचा बहुदिशात्मक प्रभाव आहे. पुढील मार्गांनी शिक्षण ही महत्त्वाची भूमिका बजावते :

१) शिक्षण ही प्रत्येक व्यक्तीची गरज आहे कारण त्यावरच माणसाचा योग्य विकास अवलंबून असतो. शिक्षण हेच माणसाचे सप्त गुण आणि सामर्थ्य प्रकट करते आणि त्याला 'स्व आणि त्याच्या सभोवतालचे वातावरण' समजून घेण्यास सावधाम करते.

- २) शिक्षणामुळे बुद्धी प्रखर होते, दृष्टी रुंदावते, माणसाच्या सकस आणि संतुलित विकासाला मदत होते आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ते राष्ट्राचा सामाजिक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास करते.
- ३) शिक्षणाचे दोन्ही प्रवाह म्हणजे औपचारिक आणि अनौपचारिक सामाजिक गतिशीलता आणण्यात मोठी भूमिका बजावतात.
- ४) औपचारिक शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेची थेट आणि सहजगत्या संबंधित आहे. हा संबंध सामान्यतः असा समाजाला जातो की ज्यामध्ये औपचारिक शिक्षण स्वतःच एक कारण आहे किंवा उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेचे एक कारण आहे.
- ५) एकीकडे शिक्षण थेट व्यावसायिक गतिशीलता आणि त्यानंतरच्या आर्थिक स्थितीतल सुधारणा यांच्याशी संबंधित आहे आणि दुसरीकडे सामाजिक बदलाचे घटक आणि स्वरूप यांच्याशी देखील संबंधित आहे. उच्च शिक्षण आणि उत्तम रोजगार असलेल्या व्यक्तींना समाजात अधिक सन्मान दिला जातो.
- ६) व्यक्तीमध्ये अशी एक प्रेरणा विकसित करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे की ज्यामुळे त्याला त्याचे सामाजिक स्थान सुधारण्यासाठी कठोर परिश्रम करावे लागतील.
- ७) उच्च शिक्षण व उच्च उत्पन्न मिळविण्यात शिक्षण मदत करते आणि अशा प्रकारे शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे एक महत्वाचे साधन ठरते.
- ८) व्यवसायातील बदल हे सामाजिक गतिशीलतेचे सर्वोत्तम लक्षवेधी सूचक आहे. याचे कारण म्हणजे व्यावसायिक स्थितीचा शैक्षणिक स्थितीशी जवळचा संबंध आहे. जीवनाची उत्पन्न शैली आणि वर्ग स्थितीचे इतर निर्धारक शिक्षणावर अवलंबून असतात.
- ९) शिक्षणामुळे समाजातील खालच्या स्तरातील विद्यार्थ्यांना सामाजिक स्तरावर उच्च स्थानी जाण्यासाठी आणि समाजात उच्च सामाजिक स्थानावर जाण्यास मदत होते.
- १०) शिक्षणामुळे एखाद्याच्या स्वयंरोजगार तयार होण्यास मदत होते, जी सामाजिक उन्नतीचा महात्वाचा पैलू आहे.
- ११) महिलांमध्ये शिक्षणाच्या लोकप्रियतेमुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीत लक्षणीय बदल झाला आहे. यामुळे त्यांचे सामाजिक स्थान, दर्जा आणि उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावण्यास मदत झाली आहे; जे स्त्रियांची सामाजिक गतिशीलता दर्शवते.

शिक्षण हे उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा आणि समाजात स्थान मिळविण्याचे साधन आहे. म्हणून सर्व विद्यार्थी शिक्षणासोबतच उच्च आणि उच्च सामाजिक दर्जा मिळविण्यासाठी अधिकाधिक शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाचे एक कार्यात्मक मूल्य तसेच एक प्रतीकात्मक मूल्य आहे. कार्यात्मक मूल्य म्हणजे काय ? तर जेव्हा एखादीन व्यक्ती शिक्षणासाठी विद्यापीठात जाते आणि पदवीनंतर शिक्षक बनते तेव्हा शिक्षणाला कार्यात्मक मूल्य असते असे म्हणतात किंवा एखादी व्यक्ती जी फार्मसीचा अभ्यास अभ्यास करते आणि फार्मासिस्ट बनते. या उदाहरणात देखील शिक्षणाला कार्यात्मक मूल्य आहे असे म्हटले जाते.

१) शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगा.

४.५ सारांश

औपचारिक शिक्षण हा पैलू वरच्या सामाजिक गतिशीलतेशी जवळून जोडलेला आहे आणि पैलूंमध्ये शाळा व्यक्तींचे त्यांच्या संभाव्य स्तरांमध्ये वर्गीकरण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, हे परीक्षा, पर्यवेक्षण आणि जाहिरातींच्या प्रणालींद्वारे केले जाते. अशा प्रकारे समाजातील उच्च पदांवर किंवा उच्चभ्रू गतिशीलतेमध्ये शिक्षण व्यक्तींच्या हालचालींना मदत करू शकते. त्यामुळे औपचारिक शिक्षण ही डॉक्टर, वकील, लेखापाल, शिक्षक, अभियंता इत्यादी सारख्या अनेक प्रस्थापित व्यवसायांसाठी पूर्व शर्त बनली आहे.

अशाप्रकारे शिक्षण ही एक मुक्तीदाई शक्ती आहे आणि सध्याच्या युगात ती एक लोकशाहीचीवादी शक्ती आहे, ती जात आणि वर्गाचे अडथळे ओलांडणारी, जन्मतः आणि इतर परिस्थितींद्वारे लादलेली असमानता दूर करणारी, त्यामुळे सामाजिक रचनेत लोकांमध्ये गतिशीलता आणणारी आहे.

४.६ प्रश्न

- १) सामाजिक गतिशीलता शिक्षणाशी कशी संबंधित आहे ?
- २) प्रत्येकासाठी समान शैक्षणिक संधी का आवश्यक आहेत ?

४.७ संदर्भ

- 1) Breen, R. (2010), Educational Expansion and Social Mobility in 20th Century, Social Forces, Vol.89(2) 365-388.
- 2) Krishna, A. (2013). Making It in India Examining Social Mobility in Three Walks of Life, Economics and Political Weekly, Vol.XLVIII, 38-49
- 3) Kumar, S., Health, A., & Health, O. (2002), Determinates of social Mobility in India, Economic and political Weekly, 2983-2987.
- 4) Viad, D. (2016). Patterns of social Mobility and Role of Education in India Contemporary South Asia, vol. 24 (3) 285-321.
- 5) Asian Survey, Vol.52(2), 395-422.

शिक्षणावरील कार्यवादी किंवा कार्यात्मक दृष्टिकोन

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ कार्यात्मक संरचनात्मक (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)
- ५.३ सारांश
- ५.४ प्रश्न
- ५.५ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांत समजून घेणे.
- कार्यात्मक संरचनावादामध्ये डर्कहाईम आणि पार्सन्सचे योगदान स्पष्ट करणे.

५.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाच्या समाजशास्त्रामध्ये, सिद्धांतांचा वापर संशोधन आणि धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो. ते हेदेखील समजावून सांगतात की गोष्टी ते ज्या प्रकारे करतात, त्या पद्धतीने का घडतात ते अर्थपूर्ण आहे. सिद्धांत म्हणजे दोन किंवा अधिक कल्पना कशा संबंधित आहेत याची कल्पना एक चांगला सिद्धांत समजावून सांगू शकतो आणि काय होईल याकडे अंदाज लावू शकतो. सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञांना शिक्षण कसे कार्य करते हे समजून घेण्यास मदत करतात आणि ते संपूर्ण समाजात शिक्षण कसे नसते हे समजण्यास देखील मदत करतात.

समाजशास्त्रज्ञ लोक गटांमध्ये कसे वागतात, संवाद साधतात आणि कसे वागतात याचा अभ्यास करतात. मग या गोष्टी का घडतात आणि परिणामी काय होऊ शकते हे स्पष्ट करण्यासाठी ते सिद्धांत मांडतात.

समाजशास्त्रात सिद्धांत म्हणजे लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि समाजाविषयी दावे कसे करतात याचे विविध भाग स्पष्ट करण्याचा एक मार्ग आहे ज्याची चाचणी केली जाऊ शकते. (ॲलन, २००६)

उदाहरणार्थ, विविध समुदायांमधील आत्महत्यांचे वेगवेगळे प्रमाण सामाजिक एकात्मतेच्या विविध स्तरान्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकते ही दुर्खिमची कल्पना एक सिद्धांत आहे. कार्ल मार्क्स, एमिल डर्कहेम, मॅक्स वेबर, टॅलकोट पार्सन्स आणि रॉबर्ट मर्टन, लुई अथुसर आणि राल्फ डॅरेनडॉर्फ, हर्बर्ट मीड आणि हर्बर्ट ब्लमर हे समाजशास्त्रीय सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे काही लोक आहेत.

समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. दृष्टिकोन हा फक्त सामाजिक जग पाहण्याचा एक मार्ग आहे. सिद्धांत म्हणजे विधानांचा एक समूह जो एकत्र बसतो. समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला आपल्या सामाजिक जगासाठी समजून घेण्यास आणि योजना करण्यास मदत करतात.

समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला कोडेचे वेगवेगळे भाग एकत्र ठेवण्यास मदत करतात. ते आम्हाला विशिष्ट फ्रेमवर्क देऊन हे करतात जे आम्हाला प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ समजण्यास मदत करतात आणि आम्हाला संपूर्ण समाजाकडे पाहण्याची साधने देतात. प्रत्येक सैद्धांतिक दृष्टिकोन सामाजिक जगाकडे पाहण्याचा एक वेगळा मार्ग आहे.

हे काही विशिष्ट चष्म्यातून जगाकडे पाहण्यासारखे आहे. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संघर्ष सिद्धांत, स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम आणि प्रतीकात्मक परस्परसंवाद.

५.२ कार्यात्मक संरचनावाद (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)

स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम हा सिद्धांताचा संग्रह आहे जो जगाला एकमेकांशी जोडलेल्या भागांची एक मोठी प्रणाली म्हणून पाहतो जे सर्व काम करतात. या क्षेत्रातील दोन प्रमुख सिद्धांतकार एमिल डर्कहेम आणि टॅलकोट पार्सन्स आहेत. कार्यावादी विचारानुसार शाळा, विद्यार्थ्यांना समाजाच्या संस्थांचे सदस्य होण्यासाठी तयार करतात.

कार्यावादी शैक्षणिक प्रणालीच्या सकारात्मक कार्यावर जोर देतात. शिक्षण चार महत्वाचे उद्देश पूर्ण करते:

- १) सामाजिक एकता वाढवणे.
- २) आम्हाला नोकरीशी संबंधित कौशल्ये शिकवणे
- ३) आम्हाला मुलभूत मुल्ये शिकवणे
- ४) भूमिका नेमणे आणि योग्यता

कार्यवादी विचारांच्या मते, शिक्षण ही एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था आहे जी समाजाच्या गरजा आणि स्थिरतेसाठी योगदान देते. कारण आपण सर्व एकाच जीवाचे सदस्य आहोत, शिक्षण मुलभूत तत्त्वे स्थापित करून आणि जबाबदाऱ्या परिभाषित करून ओळखीची भावना वाढवते.

फंक्शनलिस्टच्या मते, शिक्षण हे प्रकट आणि अव्यक्त दोन्ही कार्य करते. मॅनिफेस्ट फंक्शनसमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो. समाजीकरण, नाविन्य, बदल, भूमिका आणि संसाधन वाटप आणि सांस्कृतिक प्रसारण, तर गुप्त कार्यामध्ये समूह कार्य, पिढीतील आंतर निर्माण करणे, क्रियाकलाप प्रतिबंधित करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

शिक्षणाचे पहिले समाजशास्त्रज्ञ फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल डर्कहाईम (१८५८-१९१७) होते. तो त्याच्या नैतिक नियमन सिद्धांतासाठी प्रसिद्ध आहे. तो त्याच्या नैतिक नियमन सिद्धांतासाठी प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या नैतिक शिक्षण (१९२५) या पुस्तकात त्यांनी असा युक्तिवाद केला की समाजासाठी सामायिक श्रद्धा आणि मूल्यांच्या अंतर्निहित संचाशी बांधिलकी निर्माण करण्याचा तसेच समुदाय किंवा राष्ट्रत्वाची मजबूत भावना वाढवण्याचा शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे. आपले समाजीकरण आणि एकात्मीकरण करून, नैतिक शिक्षण आपल्याला समाजाचे उत्पादक सदस्य होण्यासाठी तयार करते.

समाज हे मूल्ये आणि नैतिकतेच्या सामायिक संचाद्वारे एकत्र ठेवलेले आहे हा दुर्खिमचा विश्वास संरचनात्मक कार्यप्रणालीचा केंद्रबिंदू आहे, कारण ते सामाजिक व्यवस्थेचे विविध भाग एकमेकांशी कसे संवाद साधतात यावर जोर देते.

१९१७ मध्ये डर्कहाईमचे निधन झाले आणि टॅल्कॉट पार्सन्सपर्यंत त्यांचे संरचनात्मक कार्यप्रणालीवरील कार्य मुख्यत्वे दुर्लक्षित केले गेले. १९५० आणि १९६० च्या दशकात समाजशास्त्रात कार्यात्मकता किंवा संरचनात्मक कार्यवाद हा प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन होता. त्यात असे म्हटले आहे की समाज विविध संस्थांनी बनलेला असतो, ज्या एकमेकांशी सहयोग करतात. एजीआयएल सिस्टीम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व सामान्य कृती प्रणालींसाठी, टॅल्कॉट पार्सन्स स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझममध्ये चार अनिवार्यता आहेत.

एजीआयएल म्हणजे काय ? त्यात अनुकूलन, ध्येयप्राप्ती, एकीकरण आणि विलंब यांचा समावेश होतो.

- **अनुकूलन (ADAPTATION)** – प्रणालीने बाह्य परिस्थितीचा सामना केला पाहिजे. त्याच्याशी जुळवून घेतले पाहिजे. त्याचे वातावरण आणि पर्यावरणाला तय्यार गरजेनुसार अनुकूल करणे.
- **ध्येय प्राप्ती (GOAL ATTAINMENT)** – प्रणालीने त्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट परिभाषित केले पाहिजे आणि साध्य केले पाहिजे.
- **एकीकरण (INTEGRATION)** – तय्यार घटक भागांच्या परस्परसंबंधांचे नियमन करते. इतर तीन कार्यात्मक अनिवार्यतांमधील (AGL) संबंध व्यवस्थापित करते.
- **लेटेंसी (LATENCY)** – व्यक्तीची प्रेरणा दोन्ही सुसज्ज करणे, राखणे आणि नुतनीकरण करणे आणि सांस्कृतिक नमुने जे प्रेरणा निर्माण करतात आणि टिकवून ठेवतात.

- एजीआयएल प्रणाली चार प्रणाली स्तरांसह डिझाइन केली गेली होती; वर्तनात्मक जीव ही क्रिया प्रणाली आहे, जी बाह्य जगाचे समायोजन आणि परिवर्तन करून अनुकूलन हाताळले.
- व्यक्तिमत्व प्रणाली उद्दिष्टे परिभाषित करून आणि संसाधने एकत्रित करून उद्दिष्टे साध्य करते.
- सामाजिक प्रणाली त्याचे घटक भाग नियंत्रित करून एकीकरण कार्य व्यवस्थापित करते.
- सांस्कृतिक प्रणाली लोकांना कृती करण्यास प्रवृत्ती करणारे मानदंड आणि मुल्ये प्रदान करून विलंब कार्य पूर्ण करते.

फार्लेचे मुख्य कार्यात्मक सिद्धांत (१९९०)

परस्परावलंबन – समाजाचा प्रत्येक भाग काही प्रमाणात समाजाच्या इतर भागांवर अवलंबून असतो, त्यामुळे समाजाच्या एका भागात जे घडते त्याचे इतरत्र दूरगामी परिणाम होतात.

सामाजिक रचना आणि संस्कृतीचे कार्य – सामाजिक रचना म्हणजे समाजाच्या संघटनेचा संदर्भ देते, ज्यामध्ये संस्थापक सामाजिक स्थिती आणि संसाधनांचे वितरण समाविष्ट आहे. संस्कृती ही लोकांच्या साहुहाद्वारे धारण केलेल्या सामायिक श्रद्धा, नियम, मुल्ये आणि भाषा यांचा समूह आहे.

एकमत आणि सहकार्य – एकमताकडे समाजाचा काळ असतो, म्हणजे काही मुल्ये असतात ज्यावर समाजातील जवळजवळ प्रत्येकजण सहमत असतो. सहकार्य सध्या करण्यासाठी समाज, एकमत शोधण्याचा प्रयत्न करतात.

समतोल – समाज समतोल स्थितीत असतो जेव्हा तो त्याच्या परिस्थितीसाठी सर्वोत्तम कार्य करणाऱ्या स्वरूपावर पोहोचतो. तो समतोल स्थितीत पोहोचला आहे आणि जोपर्यंत काहीतरी नवीन त्याला बदलण्यास भाग पाडत नाही तोपर्यंत तो तसाच राहील.

टॅल्कोट पार्सन्स हे एक अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते ज्यांचा जन्म १९०२ मध्ये झाला आणि १९७९ मध्ये ते मरण पावले. डर्कहाईमच्या कल्पनांवर आधारित, पार्सन्स म्हणाले की शाळा म्हणजे दुय्यम समाजीकरण होते. मुलांनी उपयुक्त होण्यासाठी समाजाचे नियम आणि मुल्ये शिकणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. पार्सन्सच्या मते, शाळा हे एक “फोकल सोशलाइजिंग एजंट” आहे जे मुलांना त्यांच्या प्राथमिक काळजीवाहू आणि कुटुंबापासून वेगळे करते आणि त्यांना त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्या स्वीकारण्याची आणि यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी तयार करते.

पार्सन्स म्हणतात की शैक्षणिक संस्था सार्वत्रिक मानदंडांचे पालन करतात, जे न्याय्य आहेत. कारण ते सर्व विद्यार्थ्यांना न्याय देण्यासाठी आणि जबाबदार धरण्यासाठी समान मानकांचा वापर वापर करतात. पालक आणि इतर काळजीवाहू यांची नेहमीच स्वतःची मते असतात, परंतु शैक्षणिक संस्था आणि शिक्षक नेहमी विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांचे आणि कौशल्यांचे योग्य मुल्यांकन करतात. पार्सन्स या कल्पनेला म्हणतात की मुलांचा त्यांच्या

स्वतःच्या कुटुंबावर मानकांनुसार न्याय केला पाहिजे “विशिष्ट मानके.” याचा अर्थ असा आहे की मुलांना समाजातील इतर सर्व मानकांप्रमाणेच धरले जात नाही. ही मानके फक्त कुटुंबातच वापरली जातात. मुलांचा निर्णय व्यक्तिनिष्ठ निकषांवर आधारित केला जातो जो नंतर कुटुंबाच्या मूल्यांवर आधारित असतो. येथे, स्थिती दिली आहे. दुसरीकडे, सार्वत्रिक मानके सांगतात की प्रत्येकजण समान मानकांना धरून असतो, मग त्यांचे कुटुंब, वर्ग, वंश, वांशिकता, लिंग किंवा लैंगिक अभिमुखता काहीही असो. येथे, आपण स्थिती प्राप्त करू शकता.

पार्सन्स म्हणतात की शिक्षण व्यवस्था आणि समाज “मेरिटोक्रसी” च्या कल्पनेवर आधारित आहे. मेरिटोक्रसी ही एक प्रणाली आहे जि म्हणजे की लोक किती कठोर परिश्रम करतात आणि ते किती हुशार आहेत यावर आधारित बक्षीस दिले पाहिजे.

५.३ सारांश

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला शिक्षणाचा विचार कसा करावा हे दाखवतात. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संरचनात्मक कार्यवाद, संघर्षवादी आणि प्रतीकात्मक संवादवाद. कार्यावादी विचार करतात की शिक्षण हा समाजाचा एक महत्वाचा भाग आहे. जो स्पष्ट आणि लपलेले दोन्ही उद्देश पूर्ण करतो. कार्यावादी विचार करतात की शिक्षण हे समाजातील त्यांच्या भविष्यातील भूमिका किंवा कार्यासाठी तयार करून समाजाच्या गरजा पूर्ण करते.

५.४ प्रश्न

- स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझमशी संबंधित प्रमुख सिद्धांताचे स्पष्टीकरण द्या.

५.५ संदर्भ

- 1) Durkheim, E., (1956). EDUCATION AND SOCIOLOGY (Excerpts).
[online] Available at :
<https://www.raggeduniversity.co.uk/wpcontent/uploads/2014/08/education.pdf>
- 2) M. A. Education study Material Institute of open & distance Learning, University of Mumbai.
- 3) Wind Goodfriend, Sociology's Four Theoretical Perspectives :
Structural-Functional, Social Conflict, Feminism & Symbolic Interactionism

संवादवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत (सिम्बॉलिक इंटरॅक्शनिझम) – जॉर्ज मीड

६.३ सारांश

६.४ प्रश्न

६.५ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांत समजून घेणे.
- सांकेतिक परस्परक्रियावादाचा सिद्धांत स्पष्ट करणे

६.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सुद्धंत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणाच्या समाजशास्त्रांमध्ये, सिद्धांताचा वापर संशोधन आणि धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो. ते हे देखील समजावून सांगतात की गोष्टी ते ज्या प्रकारे करतात त्या पद्धतीने का घडतात ते अर्थपूर्ण आहे. सिद्धांत म्हणजे दोन किंवा अधिक कल्पना कशा संबंधित आहेत याची कल्पना. एक चांगला सिद्धांत समजावून सांगू शकतो आणि काय होईल याचा अंदाज लावू शकतो. सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञांना शिक्षण कसे कार्य करते हे समजावून घेण्यास मदत करतात आणि ते संपूर्ण समाजात शिक्षण कसे बसते हे समजण्यास देखील मदत करतात.

समाजशास्त्रज्ञ लोक गटांमध्ये कसे वागतात, संवाद साधतात आणि कसे वागतात याचा अभ्यास करतात. मग, या गोष्टी का घडतात आणि परिणामी काय होऊ शकते हे स्पष्ट करण्यासाठी ते सिद्धांत मांडतात. समाजशास्त्रात, सिद्धांत म्हणजे लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि समाजाविषयी दावे कसे करतात याचे भाग स्पष्ट करण्याचा एक मार्ग आहे जायची चाचणी केली जाऊ शकते. (ॲलन, २००६).

उदाहरणार्थ, विविध समुदायांमधील आत्महत्यांचे वेगवेगळे प्रमाण सामाजिक एकात्मतेच्या विविध स्तरांद्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकते ही दुर्खिमची कल्पना एक सिद्धांत आहे. कार्ल

मार्क्स, एमिल डर्कहेम, मॅक्स वेबर, टॅलकॉट पार्सन्स आणि रॉबर्ट मर्टन, लुई अथुसर आणि राल्फ डॅरेनडॉर्फ, हर्बर्ट मीड आणि हर्बर्ट ब्लमर हे समाजशास्त्रीय सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे काही लोक आहेत.

समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. दृष्टीकोन हा फक्त सामाजिक जग पाहण्याचा एक मार्ग आहे. सिद्धांत म्हणजे विधानांचा एक समूह जो एकत्र बसतो. समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला आपल्या सामाजिक जगासाठी समजून घेण्यास आणि योजना करण्यास मदत करतात.

समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला कोडेचे वेगवेगळे भाग एकत्र ठेवण्यास मदत करतात. ते आम्हाला विशिष्ट फ्रेमवर्क देऊन हे करतात. जे आम्हाला प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ समजण्यास मदत करतात आणि आम्हाला संपूर्ण समाजाकडे पाहण्याची साधने देतात. प्रत्येक सैद्धांतिक दृष्टीकोन सामाजिक जगाकडे पाहण्याचा एक वेगळा मार्ग आहे.

हे काही विशिष्ट चष्म्यातून जगाकडे पाहण्यासारखे आहे. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. संघर्ष सिद्धांत, स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम आणि प्रतीकात्मक परस्परसंवाद.

६.२ प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत - जॉर्ज मीड

परस्परसंवाद हा एक सामाजिक सिद्धांत आहे जो लोक वस्तू, घटना आणि वर्तणुकीशी संबंधित व्यक्तीनिष्ठ अर्थांच्या दृष्टीने समाजाचे परीक्षण करतो. व्यक्तिनिष्ठ अर्थाना प्राधान्य दिले जाते कारण असे मानले जाते की लोक त्यांच्या विश्वासाच्या आधारावर कार्य करतात आणि केवळ वस्तुनिष्ठपणे सत्य नसतात.

प्रतीकात्मक परस्परसंवाद दृष्टीकोन, ज्याला प्रतीकात्मक परस्परसंवाद म्हणून देखील ओळखले जाते, हे एक प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत फ्रेमवर्क आहे. हा दृष्टीकोन सामाजिक संवादादरम्यान व्यक्ती विकसित आणि अवलंबून असलेल्या लाक्षणिक अर्थावर आधारित आहे. प्रतीकात्मक परस्परसंवाद मोठ्या प्रमाणात सामाजिक संरचनेवरील मानवी कृतीवर भर देऊन वैयक्तिक आणि समूह म्हणजे बांधकाम तपासते.

जॉर्ज हर्बर्ट मीड

- जॉर्ज हर्बर्ट यांचा जन्म फेब्रुवारी १८६३ मध्ये साउथ हॅडली, मॅसॅच्युसेट्स येथे झाला. १८९४ मध्ये, ते मिशिगन विद्यापीठीय शिकागो, इलिनॉय येथे गेले, जिथे ते नंतर शिकागो विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाचे केंद्र बनले. १९३१ मध्ये मीडच्या मृत्यूनंतर, शिकागो विद्यापीठातील त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांचे मन, स्वतः आणि समाज शिकवणी प्रकाशित केली. मीडचा विद्यार्थी हर्बर्ट ब्लमरने पुढे त्याचा सिद्धांत विकसित केला आणि “सिम्बॉलिक इंटरक्शनलिझम” हा शब्द तयार केला.

मीड हे युनायटेड स्टेट्समधील तत्त्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञ होते. सामाजिक मानसशास्त्राचे क्षेत्र सुरु करणाऱ्या लोकांपैकी एकाने प्रथम प्रतीकात्मक परस्परसंवादाच्या दृष्टीकोनावर काम केले. मीड हे त्याच्या सामाजिक आत्म्याच्या सिद्धांतासाठी ओळखले

जातात, जे सामाजिक परस्परसंवादाच्या प्रतिसादात विकसित होणारे काहीतरी आहे या कल्पनेवर आधारित आहे.

संवादवादी दृष्टीकोन

स्वतःबद्दल सामाजिक दृष्टीकोन असे सांगतो की लोकांचे स्वताव हे इतर लोकांशी असलेल्या त्यांच्या परस्परसंवादाचे परिणाम आहेत, ते का संवाद साधतात याचे तार्किक किंवा जैविक कारण नाही. तुमचा जन्म झाला तेव्हा ते तिथे नसते, परंतु तुम्ही इतर लोकांशी संवाद साधता तेव्हा ते तिथे नसते, परंतु तुम्ही इतर लोकांशी संवाद साधता तेव्हा ते कालांतराने विकसित होते. मीडसाठी, मन सामाजिक कृती आणि संवादातून येते. मीडची सामाजिक कृतीची कल्पना केवळ त्याच्या मनाच्या सिद्धांतासाठीच नाही तर समाजाबद्दलच्या त्याच्या सर्व कल्पनांसाठी महत्त्वाची आहे.

सर्वसाधारणपणे, प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत म्हणते की लोक त्यांच्या सामाजिक परस्परसंवादांना जे अर्थ देतात ते जग बनलेले आहे. मीडची सामाजिक जीवनाकडे पाहण्याची पद्धत मुलं कशी वाढतात आणि बदलतात याबद्दल त्याला काय माहिती आहे यावर आधारित होती. १९३४ मध्ये, त्यांनी “मी” (Me) शब्द वापरले आणि लोक सामाजिक जगात कोण आहेत हे शोधण्यासाठी कोणती पावले उचलतात याबद्दल बोलले.

मी (I) आणि मी (Me) संकल्पना : मूल जेव्हा जगात येते तेव्हा त्याला किंवा तिला फक्त “मी (I)” हे माहित असते. त्याच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यावर त्याचा कसा परिणाम होतो. यापलीकडे त्याला किंवा त्याला सामाजिक जगाबद्दल जास्त माहिती नसते. आवेग, मूलभूत मानवी गरजा आणि इच्छा या “मी(I)” ला नियंत्रित करतात. मूल जसजसे मोठे होते तसतसा स्वतःचा “मी (Me)” भाग वाढतो, मुल इतर लोकांबद्दल जाणून घेते की त्यांच्यासाठी हावभाव यांचा अर्थ काय आहे आणि त्यांचा इतर लोकांसाठी काय अर्थ आहे. मी(I) इतर लोकांशी कसा संवाद साधतो आणि मी (I) समाजात कसा राहतो याचा परिणाम म्हणून “मी (Me): वाढतो. एखाद्या व्यक्तीने केलेल्या विशिष्ट कृती आणि हावभावांवर लोक कशा प्रतिक्रिया देतात हे पाहून हे केले जाते. सामाजिक स्व म्हणजे “मी (Me)”. “मी (I)” ही दुसऱ्याबद्दलची आपली पहिली प्रतिक्रिया आहे.

मीड म्हणतो की “मी” शोधण्यापूर्वी एक मूल दोन वेगवेगळ्या टप्प्यांतून जाते. पहिला टप्पा म्हणजे खेळ, जिथे मुले स्वतःला दुसऱ्याच्या जागी कसे ठेवायचे ते शिकतात. दुसरा टप्पा, खेळाचा टप्पा, जेव्हा मूल इतर सर्वांच्या वृत्तीचा स्वीकार करायला शिकते. जेव्हा स्वतःचा पूर्ण विकास होतो. स्वतःला इतरांच्या जागी ठेवण्यास सक्षम होऊन, एखादी व्यक्ति समाजातील संघटित गटांमध्ये काम करण्यास तयार असते.

लुकिंग-ग्लास सेल्फ

- लुकिंग-ग्लास सेल्फ म्हणजे इतर लोक आपल्याला जे सांगतात त्यावर आधारित स्वतःची कल्पना तयार करण्याची प्रक्रिया आहे, जसे आपण समजतो.
 - लुकिंग ग्लास स्वतः तीन भागांनी बनलेला असतो.
- १) आपण इतर लोकांकडे कसे पाहतो याचा विचार करा.
 - २) आपण कसे दिसतो याबद्दल त्यांनी काय विचार केला पाहिजे याचा विचार करा.

३) इतर लोक आपल्याबद्दल काय विचार करतात याची कल्पना केल्यामुळे आपल्याबद्दल काहीतरी अभिमान किंवा लाज वाटणे.

सामान्यीकृत इतर (जनरललायज्ड अदर)

कारण तो किंवा ती एकाच वेळी वेगवेगळ्या भूमिका करू शकतात. त्याला किंवा तिला अनेक लोकांच्या भूमिका आणि वृत्ती समजतात. संपूर्ण समाजाला एखाद्या गोष्टीबद्दल कसे वाटते याला मीड म्हणतात. “सामान्यीकृत इतर.: सामायिक अर्थ समजून घेऊन, सामान्यीकृत इतर लोकांना समाजाशी जोडलेले ठेवतात. व्यक्ति (“मायक्रो”) आणि संपूर्ण समाज (मॅक्रो) यांच्यातील पूल म्हणून याचा विचार केला जाऊ शकतो.

१९३१ मध्ये जेव्हा मीड मरण पावला तेव्हा विद्यापीठातील त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांची शिकवण मांडू, सेल्फ आणि सोसायटी या पुस्तकात प्रकाशित केली. हर्बर्ट ब्लूमर जो मीडच्या विद्यार्थ्यांपैकी एक होता. त्याने त्याच्या कल्पनांमध्ये भर घातली आणि त्यांना “प्रतीकात्मक संवादवाद” म्हटले.

हा सिद्धांत लोक एकमेकांशी संवाद साधून गोष्टींचा अर्थ कसा काढतात याबद्दल आहे. लोक दिलेल्या परिस्थितीचा प्रतीकात्मक अर्थ म्हणून जे पाहतात त्यावर आधारित कार्य करतात. आमचे परस्परसंवाद हे एकमेकांना समजून घेण्यास मदत करतात. हर्बर्ट ब्लूमरचा सिद्धांत तीन मुख्य कल्पनांवर आधारित आहे, ज्या त्यांनी मांडल्या. – अर्थ, भाषा आणि विचार.

अर्थ –

- अर्थ – बनवणे हा एक सामुदायिक प्रकल्प आहे.”
- अर्थ असा आहे की ज्याची गरज आहे आणि जर असेल तर ते कोण देते ?
- या शब्दाची व्याख्या सांगते की याचा अर्थ विशिष्ट ध्येय किंवा स्थानासाठी योजना आहे. ब्लूमर म्हणतात की लोक कसे वागतात याच्या केंद्रस्थानी अर्थ सिद्धांत आहे.
- लोक एकमेकांशी कसे संवाद साधतात आणि आपण त्यांच्याशी कसे वागतो यावरून अर्थ प्राप्त होतो. ही कल्पना सांगते की लोकांना संदेश आणि विधाने कशी समजतात हे महत्त्वाचे आहे.

आपल्यापैकी प्रत्येकजण वेगवेगळ्या गोष्टींना वेगवेगळे अर्थ देतो. वेगवेगळ्या लोकांसाठी वेगवेगळ्या गोष्टींचा वेगळा अर्थ असतो, उदाहरणार्थ, झाडाचा अर्थ वनस्पतीशास्त्रज्ञ, कवी आणि घरगुती माळी यांच्यासाठी काहीतरी वेगळा असेल. “गावात” या शब्दाचा अर्थ असा असू शकतो की काहीतरी हिरवे किंवा काहीतरी कापले जाणे आवश्यक आहे. “गावात” या शब्दाचा अर्थ एखाद्या प्राण्याला निवारा किंवा अन्न असू शकतो. आता जेव्हा चिन्हांचा विचार केला जातो, तेव्हा त्यांचा अर्थ काय आहे यावर किती लोक सहमत आहेत यावर देखील अवलंबून असतात.

भाषा

- भाषा : “मानवी समाजासाठी प्रतीकात्मक नामकरण”
- भाषा लोकांना त्यांचा अर्थ काय आहे याबद्दल बोलण्यासाठी चिन्हे वापरण्याचा मार्ग देते.

- मीडला वाटले की एखाद्या गोष्टीला नाव दिल्याने त्याचा अर्थ होतो, याचे उदाहरण म्हणून मी माझ्या कुत्र्याचे नाव ल्युसिफर देऊ शकतो. या नावाचा अर्थ “सैतान” असा होतो. कारण कुत्रा अतिशय क्षुद्र आहे किंवा लोकांना नेहमी चावतो.
- सोप्या भाषेत, हे तत्त्व सांगते की जेव्हा आपण एकेमेकांशी बोलतो तेव्हा अर्थ किंवा नावे शोधण्यासाठी आपण प्रतीकात्मक संवाद वापरतो आणि नंतर आपल्याला जे आढळले त्याबद्दल बोलण्यासाठी आपण प्रवचन वापरतो, जो मौखिक संवाद आहे.
- भाषा म्हणजे जिथून अर्थ येतो.
- जीवनातील प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ काहीतरी वेगळा असतो.
- सर्व गोष्टींना, लोकांना आणि अमूर्त कल्पनांना नावे देण्यात आली आहेत.
- अर्थ कधीच जन्मजात नसतो.
- आपली भाषा बोलले जाणारे शब्द, लिखित शब्द आणि चित्रांनी बनलेली असते.
- प्रत्येक शब्दाचा किंवा चित्राचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीसाठी काहीतरी वेगळा असतो.
- प्रत्येक व्यक्ती कशा प्रकारे बोलते यावर इतर लोक प्रभाव टाकतात.

विचार

- विचार : “चिन्हे आणि त्यांचे अर्थ”
- भाषा हा विचारांचा पाया आहे. संभाषणादरम्यान, तुमचे मन इतर व्यक्तींच्या शब्दांचा अर्थ लावता येईल अशा वेगवेगळ्या मार्गांनी कल्पना करते किंवा विचार करते.
- याचा अर्थ असा की जेव्हा तुम्ही एखाद्याला काही म्हणता तेव्हा तुमचे मन तुम्हाला पुढे काय म्हणायचे आहे याकडे थेट जाते.
- मीड म्हणतात, “माइंडिंग म्हणजे दोन सेकंदांचा विलामाब ज्या दरम्यान लोक त्यांच्या पुढील हालचालीचा सराव करतात आणि इतरांची प्रतिक्रिया कशी असेल याचा अंदाज घेण्याचा प्रयत्न करतात.”
- मीड म्हणतात, “जेव्हा गोष्टी कठीण असतात तेव्हा काय चालले आहे हे शोधण्यासाठी आपण नैसर्गिकरित्या स्वतःशी बोलतो.
- तुम्ही काही करण्यापूर्वी किंवा काही बोलण्यापूर्वी तुम्ही काय विचार करता ते तुमचा विचार आहे. हे सर्व वेळ करतो आणि ते लक्षातही येत नाही. आपल्यासाठी शब्दांचा अर्थ काय आहे हे ठरविणे आपल्यावर अवलंबून आहे.
- माणसं विचार करायला लावलेल्या मनाने जन्माला येतात. हे मन प्रत्येकाला आपल्या भाषेतील प्रतीकांचा अर्थ काय आहे हे समजू देते.

ब्लूमर, मीडचे अनुसरण करत, म्हणाले की लोक फक्त एकमेकांच्या कृतींवर प्रतिक्रिया देत नाहीत; त्याऐवजी ते एकमेकांच्या क्रियांचा अर्थ लावतात किंवा परिभाषित करतात.

६.३ सारांश

समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे विधानांचे संच आहेत जे समस्या, कृती किंवा वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजशास्त्रातील सिद्धांत आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाकडे पाहण्याचे वेगवेगळे मार्ग देतात. प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत आपल्याला शिक्षणाचा विचार कसा करावा हे दाखवतात. समाजशास्त्रात जगाबद्दल विचार करण्याचे तीन प्रमुख मार्ग आहेत. संरचनात्मक कार्यवाद, संघर्षवादी आणि प्रतिकात्मक संवादवाद. कार्यवादी विचार करतात की शिक्षण हा समाजाचा एक महत्वाचा भाग आहे जो स्पष्ट आणि लपलेले दोन्ही उद्देश पूर्ण करतो. कार्यवादी विचार करतात की शिक्षण हे समाजातील त्यांच्या भविष्यातील भूमिका किंवा कार्यासाठी तयार करून समाजाच्या गरजा पूर्ण करते.

६.४ प्रश्न

- परस्परवादी दृष्टीकोनातून शिक्षणावर एक संक्षिप्त नोंद लिहा.

६.५ संदर्भ

- M. S. Gore – Sociology of Education : a unique perspective on schools
- Singhs, y. K. (2008) Sociological Foundation of Education. new Delhi : A. P. हा Publishing Corporation
- Bllantine, J. H. (2011) the Sociology of Education a Systematic Analysis. New Jersey : Prentice Hall Inc

शिक्षणावर समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन – उदारमतवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ उदारमतवाद म्हणजे काय ?
- ७.३ उदारमतवाद आणि शिक्षण
- ७.४ सारांश
- ७.५ प्रश्न
- ७.६ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- १) उदारमतवादाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) विद्यार्थ्यांना शिक्षणातील उदारमतवादी दृष्टीकोनाची ओळख करून देणे.

७.१ प्रस्तावना

उदारमतवादाच्या संकल्पनेचा शैक्षणिक क्षेत्रातील समकालीन कार्यावर व्यापक प्रभाव आहे. प्रभावाची ही व्यापकता लक्षात घेता, हे आश्चर्यकारक नाही की उदारमतवादाचा वापर अनेक प्रकारच्या सेवेत केला जाऊ शकतो – ज्यापैकी बऱ्याच एकमेकांशी विरोधाभास दर्शवितात.

सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील काही दृष्टीकोन उदारमतवादाइतके सक्षम आहेत. अनेकदा अतुलनीय वाटणारे अनेक अजेंडा त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये उदारमतवादाला मार्गदर्शक म्हणून घोषित करतात. दृष्टीकोनांच्या या समृद्ध विविधतेमुळे कदाचित उदारमतवाद हा समकालीन सामाजिक संस्थांच्या कार्यप्रणाली आणि संभाषणांमध्ये एक प्रबळ दृष्टीकोन बनला आहे की आश्चर्याची गोष्ट नाही की, शिक्षण या पॅटर्नमधून खंडित नाही, कारण शैक्षणिक व्यवस्था आणि जबाबदाऱ्यांच्या अनेक वादांमध्ये उदारमतवादाचा प्रभाव जाणवतो.

७.२ उदारमतवाद म्हणजे काय ?

उदारमतवाद ही सध्याच्या पाश्चात्य जगाची प्रबळ विचारधारा आहे. इंग्लंड, पश्चिम युरोप आणि अमेरिकेचा गेल्या ३०० वर्षांचा इतिहास उदारमतवादी विचारांच्या उत्क्रांती आणि विकासाशी निगडित आहे. युरोपमधील पुनर्जागरण आणि सुधारणेच्या वेळी उदयास आलेल्या मताच्या वातावरणाची परिणती उत्पादन म्हणजे उदारमतवाद. एक विचारधारा

आणि जीवनपद्धती म्हणून, “त्याने वाढत्या मध्यमवर्गाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय आकांक्षा प्रतिबिंबित केल्या, जो नंतर भांडवलदार वर्ग बनला.” सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात सरंजामशाही व्यवस्थेला तडा जात असताना, त्याच्या जागी एक नवीन राजकीय व्यवस्था निर्माण होत होती.

इंग्लंड आणि युरोपमध्ये निरंकुश राष्ट्र-राज्याच्या स्थापनेने एका प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थेला जन्म दिला, ज्यामध्ये राजाचा अधिकार निरंकुश होता. उदारमतवादाची सुरुवात ही श्रेणीबद्ध आणि विशेषाधिकार प्राप्त अधिकार आणि राजेशाहीचा निषेध होता – एक निषेध ज्यामध्ये जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचा समावेश होता. निषेधाचा मुख्य नारा होता – “स्वातंत्र्य” – तर्काने संपन्न माणूस म्हणून त्याच्या सर्व क्षमता विकसित करण्याच्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याबरोबरचा लहरी आणि अनियंत्रितपणे वागू शकणाऱ्या प्रत्येक प्राधिकरणापासून स्वातंत्र्य. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आणि राज्याच्या अधिकाराला आव्हान देण्यासाठी, उदारमतवादाने जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मागणी केली. बौद्धिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक इ.

उदारमतवादाच्या इतिहासात पात्रता किंवा खरच विशिष्ट लक्ष न देता अपरिहार्यपणे युरोपियन प्रबोधन आणि त्यानंतरच्या राजकीय क्रांतीचा कालावधी आणि थॉमससारख्या वैविध्यपूर्ण विचारवंतांच्या कार्याचा काळजीपूर्वक विचार करणे समाविष्ट आहे. उदा. हॉब्स, जॉनलॉक, अँडम स्मिथ, मॉन्टेन्स्क्यु, जॉन स्टुअर्ट मील, इमॅन्युएल कांट आणि इतर अनेक. या ऐतिहासिक क्षणांनी आणि विचारवंतांनी उदारमतवादाला समकालीन संदर्भातील वाचन बद्धतेत साचेबद्ध केले.

राजकीय आणि नैतिक तत्त्वज्ञान म्हणून उदारमतवाद दोन मुख्य तत्त्वांवर केंद्रित आहे – व्यक्तिवाद आणि स्वातंत्र्य. सर्वप्रथम, उदारमतवाद व्यक्तीला समाजाच्या केंद्रस्थानी ठेवतो आणि असा युक्तिवाद करतो की सर्वोच्च मूल्याची सामाजिक व्यवस्था ही व्यक्तीभोवती बांधलेली असते. दुसरे म्हणजे, समाजाचा हेतू हा आहे की, व्यक्तींना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचू देणे जसे त्यांना हवे असेल आणि हे करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे व्यक्तीला शक्य तितके स्वातंत्र्य देणे. ही दोन प्रमुख तत्त्वे उदारमतवादाचे विविध घटक ज्या पायावर उगवतात ती तत्त्वे मानली जातात.

उदारमतवादाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे :

सामाजिक :

- १) उदारमतवाद सर्व कृत्रिम दबावांना तसेच वैयक्तिक स्वातंत्र्यावरील नियमांना विरोध करतो.
- २) ज्या परंपरा आणि संस्था कालबाह्य होत आहेत त्यांचा समृद्धी आणि विकासात आपला काहीही संबंध नाही असा उदारमतवादाचा विश्वास आहे.

आर्थिक :

- १) आर्थिक क्षेत्रात उदारमतवाद मुक्त व्यापार आणि उत्पादनास समर्थन देतो.
- २) आयात आणि निर्यातीवरील कोणत्याही निर्बंधाला तो जीरदार विरोध करतो.

राजकीय :

- १) उदारमतवादाने माणसाच्या स्वातंत्र्यात राज्याच्या हस्तक्षेपाच्या संपूर्ण निर्बंधाचा पुरस्कार केला आहे.
- २) तो कायद्यासमोरील समानतेच्या बाजूचा आवाज आहे.
- ३) तो विचार अक्रान्ति अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो.
- ४) तो धर्मनिरपेक्षतेचे समर्थन करतो.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) उदारमतवादाचा प्रतंभ यावर टीप लिहा.

७.३ उदारमतवाद आणि शिक्षण

परंपरेच्या समृद्ध आणि गुंतागुंतीच्या इतिहासाच्या अनुषंगाने, उदारमतवादाची बहुतेक सामान्य समाज सध्या अनेक रूपांमध्ये अस्तित्वात आहे. कारण ती समानता आणि स्वातंत्र्याचा केंद्रीय उद्दिष्टांसह दुहेरी व्यवसाय म्हणून ओळखतात. असे त्याचे वर्णन करणे आवश्यक नसले तरी, या दोन सिद्धांतांना उदारमतवादाच्या विविध प्रजातींनी प्राधान्य दिले आहे आणि त्यांचा पाठपुरावा केला आहे, जसे की शिक्षणातील उदारमतवादाचे आयोजन सामान्यतः जोडप्यांपैकी एकाला आवाहन करून आयोजित केले जाऊ शकते. स्वातंत्र्य आणि समानता या दोन्हीवरील या फोकसच्या आधारावर राजकीय सत्तेची वैधता आणि समाजातील प्रगतीच्या सेवेमध्ये सापेक्ष स्थिरतेच्या नैतिक संघटना विषयक प्रश्नांकडे लक्ष दिले जाते.

समानतेच्या प्रश्नांसह उदारमतवादाच्या मतप्रवाह शिक्षणाच्या चर्चेवर वर्चस्व गाजवत आहे, कारण ती संस्था, गेल्या अर्ध्या शतकात, सामाजिक वातावरणातील संसाधने आणि फायद्यांच्या तुलनेत अधिक स्पष्टपणे स्पर्धात्मक माहिती स्रोत बनली आहे. जरी पूर्वीच्या युगात किंवा गैर-पश्चार्थ दृष्टीकोनांनी समानता आणि शिक्षणाचे अनेक खुले प्रश्न उपस्थित केले असले तरी, हे सांगणे उचित आहे की समकालीन पाश्चात्य परिप्रेक्ष्यांमध्ये शैक्षणिक अनुभवांच्या प्रवेशामध्ये आणि गुणवत्तेमध्ये समानरित्या शिक्षण घेण्याची मागणी केली जाते.

शिक्षणामध्ये समानतेच्या अत्यावश्यक मूल्याबाबत हा सर्वसाधारण करार असूनही काही वाद कायम आहेत. हे मतभेद प्राप्त होते की नाही या संदर्भात चर्चा करणे. शिक्षणामध्ये समानतेची संकल्पना रूढ करण्याच्या या मार्गाच्या समृद्धतेमध्ये, काही मोठे श्रेणी गट उदयास येतात : म्हणजे शिक्षणातील समानतेची संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी प्राधान्य मानक म्हणून हक्क, परिणाम संधी किंवा पर्याप्ततेवर लक्ष केंद्रित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट बनते.

शिक्षणावरील समानतेसाठी खूप उदारमतवादी युक्तिवाद स्पष्ट सहसा वापरली जाते. प्रत्येक नागरिकाला शिक्षणाचा अधिकार असू शकतो ही कल्पना एक शक्तिशाली आणि तुलनेने समकालीन कल्पना आहे, जी सध्या शिक्षणाचे परीक्षण करणाऱ्यांना आश्चर्यकारक वाटेल. १८ व्या शतकापासून उदारमतवादाच्या उद्याच्या अनुषंगाने, शिक्षणाच्या अधिकाराची कल्पना इतकी लोकप्रिय आहे की, अशा एका वेळेची कल्पना करणे कठीण आहे की ज्या

काळात त्या अधिकाराची घोषणा अप्रचलित झाली नसती. असे असले तरी विविध व्यक्तींद्वारे समानतेने आयोजित केलेल्या शिक्षणाच्या अधिकाराचा व्यापक दावा, शैक्षणिक विचारांमध्ये तुलनेने नवीन जोड देऊ करत आहे.

अर्थात, शिक्षणाच्या आदिकारात नेमके काय समाविष्ट केले जाऊ शकते यावरील युक्तिवाद शिक्षणातील उदारमतवादासाठी लक्षवेधी आव्हाने उपस्थित करतात. शिक्षणाचा अधिकार नेमका काय आहे ? शिक्षणाच्या अधिकाराचा अर्थ असा असावा का, की शैक्षणिक पद्धती आणि धोरणे एखाद्यात परिस्थितीचे बाह्य घटक आणि परिस्थिती कमी करतात ? समानतेचा उदारमतवादी दृष्टीकोन शिक्षणामधील अधिकारांच्या भाषेला छेदत असताना समजून घेण्याचे आणि शोधले जाऊ शकतात असे अनेक मार्ग आहेत.

यामुळे, समानतेचे उदारमतवादी विचार असे सुचवू शकतात की सर्व व्यक्तींना शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. हा युक्तिवाद मानवी हक्कांच्या सर्वाभौमिक घोषणेच्या अनुच्छेद २६ मध्ये पूर्णरित्या प्रस्तुत केला जाऊ शकतो. “प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार आहे.” या दृष्टीकोनातून इतर गोष्टींबरोबरच, एखाद्याचे राष्ट्रीयत्व, वंश, लिंग, (अपंग) स्थिती किंवा ओळख यामुळे शिक्षणाचा अधिकार मर्यादित असू नये. एखाद्याला त्यांच्या समवयस्कांच्या प्रमाणेच समान दर्जाच्या शैक्षणिक संसाधनांचे किंवा शैक्षणिक अनुभवांचे समान वाटप उपभोगण्याचा अधिकार आहे.

शिक्षणाच्या समान हक्काचा हा मुद्दा शिक्षांच्या अधिक पायाभूत स्तरांवर लागू करण्यासाठी सर्वात परिणामकारकरित्या नियामक आहे, जसे की प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार शिक्षित होण्याची हमी म्हणून अधिनियम केला जातो. त्याचा वेळी तो समान अधिकाराचा दावा बनतो. उच्च शिक्षणात प्रवेश मिळण्याची हमी म्हणून कायदा केला जातो, ज्याचे वाटप काही गुणवंत भूतकाळातील काही गुणवंत कामगिरीच्या प्रदर्शनाच्या आधारावर, शैक्षणिक संधीसाठी केले जाते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाचा अधिकार म्हणजे काय ?

७.४ सारांश

उदारमतवादाची सर्वात केंद्रीय उद्दिष्टे सुरक्षित करण्याच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या शिक्षणाच्या दृष्टीकोनाशी संबंधित, शिक्षणावरील समानता या किंवा इतर परिणामानुसार आयोजित केली जावी असा उदारमतवादाचा दृष्टीकोन आहे. हे संभाव्य परिणाम मोठ्या परिघात पसरलेले आहेत आणि त्यांच्या समर्थनासाठी हक्कांच्या भाषेच्या बाजूने युक्तिवाद केला जाऊ शकतो. ज्यामध्ये ते सामाजिक एकीकरण, राजकीय मताधिकार किंवा बरेच काही सध्या करू शकतात. राजकीय किंवा सामाजिक समानता हा शैक्षणिक प्रकल्पाचा परिणाम असू शकतो, परंतु समानतेच्या आधारावर इतर विविध परिणामांचाही दावा केला जातो आणि त्यांचा बचाव केला जातो.

२१ व्या शतकातील शिक्षणाच्या सापेक्ष उदारमतवादामध्ये विविध परिस्थितींचा समावेश आहे. नजीकच्या भविष्यात ही वस्तुस्थिती बदलण्याची शक्यता नाही कारण

उदारमतवादाने शिक्षणाच्या मूल्याविषयीच्या बहुतेक लोकप्रिय समजांना अनुसरले आहे आणि सूक्ष्म शैक्षणिक युक्तिवादांना पुढे जाण्यासाठी वैचारिक साधनांचा समृद्ध संच देखील प्रदान केला आहे.

शिक्षणावर समाजशास्त्रीय
दृष्टीकोन –
उदारमतवादी दृष्टीकोन

७.५ प्रश्न

- १) 'स्वातंत्र्य' या कल्पनेचा अर्थ शैक्षणिक उपक्रमात काय होतो ?
- २) जगातील प्रत्येकाला शिक्षणाची समान संधी आहे का ? का ?

७.६ संदर्भ

- १) अँडरसन, ई. (2007), शिक्षणात वाजवी संधी : लोकशाही समानतेचा दृष्टीकोन. नीतिशास्त्र, 117 (4), 595-622.
- २) Brighouse, H., & Swift, A. (2003). शिक्षण सिद्धांतामध्ये उदारमतवादाचे रक्षण करणे. जर्नल ऑफ एज्युकेशन पॉलिसी, 18(4), 355-373.
- ३) Fawcett, E. (2014). उदारमतवाद : कल्पनेचे जीवन. प्रिन्स्टन, NJ : प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- ४) जोनाथन, आर. (1997). भ्रामक स्वातंत्र्य : उदारमतवाद, शिक्षण आणि बाजार, चिंचेस्टर, यूके : विली.
- ५) थॉम्पसन, डब्ल्यू (2017). शिक्षणात उदारमतवाद ऑक्सफर्ड रिसर्च एनसायक्लोपीडिया ऑफ एज्युकेशन.

संघर्षवादी सिद्धांत

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ शिक्षणावरील संघर्षवादी सिद्धांत
- ८.३ संघर्षवादी सिद्धांताचे तोटे
- ८.४ प्रश्न
- ८.५ संदर्भ आणि पुढील वाचन

८.० उद्दिष्टे

- शिक्षणावरील संघर्ष सिद्धांताची ओळख करून देणे.
- समाजातील शिक्षणाशी निगडित संघर्षवादी सिद्धांताची चौकशी करणे.

८.१ प्रस्तावना

संरचनावादी दृष्टीकोनाविरुद्ध संघर्ष सिद्धांत दृष्टीकोन असे म्हणते की समाज वेगवेगळ्या ध्येयांसह, जीवनात पुढे जाण्याचे वेगवेगळे मार्ग आणि भिन्न सामाजिक पुरस्कारांसह अनेक भिन्न सामाजिक गटांनी बनलेले आहे. या दृष्टीकोनातून, समाजातील बहुतेक संबंध शोषण, अत्याचार, वर्चस्व आणि अधीनता यावर आधारित आहेत. कार्ल मार्क्स हे एक महान जर्मन विचारवंत आणि राजकीय कार्यकर्ते होते जे १८१८ ते १८८३ पर्यंत जगले. सामाजिक संघर्षावर लक्ष केंद्रित करणारे अनेक सिद्धांत त्यांच्या कल्पनांमध्ये आहेत. मार्क्सवादी संघर्षाचा दृष्टीकोन इतिहासाचा भौतिकवादी दृष्टीकोन, विश्लेषणाची द्वंद्वात्मक पद्धत, विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेचा एक चिकित्सक दृष्टीकोन आणि क्रांतीचा राजकीय कार्यक्रम किंवा अगदी कमीत कमी सुधारणा यावर भर देतो. संघर्षवादी सिद्धांत वर्ग संघर्षासारख्या शक्तीमधील फरकांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि सामान्यतः बऱ्याच काळापासून चालू असलेल्या किंवा भूतकाळातील सर्वात लोकप्रिय असलेल्या विचारधारांची तुलना करतात. संघर्ष सिद्धांत बहुतेकदा मार्क्सवादाशी जोडला जातो. परंतु कार्यात्माकता आणि सकारात्मकतावादाची प्रतिक्रिया म्हणून ते चिकित्सक सिद्धांत, स्त्रीवादी सिद्धांत, केअर सिद्धांत, उत्तर आधुनिक सिद्धांत, उत्तर संरचनावादी सिद्धांत, उत्तर वसाहतवादी सिद्धांत आणि इतर अनेक दृष्टीकोनांशी देखील जोडले जाऊ शकते. मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) सारख्या काही संघर्ष सिद्धांतकारांना असे वाटते की शिक्षण हे राज्य नियंत्रित करते आणि

शक्तिशाली लोक त्या राज्यास नियंत्रित करतात आणि त्याचा उद्देश विद्यमान असमानता राखणे आणि प्रबळ गटाला कायम ठेवण्यासाठी कार्य करणाऱ्या स्वीकार्य कल्पनांना वैध करणे हा आहे. शक्ती, कॉनेल आणि व्हाईट म्हणतात की, शिक्षण प्रणाली समाजात कोणाला विशेषाधिकार आहेत हे ठरवण्याइतकेच ते लोकांना गोष्टी शिकवण्याबद्दल आहे.

८.२ शिक्षणावरील संघर्षवादी सिद्धांत

शिक्षण खालच्या वर्गातील मुलांना खालच्या वर्गातील प्रौढ बनवून यथास्थिती राखते. मॅक्लिओड असा दावा करतात की शिक्षक खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना खालच्या “ट्रॅक” किंवा श्रेणी मध्ये ठेवतात कारण त्यांना मध्यम आणि उच्च वर्गातील मुलांपेक्षा शाळेत जाण्यापूर्वी भाषा, चिकित्सक विचार आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्याच्या कमी संधी होत्या. खालच्या श्रेणीमध्ये, खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना अनुरूपतेवर जोर देऊन आणि स्वायत्तता, उच्च विचारसरणी आणि आत्मा-अभिव्यक्ती यावरील नियमांचे पालन करून ब्लू-कॉलर रोजगारासाठी प्रशिक्षित केले जाते. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की जरी खाजगी शाळा महाग आहेत आणि उच्च वर्गासाठी राखीव आहेत, महानगरपालिकेच्या शाळा, विशेषतः गरिबांना सेवा देणाऱ्या, कमी निधी, कमी कर्मचारी आणि खराब होत आहेत. शाळांचा वापर एका गटाला दुसऱ्या गटावर सक्षम करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो, कारण विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकणे आवश्यक आहे, जे इंग्रजी भाषिकांचे इंग्रजी नसलेल्यांवर प्रभुत्व असल्याचे सुनिश्चित करते. प्रबळ गटाने इतर वर्गांना वगळून मध्यमवर्गीय विश्वास आणि उद्दिष्टे यांच्याशी दीर्घकाळ शिक्षणाचा संबंध जोडला आहे. अनेक शिक्षकांना अशी अपेक्षा असते की विद्यार्थ्यांना घरी मध्यमवर्गीय अनुभव मिळतील, परंतु काही तरुणांना तसे नसते.

त्यांच्या बऱ्याचदा एकल-पालकांच्या घरात, काही मुलांना शाळेनंतर कामात मदत करणे आवश्यक असते. कौटुंबिक कर्तव्यांमुळे त्यांना त्यांच्या असाइनमेंट करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या ग्रेडवर परिणाम होतो. जेव्हा शिक्षकांनी दैनंदिन अभ्यासाची औपचारिकता शिथिल केली आणि विद्यार्थ्यांच्या पसंतीच्या कार्यपद्धतींचा अभ्यासक्रमात समावेश केला, तेव्हा त्यांनी विद्यार्थ्यांची ताकद शोधून काढली जी त्यांनी यापूर्वी लक्षात घेतली नव्हती. बहुतेक शिक्षक राज्य-मान्य अभ्यासक्रमाचे पालन करतात, जे ज्ञान परिभाषित करते. अनेक विद्यार्थ्यांना हे ज्ञान निरुपयोगी वाटते.

विल्सन आणि विन यांच्या मते, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाचा त्यांच्या करिअरच्या संभाव्यतेशी फारसा संबंध नाही हे समजते. या मुलांची शाळाविरोधी वृत्ती अनेकदा त्यांच्या खऱ्या हितसंबंधामुळे उद्भवते. सार्जेंटचा असा विश्वास आहे की श्रमिक वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी, यशासाठी प्रयत्न करणे आणि शाळेतील मध्यमवर्गीय मूल्ये आत्मसात करणे हे त्यांचे कनिष्ठ सामाजिक स्थान स्वीकारण्यासारखेच आहे. फिट्झगेराल्ड सांगतात की गरीब विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक क्षमता किंवा शिकण्याची इच्छा लक्षात न घेता यश मिळण्याची शक्यता कमी असते. तथापि, मध्यम आणि उच्च वर्गातील मुले सहजपणे त्यांची सामाजिक स्थिती राखू शकतात. श्रीमंत लोक संघराज्य सरकारद्वारे अनुदानित “स्वतंत्र” खाजगी शाळांमध्ये “चांगल्या शिक्षणासाठी” पैसे देऊ शकतात. श्रीमंत मुलांना या “चांगल्या शिक्षणाचा” फायदा होतो. हे उच्चभ्रू विशेषाधिकार आणि संपत्ती सुनिश्चित करते. संघर्ष

सिद्धांतकारांना असे वाटते की सामाजिक पुनरुत्पादन होत राहते कारण प्रबळ गट विचारसरणी शाळांमध्ये शिकवली जाते. शिक्षणामुळे सर्वांना श्रीमंत होण्यास आणि चांगली नोकरी मिळण्यास मदत होऊ शकते हा विचार ते कायम ठेवतात. मिथक म्हणते की हे ध्येय गाठण्यात अयशस्वी होणे ही गुंतलेल्या लोकांची चूक आहे. राईट म्हणतात, “त्यांच्या स्वतःच्या समस्या मोठ्या सामाजिक समस्यांचा भाग आहेत हे पाहण्यापासून दंतकथा त्यांना ठेवते.” खोटे बोलणे इतके चांगले कार्य करते की अनेक पालक त्यांच्या मुलांना आयुष्यात त्यांच्यापेक्षा चांगल्या संधी मिळतील या आशेने वर्षानुवर्षे भयानक नोकऱ्या करतात. या गरीब लोकांना समाजाकडून खोटे बोलावले जात आहे. लोकांनी त्यांना सांगितले आहे की शाळेत जाण्याने प्रत्येकजण समान होतो. परंतु शाळा हे दर्शवितात की समाजाला स्थिती आणि शक्ती फरक ठेवायचा आहे.

८.३ संघर्षवादी सिद्धांताचे तोटे

या दृष्टीकोनावर निश्चयवादी. निराशावादी आणि व्यक्तींना त्यांची परिस्थिती सुधारण्याची क्षमता नाकारल्याबद्दल टीका केली गेली आहे.

हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की, हे फक्त एक मॉडेल आहे जे वास्तविक जगाचा एक महत्वाचा भाग दर्शवते.

८.४ प्रश्न

- शिक्षणावरील संघर्ष सिद्धांताचे तपशीलवार वर्णन करा.

८.५ संदर्भ

- M. Francis Abraham, Modern Sociological Theory and Introduction, Oxford University Press, 2008
- Jeanne H. Ballantine and Joan Z. Spad (9Ed) Schools and Society : A sociological approach to education, 3rd Edition, sage publications India Pvt. Ltd. 2008
- <http://web.grinnell.edu/courses/soc/s00/soc111-01/IntroTheories/conflict.html>
- <http://www.criminology.fsu.edu/crimtheory/conflict.html>
- http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Conflict_theory
- <http://family.jrank.org/pages/1679/Symbolic-Interactionism.html>

मूलगामी दृष्टीकोन – डी-स्कूलिंग सोसायटी (इव्हान इलिच)

घटक रचना :

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ इव्हान इलिचचे चरित्र
- ९.३ डी-स्कूलिंग सोसायटी समजून घेणे
- ९.४ विविध लेखकांद्वारे डी-स्कूलिंग बदल चर्चा
- ९.५ सारांश
- ९.६ प्रश्न
- ९.७ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) इव्हान इलिच, डी-स्कूलिंग सोसायटीचे कार्य समजून घेण्यासाठी
- २) शिक्षण प्रणालीसाठी उपाय समजून घेण्यासाठी डी-स्कूलिंगद्वारे ऑफर करतो.

९.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणात आपण डी-स्कूलिंग सोसायटीबद्दल इव्हान इलिचच्या महत्त्वपूर्ण कार्याबद्दल जाणून घेऊ. आजही हा मजकूर सध्याच्या परिस्थितीशी अत्यंत सुसंगत असल्याने आपण त्याबद्दल शिकत आहोत. शिक्षणाचे देखील हा धडा तुम्हाला एक विद्यार्थी म्हणून विचार करायला लावेल आणि आत्मपरीक्षण करायला लावेल आणि संपूर्णपणे शिक्षणाबाबतच्या तुमच्या अनुभवांबद्दल शिकणारा म्हणून हा धडा तुम्हाला मदत करेल, शिक्षण प्रणालीचा विकास आणि समालोचन किंवा वेगळ्या परिणामातून पाहणे. या प्रकरणाची रचना अशी आहे की आपण इव्हान इलिच यांच्या चरित्राबद्दल शिकू, त्यानंतर त्यांचे कार्य आणि नंतर त्याची सध्याच्या शिक्षण पद्धतीशी तुलना करा. हा धडा होईल चर्चेला वाव द्या जसे की विद्यार्थी किती वर्षे घालवतो ते शालेली शिक्षण योग्य आहे का ? खर्च उर्जा, संसाधने यांसारख्या बाबतीत मुले आणि पालकांद्वारे गुंतवणुकीच्या प्रकारची किंमत असते वेळ, पैसा ? हा धडा तुम्हाला या धर्तीवर करायला लावेल.

९.२ इव्हान इलिचचे चरित्र ((BIOGRAPHY OF VAN IVAN ILLICH)

इव्हान इलिच हे ऑस्ट्रियन तत्वज्ञानी आणि कॅथोलिक धर्मगुरु होते ज्यांचा जन्म ४ सप्टेंबर १९२६ रोजी व्हिएन्ना येथे झाला होता. २ डिसेंबर २००२ रोजी ब्रेमेन, जर्मनी येथे त्यांचे निधन झाले. मूलगामी वादविवाद (वितर्क) वरील त्यांच्या कार्यासाठी ओळखले जाते, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की अनेक समकालीन सामाजिक प्रणाली आणि तांत्रिक प्रगती व्यतिरिक्त संशयास्पद केला की अनेक समकालीन सामाजिक प्रणाली आणि तांत्रिक प्रगती व्यातीर्क संशयास्पद तोटे होतात. लोकांची स्वायत्त, स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा कमी करणे, त्यांनी संस्थात्मक निर्मित कसे केले याकडे लक्ष वेधले तसेच त्यांनी सामुहिक शैक्षणिक प्रणाली आणि समकालीन दोन्ही जीवनातील मुख्य पैलूंचे नियमन वैद्यकीय आस्थापना करते.

९.३ मूलगामी दृष्टीकोन (REDICAL PERSPECTIVES)

प्रकरणाच्या शीर्षकामध्ये मूलगामी दृष्टीकोन हा शब्द वापरला असल्याने आपण याचा अर्थ जाणून घेऊया, प्रथम मूलगामी केंब्रिज शब्दकोशानुसार रॅडिकल म्हणजे काहीतरी करणे किंवा त्यावर विश्वास ठेवणे जे समाजाच्या संरचनेत, सामाजिक राजकीय परिस्थितीत बदल घडवून आणणारे आहे. जर्मन, स्टीव्हन (२००७) लक्षात घ्या की मूलगामी चळवळीचा प्रभाव पूर्ण, मजबूत आणि आहे.

यात जुन्या पद्धतीशी काही प्रमाणात संघर्ष देखील होतो.

९.४ डी-स्कूलिंग सोसायटी (DE-SCHOOLING SOCIETY)

डी-स्कूलिंग सोसायटी हे पुस्तक १९७१ मध्ये प्रकाशित झाले, ते सर्वात प्रसिद्ध आहे. इलिचचे महत्वाचे कार्य जे शिक्षण आणि शालेय शिक्षणाविषयी चर्चा करते. इलिचचे शाळा पहिल्या वास्तविक शिक्षणापेक्षा उपभोगतावाद आणि अधिकाराच्या अधीन राहण्याचे स्थान म्हणून च्यासाठी त्याच्या वास्तविक शिक्षणाची जागा संस्थात्मक शिडीवर जाण्याच्या प्रक्रियेने घेतली आणि अधिक उपयुक्त नसलेली प्रमाणपत्रे मिळवणे. इलिच यांनी तत्वज्ञानातील त्याच्या पार्श्वभूमीवर विश्वास ठेवला आणि इतिहास तसेच त्यांचा अनेक वर्षांचा अध्यापनाचा अनुभव डी-स्कूलिंग या त्यांच्या कार्याचा समाज विकास करण्यासाठी इलिचचा असा विश्वास होता की सार्वत्रिक शालेय शिक्षण अनिवार्य करण्याऐवजी ते अधिक चांगले होईल. नेटवर्कद्वारे माहिती आणि कौशल्ये सामायिक केलेली शिकण्याचे मॉडेल अनौपचारिक आणि ऐच्छिक चकमकी (ब्रिटानिका) स्वीकारले आहे.

संस्थात्मक शिक्षण (Institutionalized Education)

शालेय शिक्षणाच्या उलट संस्थात्मक शिक्षण मनाला विसंबून राहण्यापासून परावृत्त करते. एखाद्याचे स्वतःचे ज्ञान आणि एखाद्याला जीवनात प्रगती करण्यासाठी व्यवस्थेवर अधिक अवलंबून बनवते. इलिच म्हणतात की शिक्षण हा स्वतःला सुधारण्यासाठी बौद्धिक प्रयत्न अधिक ज्ञानाचा आधार घेणे असावा. इलिच या औपचारिकतेशी आम्ही मनापासून सहमत आहोत. शाळांमधून शिक्षण संस्थात्मक केले जाते. अगदी दोन वर्षांखालील लहान मुलासह,

अनोळखी व्यक्ती, ओळखीचे किंवा कुटुंबातील सदस्य, आम्हाला अधूनमधून ताजे सापडते आणि असामान्य गोष्टी म्हणून औपचारिक शैक्षणिक सेटिंग्जमध्ये सर्व शिकवणे आणि शिकणे आवश्यक नाही. बस ट्रेन किंवा मेट्रोने कुठेही जाताना आपण रस्त्यावर आणि रस्त्यावर अभ्यास पासून करतो. लोक कुठे ही शिकू शकतात याची कोणतीही उच्च मर्यादा नाही, शिकणे शालेपुरते मैदान मर्यादित नसावे. आमचा असा विश्वास आहे की स्वतःहून वेगळे असलेल्या इतरांसोबत शिकणे खूप जास्त प्राप्त माहिती समृद्ध आणि विस्तृत करते.

शिक्षण म्हणजे एखाद्याच्या संपूर्ण अस्तित्वाला शिक्षित करणे, केवळ त्यांचे मन नाही. डीस्कूलिंग शिक्षण विषयी इलिचचा असा विश्वास आहे की शिक्षणामुळे नागरिकांचे नुकसान होते. स्वातंत्र्य आणि दंतकथा कायम ठेवते. केवळ शिक्षण आणि शाळांद्वारे प्रदान केलेल्या पदव्या विद्यार्थ्यांना प्रदान करू शकतात. ते मोल करतात. पदवी आणि प्रमाणपत्रे ज्ञानाला महत्त्व देतात तो लिहितो शाळांमध्ये विरोधी समाजावर शैक्षणिक प्रभाव पडतो. कारण त्यांना शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संस्था म्हणून पहिले जाते. बहुतेक व्यक्ती शैक्षणिक अपयश वैयक्तिक म्हणून पाहतात. एक प्राप्त करण्याचा पुरावा देखील आहे. आहे. गरिबांसाठी शिक्षण हा अत्यंत महागडा, अतिशय कठीण, सहसा व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्यप्राय प्रयत्न आहे. ते म्हणतात की, शाळा पुढे शिक्षण देण्याचे कर्तव्य पार पाडत नाहीत तर समस्या गुंतागुंती करते.

शाळांद्वारे शिकवणे (Indoctrination through schools)

शिक्षण व्यवस्थेद्वारे लोकांना शिक्षण तज्ञांकडून शिकवले जाते आणि ते आहेत त्यांच्यावर देखील अवलंबून आहे. लोक सामग्री नाहीत. व्यावसायिक शिक्षणाला ग्राहक बनवतात. चलित संस्कृती, जी विद्यार्थ्यांना अधिक भौतिकवादी आणि सामग्रीवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रशिक्षित करते. संपत्ती मुलांना माहिती माहिती व्यवस्थापक होण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते. जे मौल्यवान मानले जाते. एक वस्तू म्हणून ज्ञान. खर तर अशी संकल्पना असेल तर मुले शाळेत जाणे बंद करतील. त्यांच्या मनात रोवलेले नाही. जटील शैक्षणिक प्रणालीमुळे व्यक्ती शोधत आहेत. काही कौशल्ये आणि प्रमाणपत्रे कारण उपलब्ध पदांसाठी मोठी स्पर्धा आहे. कामगार शक्तीसाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षणासाठी सेवा वापरणे आवश्यक बनले आहे. स्पर्धा करणे एखाद्या व्यक्तीची गुणवत्ता प्रशिक्षणाचे प्रमाण आणि शैक्षणिक स्तरावर अवलंबून असते. ते मिळवतात. टेक्नोक्रॅट्स यशस्वीरित्या पूर्ण केलेल्या लोकांना मान्यता म्हणून पदवी प्रदान करतात. शिक्षणाची विशिष्ट पातळी. शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तराबरोबर सुशिक्षित लोकांचा नोकरीचा बाजार प्रवेश वाढतो. जरी औपचारिक शिक्षण आमच्या संबंधित मते, मदत करण्याची क्षमता आहे. व्यक्ती सामाजिक स्तरावर पुढे जात असताना, ते समाजाला अनेक भागात विभागते. सामाजिक आर्थिक वर्ग. जे शाळेत जातात आणि जे जात नाहीत, जे पदवीधर होतात. शाळेतील आणि जे करत नाहीत ते या अनेक श्रेणींमध्ये आहेत. शिक्षणातील असमानता (Inequality in Education)

पियरे बॉर्डियू यांनी त्यांच्यामध्ये संस्थात्मकीकरण आणि ध्रुवीकरण यांच्यातील संबंधाची रूपरेषा दिली आहे. त्याच्या द फॉर्म्स ऑफ कॅपिटल (१९८६) मध्ये काम करा. बॉर्डियूच्या मते, एखाद्या व्यक्तीची ओळख पटवणे. विरोधी गोष्टी त्यांच्या स्थानाव्यतिरिक्त त्यांचे सांस्कृतिक भांडवल निश्चित करण्यास मदत करू शकतात. जे आहे. प्रतीकात्मकपणे त्यांच्या वातावरणात व्यक्त केले (Bourdieu १९८६). काही मुलांना जास्त असू शकते.

शाळेच्या संदर्भात साहित्य, संगणक किंवा इतर अतिरिक्त शिक्षण संसाधनांमध्ये प्रवेश विशेषाधिकार प्राप्त विद्यार्थी गट जर शाळा समिती सामायिक प्रवेशाचा प्रचार करत नसेल. शैक्षणिक संसाधने इतर परिणाम होऊ शकतात. अधिक वस्तू भांडवल असलेली व्यक्ती आहे परिणामी अधिक उत्पादक होण्याची शक्यता आहे. म्हणून आम्ही असा युक्तिवाद करतो की पैशामध्ये प्रवेश असणे हे त्यापैकी एक आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या शैक्षणिक कामगिरीवर परिणाम करणारे महत्त्वपूर्ण घटक. या विविध गटांचा समावेश जातात आणि जे जात नाहीत, जे कॉलेजमधून पदवीधर होतात आणि जे करू नका, आणि ज्यांना शाळेत जाण्याची ऐपत आहे आणि ज्यांना शक्य नाही. इलिच असा विचार करत असताना. याचा सामाजिक विभाग शालेय शिक्षणाचा परिणाम होता. असे सामाजिक आर्थिक विभाग आहेत. त्यामुळे शाळांमध्येही वाईट होत आहे. उदाहरणार्थ वंचित समाजातील अधिक वृद्धार्थी सरकारने मोफत शिक्षणासाठी निधी देणे बंद केल्यास गट शाळेत जाणे सोडतील. कायदा करेल. दरम्यानच्या काळात श्रीमंत व्यक्तीपेक्षा शेवटी मध्यमवर्गीयांवर परिणाम होतो.

इलिच वर्गाच्या सध्याच्या पॅटर्नची चर्चा करतो. तो निदर्शनास आणतो की बहुतेक मुलांचे प्रारंभिक वर्षे ५००-१००० इतर दोषींसह एका सुविधेत घालवली जातात ज्यांना वर्गामध्ये वर्गीकृत केले जाते. वयावर आधारित इलिच या संस्थांचे सर्वात जुने संकेत मानतात. सक्षमीकरण तो शिक्षणातील क्रेडेन्शियल्स आणि कसे ग्राहक दिले आहेत. तंत्रज्ञानी तयार केलेल्या पॅकेजच्या स्वरुपात सूचना अशा प्रकारे मुलांना व्हायला शिकवले जात आहे. ग्राहक याव्यतिरिक्त सार्वजनिक शालेय शिक्षणामुळे अतिपरिचित उपक्रम कमी होतात. विनियोग संसाधने आणि सद्भावना. जेव्हा ब्रिटनमध्ये शालेय शिक्षण अनिवार्य झाले. १८६० च्या दशकात, पालकांच्या निधीवर अवलंबून असलेल्या कामगार वर्गाच्या शाळांचे अस्तित्व बंद करण्यात आले. लेखक इलिच देखील शिक्षणाकडे पाहतो म्हणजे सामुहिक अनिवार्य, सार्वजनिक शाळा, ऑफर म्हणून उपभोगवादी, पॅकेज्ड, संस्थात्मक आणि गरीब जीवनशैलीचा परिचय. तो शिक्षण ते बहुतांश शिक्षणाचे प्राथमिक कारण असल्याचे प्रतिपादन हे स्पष्टपणे चुकीचे आहे.

● मार्क्स आणि डीस्कूलिंग (Marx and de-schooling)

इलिच वर्गाच्या शिक्षण पद्धतीला खोटे विमोचन कथा म्हणून पाहतात. सार्वजनिक शिक्षणावर कितीही पैसा खर्च केला तरी त्याचे परिणाम स्थिर राहतात आणि अधिक पैसे सतत आवश्यक आहेत. इलिचचा दावा आहे की समाजात शैक्षणिक परकेपणा आहे. श्रमाच्या अलिप्ततेच्या वाईट (मार्क्सच्या विश्लेषणानुसार), लोकांना शाळांमध्ये शिकवले जाते. इतरांनी बनवलेल्या वस्तूंचे सेवन करा आणि न संपणाऱ्या वाढीच्या कल्पनेवर विश्वास ठेवा. शालेय शिक्षण ही एक काल्पनिक गोष्ट तयार करते जि लोकांच्या वंचितांना तारणाची रिक्त आश्वासने देते. इलिचच्या मते, तांत्रिक युग आवश्यक परिवर्तनासाठी डी-स्कूलिंग आवश्यक आहे. समाजाला अधिक मानव बनवण्यासाठी जरी इलिच मार्क्सवादी आणि इतरांसाठी ज्यांना सामाजिक बदल हवा आहे असे म्हटले आहे. पण त्याच्या नजरेत शिक्षणाचा प्रश्न संशयास्पद दिसत नाही. शिक्षणाबद्दल आपण ज्या प्रकारे विचार करतो, इलिचच्या मते, आपल्या दयनीय अस्तित्वाचा गाभा आहे. शैक्षणिक मागे कल्पना प्रणाली अशी आहे की तो नवीन ज्ञान आणि जगाच्या चांगल्या आकलनासाठी दरवाजे उघडते ते संस्थात्मक मोडमध्ये असे घडत नाही.

तुमची प्रगती तपासा.

मूलगामी दृष्टीकोन –
डी-स्कूलिंग सोसायटी
(इव्हान इलिच)

- १) शाळेचे सार्वत्रिकीकरण करण्याबाबत तुमचे मत काय आहे ?
- २) इलिच त्याच्या कामात मार्क्सची कोणती संकल्पना वापरतात ?

शालेय शिक्षणाची मक्तेदारी (Monopoly of Schooling)

जरी असे गृहीत धरले जाते की शिक्षण विद्यार्थ्यांना शाश्वत आनंदाकडे घेऊन जाईल आणि ज्ञान तथापि, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की सध्याची शैक्षणिक प्रणाली चुकीची आहे. शाळांची निर्मिती केली आणि समाजासाठी आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यात ते यशस्वी झाले नाहीत. इव्हान इलिच मक्तेदारी शिक्षण व्यवस्थेविरुद्धच्या उठावावर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. विद्यार्थी शालेय करण्यासाठी शिकताना चुकीची सूचना, शिक्षणासह ग्रेड प्रगती, प्रमाणपत्रासह मते नवीन काहीही व्यक्त करण्याची क्षमता आणि ओघ. विद्यार्थ्यांची कल्पनाशक्ती शालेय मुल्याऐवजी सेवा स्वीकारणे. वैद्यकीय सेवा आहे. आरोग्य सेवेसाठी संभ्रम आहे, तर सामाजिक कार्य सुधारण्यासाठी चुकीचे आहे. स्पर्धा आहे. आरोग्य सेवेसाठी वैद्यकीय उपचार, सामाजिक कार्यासाठी उत्पादका रोजगार म्हणून चुकीचे आहे. सांप्रदायिक जीवनाचा विकास, सुरक्षेसाठी पोलीस संरक्षण आणि लष्करी सन्मान राष्ट्रीय सुरक्षा विषयी ते म्हणतात की शाळा इतर संस्थांना पुरवण्याच्या ओझ्यापासून मुक्त करतात. शिक्षण शिक्षणासाठी व्यक्ती म्हणून स्वतःवर अवलंबून राहण्याऐवजी, सर्व पैलू जीवन – राजकारण आणि विश्रांतीसह – शाळांवर अवलंबून असते. एआव्हान इलिचची शालेय शिक्षणाची मुख्य समस्या ही आहे की त्याला ते कमकुवत होत आहे. नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि स्टिरियोटाइप कल्पनेने फक्त शाळा आणि पदवी वितरीत केली. शाळा म्हणजे विद्यार्थ्यांसाठी सर्व काही. ते पदवी आणि प्रमाणपत्राला महत्त्व देत आहेत. पण ज्ञान नाही. त्यांनी शालेय शिक्षणाचा समाजावरील शैक्षणिक विरोधी प्रबाह्याचे वर्णन “शाळा” असे केले आहे. शिक्षणात माहिर असलेली संस्था म्हणून ओळखली जाते. शाळेतील नापास आहेत. शिक्सःन हे खूप महागडे, अत्यंत क्लिष्ट, नेहमीच अनाकलनीय आहे याचा पुरावा म्हणू बहुतेक लोक घेतात आणि बऱ्याचदा जवळजवळ अशक्य कार्य”. टो स्पष्ट करतो की शाळा काढून घेते. इतर संस्थांकडून शिक्षणाची जबाबदारी. इलिच शाळांना जाचक मानतात. ज्या संस्था सर्जनशील अभिव्यक्ती मर्यादित करतात. एकरूपता वाढवतात आणि विद्यार्थ्यांना आलिंगन देण्यास भाग पडतात आणि फक्त बलवान लोकांचे हित समजतात. इलिचच्या मते, हे गुप्त आहे कि अभ्यासक्रम वर्गात उपस्थित विद्यार्थी काय आणि कसे शिकतात हे पूर्णपणे त्यांच्या बाहेर आहे. डी-स्कूलिंग सोसायटीमध्ये इव्हान इलिच यांनीही असा युक्तिवाद केला की चांगली शिक्षण व्यवस्था असावी.

डी-स्कूलिंग सोसायटीमध्ये इव्हान इलिच यांनीही एक चांगली शिक्षण व्यवस्था असायला हवी असे मत मांडले. तीन उद्दिष्टे : प्रत्येकाला त्यांच्या जीवनात कोणत्याही वेळी संसाधनामध्ये पुरेसा प्रवेश देणे, विशेषतः ज्यांना शिकायचे आहे; ज्ञान सामायिक करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकासाठी हे शक्य करण्यासाठी आणि ज्यांना त्यांच्याकडून शिकायचे आहे. त्यांच्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करून संधी देणे. ज्यांना मुद्रा मांडायचा आहे. त्यांच्यासाठी सामान्य लोकांसमोर युक्तिवाद (१९७३ : ७८). त्याने अशा प्रकारे चार (किंवा अगदी तीन)वेगळे मार्ग किंवा शिकण्याची देवाणघेवाण जे मदत करू शकतात असे म्हणते. हे सुलभ करण्यासाठी. याला तो शैक्षणिक किंवा शिकण्याचे जाळे असे संबोधतो. इव्हान

इलिच यांनी वापरले. अनौपचारिक दृष्टीकोन आणि मुक्त शिक्षण शैक्षणिक वेब किंवा नेटवर्क (Inflibnet) च्या विकासाच्या बाजूने युक्तिवाद करा. वर्तमान प्रणालीमध्ये मुलांचा आवाज नसतो, त्यांना फक्त खालील भूमिका बजावायची असतात. काहीही करत आहे. हे प्रचंड अभ्यासक्रमासह सामर्थ्यवानांचे स्वारस्य आहे, शिकवण्याची व्यवस्था आहे. हुकुमशाही एक सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थ्यांकडे कोणीतरी अधिक गुण, पुष्टी करणारा गट आणि स्वीअक्रले नाही. म्हणून पहिले जाते. कौशल्य आणि मानवी मूल्यांऐवजी शाळा एक आहे. श्रमिक आहे. श्रमिक बाजारपेठेत महत्त्वाची भूमिका – आणि समाज देखील त्याचा मापदंडाचे अनुसरण करतो आणि नुकसान करतो. मूल सार्वत्रिक शिक्षण हे आरोग्यदायी नाही – प्रत्येक मुलाने परिवर्तन करावे आणि शिकावे, सामायिक करावे आणि काळजी घेणे संस्थेचा पाया उध्वस्त करावा लागेल. शिक्षणासाठी संस्थात्मकीकरण करावे लागेल. संस्थात्मक समाज विचारहीन अनुरूपता समाजाला अ मध्ये जाण्यास मदत करत नाही.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत व्यक्तिमत्त्व आणि मौलिकतेला स्थान नाही. उत्तरे आहेत. पूर्व लिखित मानदंडावर लिहिलेले असावे. कोणत्याही विचलनामुळे विद्यार्थी गुण गमावू शकतो आणि परीक्षेत अयशस्वी होणे, जे पुढे विद्यार्थ्यांसाठी आणि पालक कलंकित झिंग अनुभवास कारणीभूत ठरेल.

शाळांसाठी उपाय म्हणजे लर्निंग वेब्स (Solution for Schools is Learning Webs)

इलिचच्या डी-स्कूलिंग सोसायटीमधून उद्भवलेली एक आकर्षक कल्पना म्हणजे शिकण्याची कल्पना जाळे इंटरनेटचा शोध लागण्यापूर्वी वेब शिकणे हे स्वयं-चलित करण्यासाठी एक व्यासपीठ अभ्यास पद्धती प्रदान करते. इलिच म्हणाले की केवळ संस्थात्मक करणे आवश्यक आहे. प्रतिभा विनिमयासाठी बँक म्हणून सार्वजनिक वाचनालय दर्शविले, प्रत्येकासाठी उपलब्ध शैक्षणिक साहित्यासह, कौशल्य देवाणघेवाणीची बँक प्रत्यक्षात आली. आधुनिक तंत्रज्ञानाबद्दल धन्यवाद आहे. (Soegiono, et.al. 2018) . इलिचने मांडलेली पर्यायी यंत्रणा ही शिक्षणाच्या उभारणीसाठी अधिक सखोल प्रक्रिया आहे. जाळे याला इलिच त्याचा आवडता शिक्षणाचा मार्ग मानतो. लर्निंग वेब्स अस्थापना करतात. समान स्वारस्य असलेले शिक्षक आणि शिष्यांच्या समुदाय जो सर्जनशील वर सहयोग करतील आणि शोधक त्यांच्या स्वतःच्या पुढाकाराने प्रकल्प शिकणे, शैक्षणिक वस्तूंच्या संदर्भ सेवांद्वारे जे आयटममध्ये प्रवेश करणे सोपे करते किंवा औपचारिक शिक्षणासाठी आवश्यक प्रक्रिया, इलिच हे जाळे कसे तयार केले जाऊ शकतात हे स्पष्ट करतात. यापैकी काही या वापरासाठी बाजूला ठेवल्या जाऊ शकतात आणि लायब्ररी, भाड्याच्या सुविधा, प्रयोगशाळा आणि थिएटर्स आणि म्युझियम्स सारख्या कामगिरीच्या जागा, तर इतर नियमितपणे वापरल्या जाऊ शकतात. कारखाने, विमानतळ किंवा शेततळे परंतु विद्यार्थ्यांना इंटरन म्हणून किंवा डाउनटाइम दरम्यान उपलब्ध करून दिले. लोक त्यांची प्रतिभा प्रकाशित करू शकतात, ज्या परिस्थितीत ते कार्य करण्यास तयार आहेत. या क्षमता प्राप्त कार्य करू इच्छिणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक आणि स्कीलमधील संपर्क माहिती देवाणघेवाण करतात.

पीअर-मेंचिंग हे एक संप्रेषण प्लॅटफॉर्म आहे जे वापरकर्त्यांना शिक्षण क्रियाकलाप परिभाषित करण्यास सक्षम करते. त्यांना तपासण्यासाठी भागीदाराशी संपर्क साधण्याच्या आशेने सहभागी व्हायचे आहे. एज्युकेटर्स-एट-लार्जला संदर्भ सेवा ही एक कंपनी आहे जी ची निर्देशिका ऑफर करते व्यावसायिक, पॅराप्रोफेशनल्स आणि संपर्क माहिती असलेले स्वतंत्र कंत्राटदार त्यांच्या सेवांचे वर्णन आणि त्या वापरण्यासाठी अटी व शर्ती अशी निवड करू शकता प्रशिक्षक सेवा आणि त्यांच्या मागील विद्यार्थ्यांशी सर्वेक्षण करणे किंवा त्यांच्याशी बोलणे समाविष्ट करू शकतात आणि हे मुलांची सर्जशीलता सुधारण्यासाठी वापरली जाईल. डी-स्कूलिंगचा मुख्य मुद्दा हा आहे की उपस्थित राहणे सक्तीचे नसावे किंवा अनिवार्य केले जाऊ नये. विद्यार्थ्यांना शाळेत जाण्याची संधी नाकारून, लोकांना शिकता आले पाहिजे. कुठूनही आणि सर्व अधिकार शाळेला देणे नेहमीच योग्य नसते. उदाहरण तो स्पॅनिश शिकवण्याचे देतो. एकेकाळी शिक्षकांची गरज असताना कोणीही अ ला शिकवू शकले नाही. गैर-स्पॅनिश लोकांचा समूह. नॉन-स्पॅनिश लोकांना शिकवण्यात शिक्षक अपयशी ठरले. ते एका अभ्यासक्रमाला चिकटलेले असल्याने कठोर रचना, त्यानंतर तरुणांचा एक समूह कोणाला कामावर ठेवला. रस्त्यावर राहत होते आणि त्यांनी एका आठवड्यात काम पूर्ण केले. काढायचा मुद्दा असा की त्याचा पदवीधारक नेहमीच विशिष्ट कार्य पूर्ण करण्यास सक्षम नसतात. सोपे उपाय लागू करणे आवश्यक आहे. विशेषतः ज्यांच्याकडे पदवी नाही त्यांनीही वापरावे.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) डी-स्कूलिंगबद्दल तुमचे मत काय आहे ?
- २) इव्हान त्याच्या पुस्तकात कोणत्या वेबवर चर्चा करत आहे ?

विविध लेखकांद्वारे डी-स्कूलिंगच्या आसपास चर्चा (Discussion Surrounding De-schooling Different Writers)

डी-स्कूलिंग पुस्तकातील काही मुद्दे मान्य केले जाऊ शकतात. ते पूर्णपणे असू शकत नाही. जसे शाळांवरील पूर्ण अवलंबित्व रद्द करणे किंवा कमी करणे याचा अर्थ असा होईल. तेथे सार्वजनिक शाळा नसतील, ज्याचा अर्थ पुन्हा एकदा शिक्षण होईल, ज्यांना ते परवडणारे आहे. त्यांच्यापुरते मर्यादित, गरिबीबद्दल माहिती नसलेल्यांना सार्वजनिक शिक्षण म्हणून निषेध ऐतिहासिकदृष्ट्या गरिबीतून बाहेर पडण्याचे सर्वात प्रभावी मध्यमांपैकी एक आहे. सुधारणा म्हणून शाळा बंद करण्यास विरोध, श्रेयस्कर होईल. इलिच असा दावा करतात की सार्वजनिक शिक्षण लोकांना गरिबीतून बाहेर काढण्यासाठी मदत करण्यासाठी काहीही केले नाही. स्व-प्रवर्तक स्वभाव समाजाच्या नोकरशाहीद्वारे जोडलेल्या संस्था प्रकाशात आणल्या जातात. असूनही. वस्तुस्थिती आहे की इलिचच्या योगदानाच्या योगदानाचा प्रणालीगत समस्यांवर नेहमीच परिणाम होत नाही. समकालीन काळाचा शिक्षणाचा सामना करत आहे. (बानो et.al 2017)

मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून लोकशाहीवर जोर देते. मूळ मूल्य म्हणून करुणा आणि शिक्षण ज्याच्या पूर्ण अर्थाने मुलांकडे भरपूर असते. या कल्पनेलाही ते समर्थन देतात. संभाव्य त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की मूलगामी शिक्षण सामान्य शाळेत एक पर्यावरण जे सर्व

वयोगटातील विद्यार्थ्यांना स्वीकारते. मानवी स्तरावर आकाराचे असते. सहकार्याला महत्त्व देते. आणि अभ्यासाच्या खोलीवर लक्ष केंद्रित करते. एक शिकणारा समुदाय जो गरजांना प्राधान्य देतो. प्रत्येक वैयक्तिक सदस्य इतर शाळा आणि स्थानिकांशी जवळून सहकार्य करत असताना हे अधिकार सर्व स्थानकांसाठी खुली जागा म्हणून पाहिलेली शाळा; सह एक सामुदायिक कार्यशाळा विविध उपयोग आणि संधी आणि एक शिकणारा समुदाय जो प्रत्येक सदस्याच्या गरजा पाहतो सर्वोच्च प्राधान्य म्हणून. (फिलडंग, et.al 2010)

राउट्रेने इलिचच्या शाळेच्या प्रस्तावाचे संस्थात्मकीकरण नाकारले, ज्याला पाठींबा आहे. काही शैक्षणिक इलिचच्या पुढाकाराने केंद्रीय टेक्नोक्रॅटचे वर्चस्व कमी करण्यात मदत होते. शिक्षण शालेय वर्चस्वाच्या मजबूत राजकीय शक्तीचा परिणाम अधिक होईल. प्रमाणित शिक्षण शिक्षणासाठीच्या सेवांचा परिणाम म्हणून उच्च दर्जा राखला जातो. वाढती स्पर्धा, शैक्षणिक वाढीमुळे राउत्रे यांनी भाकीत केले. एकसमानता, समाज अनेक गटांमध्ये विभागला जाईल जे जगण्यासाठी संघर्ष करतील आणि आधुनिक औद्योगिक जगात स्पर्धा करा. (Routray 2012:86).

९.५ सारांश (SUMMARY)

या प्रकरणात आपण इव्हान इलिचच्या डी-स्कूलिंग सोसायटीबद्दल शिकलो जे प्रकाशित झाले होते. १९७१ साली या पुस्तकाने सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. मार्क्सचे शब्द विद्यार्थ्यांमध्ये वंचितता आहे. संस्थात्मकीकरणाच्या माध्यमातून शिक्षण पद्धतीमुळे सर्जनशीलता, नावीन्यता कमी होते. विद्यार्थ्यांमध्ये मौलिकता, साधे उदाहरण द्यायचे झाले तर एखाद्या विद्यार्थ्याने काहीतरी नवीन लिहिले तर परीक्षेत पाठ्यपुस्तकात काय लिहिले आहे, त्याचा/ तिचा दृष्टीकोन स्वीकारला जाणार नाही. त्यामुळे डी-स्कूलिंगद्वारे इव्हानने नमूद केले की पर्यायी प्लॅटफॉर्म तयार करणे आवश्यक आहे. जसे की वेब शिकणे जिथे लोक नेटवर्क, देवाणघेवाण आणि त्यांना काय स्वारस्य आहे ते शिकू शकतात. सर्वासाठी शाळा आणि समान अभ्यासक्रम सार्वत्रिक करण्यापेक्षा त्याला अभ्यासक्रम कठोर, नियमावलीप्रमाणे रचनाही आढळते. शाळा पदवी, प्रमाणपत्रे देतात, डिप्लोमा ज्याचा काही उपयोग नाही आणि ज्यांच्याकडे नाही त्यांना गटबाह्य म्हणून पहिले जाते आणि दुर्लक्ष केले जाते. जरी त्यांच्याकडे आवश्यक कौशल्य संच आहेत. एक प्रकारे शाळा मक्तेदारीप्रमाणे चालतात. बाजारात तयार केले. डी-स्कूलिंग इव्हान प्रश्नांद्वारे, सामर्थ्यवानाचे वर्चस्व लोक आणि विद्यार्थ्यांसाठी आवाज देते. ज्या विद्यार्थ्याने पूर्वी मंजूर केलेले पालन करावे. अभ्यासक्रम आणि ज्यांना अनुसरण करण्याशिवाय कोणतीही भूमिका नाही. अशा प्रकारे डी-स्कूलिंग सोसायटी हा एक मार्ग आहे. मोडतोड मजकूर जो आजही प्रासंगिक आहे. जो शाळेची वाढती फी आणि असमानता आणि सरकारी मालकीच्या शाळांचा अभाव आणि खाजगी शाळा वाढतात.

९.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) इव्हानने चर्चा केल्याप्रमाणे शालेय शिक्षणाच्या संस्थात्मकीकरणावर एक टीप लिहा.
- २) इव्हानने स्पष्ट केल्याप्रमाणे लर्निंग वेबची चर्चा करा.
- ३) शाळेच्या मक्तेदारीच्या भूमिकेद्वारे शाळामूक्त समाजाचे स्पष्टीकरण द्या.

९.७ संदर्भ (REFERENCE)

मूलगामी दृष्टीकोन –
डी-स्कूलिंग सोसायटी
(इव्हान इलिच)

1. Fielding, Michael & Moss, Peter. (2010). Radical education and the common school: A democratic alternative. Radical Education and the Common School: A Democratic Alternative. 1-190. 10.4324/9780203837405.
2. <https://infed.org/mobi/ivan-illich-deschooling-conviviality-and-lifelong-learning/>
3. <https://newlearningonline.com/new-learning/chapter-2/supporting-material-2/ivan-illich-on-deschooling>
4. https://monoskop.org/images/1/17/Illich_Ivan_Deschooling_Society.pdf Full book available at this link.
5. Soegiono, Agie & Anis, Aulia & Rizqina Maulida, Saskia. (2018). Reconsider de-schooling: Alternative towards more accessible and inclusive education. 31.256-269. 10.20473/mkp.v31 132018.256-269.
6. Cooley, A. (2022, August 31). Ivan Illich. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Ivan-Illich>
7. Nargish Bano, Nurul Hod, An attack on modern education system: a critical review of why we must disestablish school, International Journal for Innovative Research In Multidisciplinary Field, ISSN - 2455-0620 Volume - 3, Issue - 8, Aug - 2017 Page 114
8. https://monoskop.org/images/1/17/Illich_Ivan_Deschooling_Society.pdf Ebook written by the author i.e., Illich is available here in this link.
9. Deutsch, Steven. (2007). The Radical Perspective in Sociology. Sociological Inquiry. 40.85 - 93. 10.1111/j.1475-682X.1970.tb00981.x.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन सांस्कृतिक पुनरुत्पादन (BOURDIEU P.)

घटक रचना :

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ शिक्षण आणि समाज यांच्यातील इंटरफेस
- १०.३ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन : संकल्पना
- १०.४ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण
- १०.५ सारांश
- १०.६ प्रश्न
- १०.७ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

- सांस्कृतिक पुनरुत्पादन म्हणजे काय हे समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संदर्भात बोर्डीयूच्या कार्याची ओळख करून देणे.

१०.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आज विकास अशा उंबरठ्यावर उभा आहे की शिक्षणाचा संदर्भ घेतल्याशिवाय उपजीविकेचे प्रश्न सोडवता येत नाहीत. आधुनिक समाजांनी 'जनसाक्षरता' साधल्याशिवाय विकासाचे स्वप्न कधीच पाहू शकत नाही अशा स्थितीत प्रवेश केला आहे. नागरिकांमध्ये समाजाविषयीची त्यांची दृष्टी समजून घेण्यासाठी आणि त्याचे कार्यात्मक वास्तवात रुपांतर करण्याची 'क्षमता' निर्माण करण्याची एक महत्वाची रणनीती म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. वरील दृष्टीकोनातून शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख घटक मानले जाते आणि ते लोकांना शाश्वत विकासाकडे घेऊन जाते.

सामाजिक व्यवस्थेचे पुनरुत्पादन कसे होते आणि पिढ्यान्पिढ्या असमानता कशी टिकून राहते याचा बोर्डीयूचा शोध पूर्वीपेक्षा अधिक समर्पक आहे. त्याने मार्शल घेतलेल्या संकल्पनांवर लक्षणीय प्रकाश टाकला, उदाहरणार्थ, शिक्षक आणि अध्यापनशास्त्राच्या कामाच्या गतिशीलतेवर शालेय शिक्षण, शैक्षणिक संस्था आणि स्थानिक संरचना

त्याच्यासाठी खूप आवडीच्या होत्या. पियरे बोर्डियूचे शालेय शिक्षण पद्धतीचे अनुभव आणि उच्चभ्रू शैक्षणिक संस्थांमधील गरीब पार्श्वभूमीच्या लोकांभोवती केंद्रित असलेले दबाव आणि पूर्वग्रह हे त्यांच्या कामाच्या केंद्रस्थानी आणि बदलासाठी साधने निर्माण करण्याची त्यांची चिंता या दोन्ही दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होते.

शिक्षणावरील समकालीन
दृष्टीकोन सांस्कृतिक
पुनरुत्पादन (BOURDIEU P.)

बोर्डियू (Bourdieu) च्या कार्याने रस घेतला आहे आणि त्याच्या शेती आणि अस्पष्ट सैद्धांतिक फॉर्म्युलेशनवर टीका सहन न करता सामाजिक सिद्धांतामध्ये काही शक्तिशाली संकल्पना आणल्या आहेत. Bourdieu शिक्षणाच्या समाजशास्त्रात योगदान दिले आणि विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या भिन्न शैक्षणिक प्राप्तीचे खाते सिद्ध करून पुढे त्यांनी संरचना, एजन्सी आणि सवयी, शाळेची सांस्कृतिक स्वायत्तता, अनियंत्रित आणि आवश्यक शालेय संस्कृती आणि शैक्षणिक फरकांवर प्राथमिक आणि माध्यमिक प्रभावांमधील फरक या मुद्यांकडे लक्ष दिले.

१०.२ शिक्षण आणि समाज यांच्यातील अंतरचेहारा (INTERFACE BETWEEN EDUCATION AND SOCIETY)

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिक्षणाचा अभ्यास करण्याच्या महत्त्वाविषयीचे वरील विश्लेषण हे सत्य अधोरेखित करते की समाज आणि शिक्षण यांच्यातील परस्परसंवाद परस्पर अनन्य आणि परस्परविरोधी नाही. शिक्षणामुळे समाजातील लोकांना त्यांच्या क्षमतांचा सर्वोत्कृष्ट मार्गाने विकास करण्यास आणि वेळोवेळी त्यांची कमाई क्षमता आणि राहण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी त्यांचा योग्य वापर करण्यास मदत होते.

तथापि, हे देखील खरे आहे की शिक्षणामुळे प्रगती, समानता आणि शाश्वत विकास यासारखे सकारात्मक परिणाम नेहमीच मिळत नाहीत. समाजात शिक्षणाचे सिद्धांत सर्वांसाठी समान असू शकतात. परंतु शैक्षणिक संधि आणि शिक्षणाच्या परिणामांमध्ये असमान प्रवेशामुळे अशा ज्ञानाद्वारे प्राप्त होणारे ज्ञान आणि सामाजिक-आर्थिक शक्तीचे असमान पुनरुत्पादन होऊ शकते.

ज्याला तो हॅबिटस, फील्ड आणि कल्चरल कॅपिटल म्हणतो त्याभोवती त्याची सैद्धांतिक चोकात तयार करून बोर्डियूने समर्थन केले की संरचना विकासाच्या लाभांमध्ये सहभागी होण्यासाठी लोकांच्या निवडी निर्धारित करतात. The Habitus मध्ये केवळ पारंपारिकरित्या वर्णित रचनांचा समावेश नाही. (जात, भारताच्या बाबतीत), ते शिक्षणासारख्या प्राप्त स्थितीवर देखील आधारित आहे. प्रसिद्ध 'फ्रेंच एज्युकेशनल सिस्टीम'मधील सामाजिक भांडवलाच्या संकल्पनांच्या विरोधात शैक्षणिक सिद्धींमधील असमानतेच्या खुणा तपासल्या गेल्या. आधुनिक, नाविन्यपूर्ण दृष्टीकोनातून उदयास आलेल्या पारंपारिक नमुन्यांवर आधारित ज्ञानाच्या पुनरुत्पादनामधील ताणताणाव बोर्डियूने शोधून काढला. अंतिम टप्प्यात प्रबळ गट/ वर्गाचे सांस्कृतिक उत्पादन शिक्षणात राहते आणि सामाजिकरीत्या पुनरुत्पादित होते. बोर्डियूचा युक्तीवाद असा आहे की प्रबळ गटाच्या प्रथा कायदेशीर होतात; उपेक्षित विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक भांडवलापासून दूर राहण्यास भाग पाडले जाते कारण त्यांच्याकडे आवश्यक सांस्कृतिक भांडवल (प्रबळ गटाचे) नाही. यानंतर परिस्थितीला खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी त्यांच्यासाठी परकीय

सांस्कृतिक भांडवल स्वीकारणे आवश्यक आहे. जे एक जाचक पाउल आहे. स्वतःचे परिचित अनुभव आणि प्रथा यापासून दूर राहून आणि प्रबळ गटांना स्वीकारून आतापर्यंतचे अपरिचित संदर्भ जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची शिकणे ही एक अनिवार्य प्रक्रिया बनते.

शिक्षणाचे समाजशास्त्र हे समाजातील परस्परसंबंध शैक्षणिक प्रक्रियांशी मध्यवर्ती संबंधित आहे आणि त्यांचे सामाजिक संदर्भ आणि तुलनावादी हे परस्पर विरोधी-सांस्कृतिक संदर्भात समान समस्या आहेत. समाजातील सर्वच संरचनेसाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. समाजाच्या संरचनेत प्रामुख्याने वर्ग सामील आहेत आणि उद्दिष्टांसाठी जाणूनबुजून विभक्त केलेल्या ठिकाणी त्यांना शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. दुसरीकडे समाजापासून समाजापर्यंत उद्दिष्ट्ये आणि अपेक्षा देखील बदलल्या जाऊ शकतात. एक साधन म्हणून शिक्षनासाठी वैयक्तिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनांचा विचार आणि पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. समाजातील सामाजिक पुनरुत्पादनासाठी शिक्षण हा एक प्रमुख घटक आहे. हा समाजाचा स्वभाव आहे की त्यांना ते जसे आहेत तसे पुनरुत्पादित करायचे आहेत. ज्यामुळे समाजाला पुनरुत्पादना आणि शिक्षणापासून वेगळे करता येत नाही.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाद्वारे समाज स्वतःचे पुनरुत्पादन कसे करतो ?

१०.३ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन : संकल्पना (CULTURAL REPRODUCTION : THE CONCEPT)

सांस्कृतिक पुनरुत्पादन ही एक संकल्पना आहे जी प्रामुख्याने फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ पियरे बोर्डियू यांनी विकसित केली आहे ज्या पद्धतीने असमान समाजातील प्रबळ वर्ग त्यांच्या संस्कृतीच्या वैध पैलूंची प्रतिकृती बनवतात. पियरे बोर्डियू आणि इतर सिद्धांतकारांचा असा युक्तीवाद आहे की सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे सुनिश्चित करते की प्रबळ वर्गाची भाषा, पोशाख, कला आणि शिक्षणाचे विविध प्रकार समाजासाठी सामान्यपणे दिसतात. अशा प्रकारे, सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे प्रमुख साधनांपैकी एक आहे ज्याद्वारे प्रबळ वर्ग सत्ता टिकवून ठेवतो. सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे काही प्रमाणात संबंधित सांस्कृतिक उत्पादनापेक्षा वेगळे आहे ज्यामध्ये सांस्कृतिक उत्पादन सांस्कृतिक वस्तूंच्या विकासाशी संबंधित आहे, तर सांस्कृतिक पुनरुत्पादन हे प्रबळ वर्गाचे विद्यमान सांस्कृतिक रूपे वैकल्पिक सांस्कृतिक स्वरूपांवर कसे प्रचलित होतात यावर केंद्रित आहे.

सांस्कृतिक रूपे (उदा., सामाजिक असमानता, विशेषाधिकार, अभिजात दर्जा, वांशिकता) आणि संस्कृती स्वतःच एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अखंड कशा प्रकारे प्रसारित केल्या जातात. याचे वर्णन करण्यासाठी सांस्कृतिक पुनरुत्पादनाचा वारंवार विचार केला जातो. संस्कृती हा शब्द वाढ आणि विकासाच्या कल्पनेतून आला आहे. आणि त्याचा अर्थ स्थिरता किंवा पुनरावृत्ती नाही. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या संस्कृतीच्या व्याख्यांवर आधारित विद्वानांनी असे सचावले आहे की संस्कृती संचित संसाधने (भौतिक आणि अभौतिक) च्या कल्पनेला मूर्त रूप देते ज्याचा समुदाय वापर करू शकतो, बदलू शकतो आणि पुढे जाऊ शकतो. मुलतः हे सामाजिकरित्या शिकलेले वर्तन आणि समुदायाचे सामायिक प्रतीकात्मकता आहे; ते प्रकट करते आणि संरचना सामर्थ्य आणि प्रतिबंध करते.

१०.४ सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण (CULTURAL REPRODUCTION AND EDUCATION)

जोपर्यंत शिक्षणाचा संबंध आहे, बोर्डियूचा असा युक्तिवाद आहे की उच्चभ्रू गटाच्या शिक्षणशास्त्रीय कृतीद्वारे समाज प्रबळ गटांमध्ये विभागला गेला आहे जो शैक्षणिक संस्कृतीशी 'सांस्कृतिक' ही कायदेशीर व्याख्या लादतो. हे संस्कृती जागरूक निवड (एक समाजशास्त्रीय अशक्यता) किंवा संपूर्ण लेखकांच्या नैसर्गिक वाढीच्या विरुद्ध असा युक्तिवाद करतात की सर्व 'शिक्षणशास्त्रीय कृती' वस्तुनिष्ठपणे 'प्रतीकात्मक हिंसा' आहे. एका मनमानी शक्तीद्वारे सांस्कृतिक अनियंत्रित लादणे.

बोर्डियूने असा युक्तिवाद केला की शालेय प्रणालीचा उद्देश उच्चभ्रूचे उत्पादन आणि देखभाल आहे. पियरे बोर्डियूची फ्रेंच शैक्षणिक प्रणालीद्वारे झालेली प्रगती दर्शविते की, बाहेरील प्रबळ वर्ग आणि श्रीमंत गटातील काही व्यक्ती यातून प्रवेश करू शकतात आणि वरवरच्या वर्गातील काहींची संतती नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या नंतरची प्रगती कदाचित वारशाने झाली असेल पण आता त्यांनी शालेय शिक्षण पद्धतीत यश दाखवले पाहिजे. तथापि ते आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवलाच्या दृष्टीने प्रचंड फायद्यासह प्रारंभ करतात.

पहिला आणि स्पष्ट मुद्दा असा की समाजव्यवस्थेच्या पुनरुत्पादनावर आपल्या स्वतःच्या सराव आणि प्रक्रिया आणि आपण ज्या संस्थांमध्ये कार्य करतो त्या संस्थांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. हे कर्मचारी प्रशिक्षण, धोरण आणि सराव चर्चा आणि संस्था कशा व्यवस्थापित केल्या जातात यामध्ये वैशिष्ट्यीकृत असले पाहिजे. शिवाय हे शिकणारे विद्यार्थी आणि इतर सहभागीद्वारे आणि त्यांच्यासह अन्वेषणासाठी देखील एक मुख्य फोकस असणे आवश्यक आहे.

शिक्षण व्यवस्थेच्या उद्दिष्टानुसार एक समाज मुल्ये आणि ज्ञानाच्या एका छत्राखाली तरुण पिढी नैतिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विकसित होत आहे. समाजातील संस्थांसह ही एक कार्यात्मक प्रक्रिया आहे. हे कार्यक्षम आहे कारण ही प्रक्रिया राष्ट्रा-राष्ट्रात जाते म्हणूनच सामाजिक पुनरुत्पादन परिपूर्ण किंवा पूर्ण नाही, त्याच्या सर्व प्रक्रियेनेसह हा भविष्याचा हा प्रवास आहे. हे सामान्य आहे की अधिक शिक्षित लोकांसह समाजाचे जीवनमान आणि राहणीमान उच्च असेल.

तुमची प्रगती तपासा.

१) सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि शिक्षण कसे संबोधित आहेत ?

१०.५ सारांश (SUMMARY)

रिटझर (२००३) यांनी म्हटल्याप्रमाणे, पियरे बोर्डीयूच्या कार्याची एक प्रभावी गोष्ट म्हणजे त्यांनी सिद्धांत आणि संशोधन यांच्यात केवळ पूलच बांधले नाहीत, तर त्यांची ताकद आणि टिकाऊपणा तपासण्यासाठी त्यांनी बांधलेले पुल पार केले. शालेय शिक्षण आणि महाविद्यालयीन प्रणालींमधील सामाजिक पुनरुत्पादनाबाबतची त्यांची चिंता सखोलपणे संबंधित आहे. उदाहरणार्थ अलीकडच्या वर्षात उच्च शिक्षणाचा मोठा विस्तार यूपीए आणि इतर अनेक देशांमध्ये सामाजिक गतिशीलता कमी झाल्यामुळे घडला आहे हे अपघाती नाही.

१०.६ प्रश्न (QUESTIONS)

- पी बोर्डीयू (P. Bourdieu) कोण होते ? त्यांचे समाजशास्त्रातील योगदान काय होते.
- जगात सांस्कृतिक पुनरुत्पादना सार्वत्रिक आहे का ?
- शिक्षणाचे उद्दिष्ट काय आहे ?
- सांस्कृतिक पुनरुत्पादन कसे होते ?

१०.७ संदर्भ (REFERENCES)

- anksmJ. A. (2012). Cultural reproduction. In Encyclopedia of diversity in education (Vol.m 1, pp. 534-534). SAGE Publications.
- Broadfoot, P. (1978) Reproduction in Eucation, Society and Culture. Comparative Education, 14, 75-82.
- Bourdieu, P. (1973) Cultural Reproduction and Social Reproduction. In : Brown, R. (Ed.), Knowledge, Education and Cultural Change, Willmer Brothers, London.
- Bourdieu, P. (1990) In Other Words : Essays Towards a Reflexive Sociology. Tans. M. Adamson. Polity Press, Combridge.
- Jenks, C. (1993) Cultural Reproduction. Routledge, London.
- Nash, R. (1990). Bourdieu on Education and Social and Cultural Reproduction. British Journal of sociology of Education, 11(4), 431-447.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ मायकेल फूकॉल्ट - ज्ञान आणि शक्ती
- ११.३ अँटोनियो ग्राम्सी - सांस्कृतिक वर्चस्व
- ११.४ सारांश
- ११.५ प्रश्न
- ११.६ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

- १) ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील फौकॉल्टीयन संबंध समजून घेणे.
- २) ग्राम्सीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या संकल्पनेची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.

११.१ प्रस्तावना

ज्या विश्लेषकांना समाजजीवनाच्या आधुनिक स्वरूपातील गुंतागुंत समजून ग:जाट रस आहे. त्यांच्यासाठी फ्रेंच फ्रेंच तत्त्वज्ञ मिशेल फूकॉल्ट आणि इटालियन मार्क्सवादी विचारवंत अँटोनी ग्राम्सी हे दोघेही अमूल्य स्रोत आहेत. फौकॉल्टसाठी, "सत्ता सर्वत्र आहे" आणि समर्थ संबंध सामाजिक जीवनात अंतर्भूत आहेत. समाजातील जीवन, अक्षरशः पाळणा ते कबरीपर्यंत अपरिहार्यपणे इतरांच्या कृतींवर वापरल्या जाणाऱ्या क्रियांचा समावेश होतो.

याउलट अँटोनी ग्राम्सी यांची शक्तीची "सूक्ष्म" कल्पना होती आणि त्यांचा असा विश्वास होता की सत्ता मुख्यतः "आधिपत्य" प्रवचनाच्या क्षेत्रामध्ये संस्कृती अर्थव्यवस्था आणि राजकारणाच्या परस्पर संवादाच्या पातळीवर कार्य करते.

त्यांचे सामर्थ्य आणि विचारसरणीचे सिद्धांत तयार करताना ग्राम्सी फौकॉल्ट दोघेही मचियाव्हेलीच्या "शक्तीचे संबंध" या कल्पनेचा वापर करतात. त्यामुळे ते शक्ती संबंध समाजाच्या गुंतागुंतीच्या यंत्रणांमध्ये पसरवतात. ग्राम्सीयन विश्लेषणातील शक्ती विचारसरणीत असते किंवा दुसऱ्या शब्दांत जटील सामाजिक नेटवर्क - हेजिमोनिक

शक्तीबद्दल जागरूक असणे. ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीने स्वतःला आधीच शक्ती निर्माण केली आहे याची जाणीव होते. एकदा का एखादा सामाजिक गट या संबंधाच्या जोडणीत बदल करू शकतो आणि त्याला "सामान्य ज्ञान" बनवू शकतो, तेव्हा तो एक वर्चस्ववादी क्रम तयार करतो.

फूकॉल्ट विश्लेषणात तसेच त्याच्या सिद्धांतामध्ये शक्तीची संकल्पना सर्वत्र आहे. शक्ती "सर्वव्यापी" आहे. हे सर्वत्र येते आणि प्रत्येक क्षणी तयार होते. ग्रॅंस्की प्रमाणेच फूकॉल्ट देखील शक्तीचा एक संबंध म्हणून पाहतो जो केवळ कृतीत अस्तित्वात असतो. फूकॉल्टचा ग्राम्स्की मधील मुलभूत फरक हा आहे की नंतरच्या लोकांनी द्विआधारी विरोधाच्या संदर्भात शक्ती संबंध पहिले (जसे की नेते आणि नेतृत्व, राज्यकर्ते आणि शासित इ.) जरी फूकॉल्टसाठी शक्ती तसेच त्यातून निर्माण होणारा प्रतिकार, विखुरलेला असतो आणि काही बिंदूंमध्ये स्थानिकीकृत नसतो.

११.२ मायकेल फूकॉल्ट - ज्ञान आणि शक्ती (MICHAEL FOUCAULT - KNOWLEDGE AND POWER)

मिशेल फूकॉल्ट (१९२६-१९८४) हे एक फ्रेंच इतिहासकार आणि तत्त्वज्ञ होते, जे संरचनावादी आणि पोस्ट-स्ट्रक्चरलिस्ट चळवळींशी संबंधित होते. केवळ तत्त्वज्ञानातच नव्हे तर मानवतावादी सामाजिक वैज्ञानिक विषयांच्या विस्तृत श्रेणीवरही त्यांचा प्रभाव आहे. सॉक्रेटीसपासून त्याची सुरुवात झाल्यापासून तत्त्वज्ञानात सामान्यतः त्या काळातील स्वीकृत ज्ञानावर प्रशाचीह लावण्याच्या प्रकल्पाचा समावेश आहे. फूकॉल्टचे टीकात्मक तत्त्वज्ञान वैज्ञानिकदृष्ट्या आधारभूत सत्य नसून आकासिम्त ऐतिहासिक शक्तींचे कसे आहेत हे प्रदर्शित करून अशा डाव्यांचे उल्लंघन करते. त्यांचे प्रत्येक प्रमुख पुस्तक ऐतिहासिक कारणावर आधारित आहे. मिशेल फूकॉल्टने मुख्यतः नीतशेकडून त्याची "नैतीकांची वंशावली" घेतली होती. फूकॉल्टसाठी नीतशे "सत्तेचा तत्त्वज्ञ आहे, एक तत्त्वज्ञ ज्याने स्वतःला राजकीय सिद्धांतात मर्यादित न ठेवता सत्तेचा विचार केला. फूकॉल्टने केंद्रीकृत वैज्ञानिक प्रवचनाची कल्पना नाकारली. "वंशावली" (सैद्धांतिक, औपचारिक, एकात्मक वैज्ञानिक प्रवचनाचे विघटन) वापरून त्याने ज्ञानाचे वैज्ञानिक पदानुक्रम काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याला "स्थानिक ज्ञान" असे म्हणतात.

फूकॉल्टचा मुख्य प्रश्न "सत्तेचे सिद्धांत" हा होता. सत्ता सर्वत्र आहे आणि समाज घडवणाऱ्या सत्तेच्या गुंतागुंतीच्या संबंधांपासून माणूस सुटू शकत नाही. मिशेल फूकॉल्टच्या मुलभूत संकल्पनांपैकी एक म्हणजे शक्ती/ ज्ञान. आपण सामान्यतः शक्ती आणि ज्ञान या दोन वेगळ्या संकल्पना समजतो. एक राजकीय आणि एक ज्ञानशास्त्रीय (स्वतःच्या फायद्यासाठी सत्याशी संबंधित). किंवा कदाचित अध्यापनाशास्त्रीय (शिक्षण आणि शिक्षणाशी संबंधित) फूकॉल्ट, तथापि असा युक्तिवाद करतात की शक्ती आणि ज्ञान अतूटपणे जोडलेले आहेत, जसे की दुसरऱ्याशिवाय एकाबद्दल बोलण्यात अर्थ नाही. म्हणूनच शक्ती आणि ज्ञान एकाच संकल्पनेत जोडलेले आहेत, ज्याला तो "शक्ती/ ज्ञान" म्हणतो.

फूकॉल्टच्या मते, सर्व ज्ञान शक्य आहे केवळ एका विशाल नेटवर्कमध्ये किंवा सत्ता संबंधाच्या प्रणालीमध्येच घडते जे ते ज्ञान प्राप्त करण्यास अनुमती देते, कोणत्याही संदर्भात

"सत्य" म्हणून स्वूकारलेली विधाने उच्चारली जावीत आणि ज्याची हनन केली जाते त्या क्रमाने प्रथम स्थानावर व्युत्पन्न करण्यासाठी ज्ञान म्हणून. उदाहरणार्थ वैज्ञानिक ज्ञानाची निर्मिती केवळ चांगल्या अर्थसहाय्यित शैक्षणिक संस्था, नफ्यासाठी कॉर्पोरेशन आणि/ किंवा सरकारे यांच्या परिणाम म्हणून केली जाऊ शकते. ज्यापैकी प्रत्येक स्वतःच्या दृश्यमान आणि अनेकदा अदृश्य शक्ती संबंध अर्थव्यवस्था आणि स्तरांनी व्यापलेला आहे.

शिक्षणावरील दृष्टीकोन ज्ञान आणि शक्ती (फौकॉल्ट एम.), सांस्कृतिक वर्चस्व (ए. ग्राम्सी)

सत्ता प्रणाली मग ती सरकारी, शैक्षणिक, सांस्कृतिक किंवा कॉर्पोरेट किंवा वैज्ञानिक असोत, सर्व न्याय्य आहेत आणि सामान्यतः 'सत्य' म्हणून किंवा "ज्ञान" म्हणून स्वीकारल्या जाणाऱ्या विश्वासांच्या जटील जाळ्याद्वारे समर्थन दिले जातात, तसे की कोणत्याही विविध श्रेणी आणि भूमिकांच्या लोकांकडून हे शक्य नाही, अगदी तत्त्वतः, शक्ती संबंधाच्या विशाल जाळ्याला विश्वासांच्या विशाल जाळ्यापासून वेगळे करणे, ज्यातील प्रत्येक संबंध फक्त सहजीवन किंवा परस्परसंबंधापेक्षा अधिक खोल आहे अशा नातेसंबंधात खाऊ घालतो. हे जेव्हा आपण शक्ती किंवा ज्ञान यापैकी एकाबद्दल बोलतो, तेव्हा फौकॉल्टच्या मते, आपण खरोखर शक्ती/ ज्ञानाशी एकल, शक्ती संबंधाचे आणि ज्ञानाच्या प्रणालींचे विशाल जाळे म्हणून व्यवहार करत असतो, ज्यापैकी बहुतेक अंतर्भूत असतात आणि सामान्यतः ज्याकडे लक्ष दिले जात नाही. कोणताही विशिष्ट समाज, संदर्भ किंवा संस्था शिक्षणाशी संबंधित असते.

फौकॉल्टची शक्ती/ ज्ञानाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी हे समजून घेणे महत्वाचे आहे की फौकॉल्टचा अर्थ केवळ वर-खालील शक्ती संबंध नाही. जसे की राजा किंवा राणी आणि त्याचे प्रजा यांच्यातील संबंधामध्ये पहिले जाते. फौकॉल्टसाठी पॉवर रिलेशनशिप नेहमीच टॉप-डाऊन नसतात; ते बॉटम-अप, पार्श्विक, आच्छादित किंवा द्विदिश असू शकतात.

ज्यांना बोलण्याची आणि प्रभाव पडण्याची परवानगी आहे. तसेच ज्यांना नाही, ते त्यांच्या सामायिक संदर्भामधील शक्ती संबंधाच्या आणि ज्ञानाच्या प्रणालींच्या समान नेटवर्कद्वारे नियंत्रित केले जातात, कारण ज्यांचा आवाज किंवा प्रभाव अगदी शांत केला गेला आहे, त्यांना सर्व काही कळेल, खूप चांगले बोलण्याची आणि परिणामांवर प्रभाव पडण्याची शक्ती असलेल्या कोणीही शक्ती आणि ज्ञानाच्या संबंधामुळे शक्य होणारा प्रभाव चालवताना सर्व गोष्टी चांगल्या प्रकारे जाणतात आणि त्याचा आनंद घेतात.

तुमची प्रगती तपासा.

शक्ती/ ज्ञानावर एक संक्षिप्त टिपण लिहा.

११.३ अँटोनियो ग्राम्स्की - सांस्कृतिक वर्चस्व (ANTONIO GRAMSCI - CULTURAL HEGEMONY)

अँटोनियो ग्राम्सी (१८९१-१८३७), एक बौद्धिक आणि राजकारणी असण्याबरोबरच, इटालियन कम्युनिस्ट पक्षाचे संस्थापक होते, ज्यांच्या कल्पनांनी इटालियन कम्युनिझमवर प्रभाव पाडला. इटालियन कम्युनिस्ट अँटोनियो ग्राम्सी, ज्याला मुसोलिनीने आयुष्यभर तुरुंगात टाकले त्यांनी आपल्या प्रिझन नोटबुकमध्ये "अधिपत्य" आणि 'संपत्तीची निर्मिती' या त्यांच्या व्यापक प्रभावशाली कल्पनांसह आपल्या कल्पना पुढे नेल्या. ग्राम्सीने

भांडवलशाही राज्य हे दोन आच्छादित क्षेत्रांचे बनलेले पहिले, एक "राजकीय बळावर चालतो) आणि "नागरी समाज" (जो संमतीने चालतो). ग्राम्सी यांनी नागरी समाज हे सार्वजनिक क्षेत्र म्हणून पहिले जेथे कामगार संघटना आणि राजकीय पक्षांनी बुर्जुआ राज्याकडून सवलती मिळवल्या आणि ज्या क्षेत्रात कल्पना आणि विश्वास आकाराला गेला. जेथे मिडीया, विद्यापीठे आणि धार्मिक संस्थांद्वारे सांस्कृतिक जीवनात बुर्जुआ "अधिपत्य" पुनरुत्पादित केले गेले. "उत्पादन संमती" आणि वैधता संबंधित आहे.

सांस्कृतिक वर्चस्वाशी संकल्पना विचारसरणीपेक्षा खूप विस्तृत आहे, कारण ती सामूहिक अनुभवाच्या निर्मिती प्रक्रियेचा संदर्भ देते, अर्थाच्या मॉडेलिंगपासून, मूल्यांच्या विकासापासून जागतिक संकल्पनांची निर्मिती आणि नैतिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक, शिक्षणाद्वारे समाजाची दिशा, संपूर्ण इतिहासात वेगवेगळ्या व्याख्यांदरम्यान वर्चस्वाची संकल्पना अनेक रूपांमध्ये आकाराला आली आहे. या सर्व प्रकारांमध्ये जे साम्य आहे ते म्हणजे गंभीर चेतनेचे नुतनीकरण हे नवीन प्रकारच्या सहअस्तित्वासाठी नवीन फ्रेमवर्क तयार करण्याची गुरुकिल्ली आहे. या कारणास्तव अँटोनियो ग्राम्सीच्या शब्दात वर्चस्व ही एक अशी प्रक्रिया होती जिथे सबल्टर्नला त्याच पूर्वीच्या सामाजिक रचनेत स्वतःला अपरिवर्तनीयपणे सापडू नये म्हणून दुसरी परिस्थिती लादण्याची होती.

ग्राम्सीसाठी वर्चस्व शासक वर्ग केवळ बळजबरीद्वारेच नव्हे तर सर्वसहमतीने त्यांचे जागतिक दृष्टीकोन लादण्यासाठी व्यवस्थापित करून वर्चस्व असलेल्या वर्गांद्वारे त्याचे वर्चस्व ओळखण्यास अनुकूल असलेल्या रीतिरिवाजांचे तत्त्वज्ञान आणि "सामान्य ज्ञान" वापरतात. ग्राम्सीच्या कल्पना कल्पना प्रभावी समकालीन समाजवादी अध्यापनशास्त्रीय राजकारणासाठी अंतर्दृष्टी देतात जे औपचारिक शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि इतर शिक्षण सेटिंग्जमध्ये "शक्तिशाली ज्ञान" आणि गंभीर विचारांना प्रोत्साहन देणारे अनुभव या तत्त्वावर आधारित आहेत.

थोडक्यात वर्चस्वाच्या संबंधामध्ये अंतर्भूत असलेले शैक्षणिक घटक गमावणे म्हणजे वर्चस्वाच्या मध्यवर्ती दुर्लक्ष करणे म्हणून ग्राम्सीच्या सत्तेच्या संकल्पनेचा आणि सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाच्या शोधाचा एक महत्त्वाचा पैलू शैक्षणिक त्याच्या सर्वसमावेशक पद्धतीने पहिले जाते, हे वर्चस्वाच्या कार्यामध्ये केंद्रस्थानी असते.

ग्राम्सीसाठी त्याच्या व्यापक संदर्भात शिक्षण हे नैतिक अवस्थेचे एक आवश्यक वैशिष्ट्य आहे, जर तुमची इच्छा असेल तर शिक्षक म्हणून राज्य आणि त्याच्या संस्थांना एक मजबूत शैक्षणिक आयाम आहे. या पार्श्वभूमीवर आणि राज्य आणि नागरी समाज शक्ती आणि संमती यांच्यातील संबंधाचे स्वरूप ग्रामसियन अर्थाने शिक्षणाच्या विविध अभिव्यक्तींमध्ये पाहणे आवश्यक आहे. याचा परिणाम परिस्थितीवर होतो, नवउदारवादाच्या अंतर्गत जेव्हा सामाजिक करार जे शिक्षणाच्या सार्वजनिक हित प्रदान करते, कमी करते, कमी केले जाते कारण खर्चाचा मोठा भाग खाजगी क्षेत्राकडे आणि लष्करी-औद्योगिक संकुलाकडे वळवला जातो, तरतुदी त्याऐवजी ग्राहकहित बनतात.

तुमची प्रगती तपासा.

१) ग्राम्सीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाची कल्पना काय आहे ?

११.४ सारांश (SUMMARY)

हे एकक विसाव्या शतकातील दोन प्रमुख सिद्धांतकार मिशेल फुकॉल्ट आणि अँटोनीयो ग्राम्सी यांच्या मानविकी आणि सामाजिक विज्ञानातील त्यांच्या विशिष्ट विवेचनाद्वारे प्रवचन वर्चस्वाची तुलना करते. प्रवचनात फौकॉल्ट वक्त्याचे किंवा शास्त्रज्ञांचे घटनांचे प्रतिनिधित्व करण्याच्या जाणीवपूर्वक आणि बेशुद्ध हेतूंचे मुखवटा उघडतात जणू ते सुसंगत आणि वाचनीय संपूर्ण भाग आहेत. हे संपूर्ण विवेचनात्मक पद्धतींच्या समुच्चयातून उद्भवते जे काही विशिष्ट सामाजिक निर्मितीमध्ये काय स्विकारले जाऊ शकते आणि काय वगळले जावे हे लिहून देतात. सत्ता व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या मान्यताप्राप्त आणि अधिकृत ज्ञानाचा समूह.

ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील जवळचा संबंध ग्राम्सी देखील मान्य करतात, परंतु फौकॉल्टीयन प्रवचनाच्या विपरीत वर्चस्वाची त्यांची कल्पना राजकीय एजन्सीची शक्यता नाकारत नाही ज्याद्वारे व्यक्ती त्यांचे कार्य सुधारण्यासाठी राजकीय धोरण तयार करू शकतात. प्रवचन आणि वर्चस्व हे आजकाल सामाजिक संघर्षाचे आकलन करण्यासाठी आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीतील बळजबरीने किंवा वाटाघाटींचे प्रकार समजून घेण्यासाठी आवश्यक साधने आहेत. दोघेही मॅकियाव्हेलीचे प्रशंसक होते असे सुरुवातीला म्हणणे पुरेसे आहे. ग्राम्सी सारख्या फौकॉल्टने कायदा आणि सार्वभौम व्यवस्थेचा नाश करण्यासाठी मॅचियावेलीची "शक्तीचे संबंध" ही संकल्पना स्वीकारली. पण फौकॉल्ट एक पाउल पुढे गेले ; त्यांनी "शक्तीचा मुलभूत स्रोत" च्या सर्व संकल्पना दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

फुकॉल्ट आणि ग्राम्सीमधील हा उल्भूत फरक आहे जो आपण आपले विश्लेषण सुरू करताना लक्षात ठेवला पाहिजे. ग्राम्सीची मार्क्सवादी आहे आणि प्रत्यक्षात तो काही केंद्रीभूत एजन्सीमध्ये शक्ती शोधतो तर फुकॉल्ट नित्स्कीन परंपरेचे पालन करण्याचे "धाडस" करतो आणि शक्ती संबंधाचा प्रसार करतो.

११.५ प्रश्न (QUESTIONS)

- सांस्कृतिक वर्चस्व आणि शिक्षण कसे गुंतलेले आहे ?
- फुकॉल्ट आणि ग्राम्सी यांनी प्रदान केलेल्या वर्चस्वातील कल्पनांमध्ये फरक करा.

११.६ संदर्भ (REFERENCES)

- Borg, C. Buttigieg, J and Mayo, P (2002), Introduction, Gramsci and Education, A Holistic Approach. In Borg, C, Buttigieg, J. A and Mayo, P (Eds.), Gramsci and Education, Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield.
- Foucault, Michel. (1980) Power/ Knowledge ed. by Colin Gordon. New-York : Pantheon Books.

- Foucault, Michel. (1983) "Subject and Power" in Hubert Dreyfus and Paul Rabinow Michel Foucault : Beyond Structuralism and Hermeneutics, University of Chicago Press.
- Gramsci, Antonio (1971) Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, New York, International Publishers.
- Gramsci, A. (1977), Antonio Gramsci, Selections from Political writings (1910-1920), Hoare, Q and Matthews, J. (eds.), New York : International Publishers.
- Smart, Barry. (2002) Michel Foucault : Critical Assessments. Routledge.

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन स्त्रीवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

- १२.० उद्दिष्टे
- १२.१ प्रस्तावना
- १२.२ स्त्रीवाद म्हणजे काय ?
- १२.३ स्त्रीवादाच्या लाटा
- १२.४ शिक्षणावर स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- १२.५ सारांश
- १२.६ प्रश्न
- १२.७ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- शिक्षणावरील स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची संपूर्ण श्रेणी समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणावरील महत्वाच्या स्त्रीवादी विद्वानांशी परिचित करून देणे.

१२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

अलीकडच्या वर्षात अनेक संपादित खंड, वादविवाद आणि लेखांमध्ये उदाहरण दिल्याप्रमाणे कला, कथा शैली आणि वैचारिक राजकीय प्रवचन यांच्या संदर्भात बहुआयामी सिद्धांत म्हणून स्त्रीवाद आणि पोस्ट-फेमिनिझमचा शोध घेण्यात रस वाढलेला दिसून आला आहे. तथापि, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की सर्वसाधारणपणे शिक्षण आणि अध्यापनशास्त्रीय स्त्रीवादी दृष्टीकोनांच्या तपासणीशी संबंधित अभ्यासाची कमतरता आहे.

१२.२ स्त्रीवाद म्हणजे काय ? (WHAT IS FEMINISM)

स्त्रीवाद हा अत्यंत वादग्रस्त शब्द आहे. व्यापकपणे कल्पित, स्त्रीवाद, लैंगिक फरकाच्या ऐतिहासिक प्रणालींचे स्पष्टीकरण आणि बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो, ज्याद्वारे 'पुरुष' आणि 'स्त्रिया' सामाजिकरित्या तयार होतात आणि पदानुक्रम आणि विरोधाभासांच्या संबंधामध्ये स्थित असतात. स्त्रीवादाचे मग एक नव्हे तर अनेक अर्थ आहेत. तथापि, स्त्रीवादाचा सामान्य फोकस आर्थिक, राजकीय तसेच सामाजिक स्तरांवर लैंगिक समानता

प्राप्त करण्यामध्ये सरांषित केला जाऊ शकतो. या समानतेमध्ये मतदान, रोजगार, समान मोबदला, मालमत्ता आणि निवास तसेच शिक्षण इत्यादी समान अधिकारांचा समावेश होतो. स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांचे पुनरुत्पादक अधिकार सुरक्षित करण्यासोबतच बलात्कार, घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक छळापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी देखील कार्य केले आहे.

स्त्रीवादी मानतात की समाज हा पुरुषप्रधान आहे - दुसऱ्या शब्दांत ती पितृसत्ता आहे. स्त्रीवादी असेही मानतात की समाज हा लिंगांमधील संघर्षावर आधारित आहे. त्यांचा असा विश्वास आहे की स्त्रियांना ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजात वंचित ठेवले गेले आहे आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या पुरुषांकडे स्त्रियांपेक्षा जास्त शक्ती आहे. स्त्रीवादी हे चुकीचे मानतात आणि बदलण्याची गरज आहे. अनेक भिन्न स्त्रीवादी सिद्धांत आहेत, परंतु त्या सर्व गोष्टी सामायिक करतात. ते स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील समाजातील फरक पाहतात आणि या समस्या कशा सोडवता येतील हे पाहण्याचा प्रयत्न करतात. स्त्रीवादी मानतात की शिक्षण हे दुय्यम समाजीकरणाचे एजंट आहे जे पितृसत्ता लागू करण्यास मदत करते. ते समाजाकडे मॅक्रो स्केलवर पाहतात. त्यांना स्त्री-पुरुषांबद्दल त्यांच्या कल्पना संपूर्ण समाजासमोर मांडायच्या आहेत.

स्त्रीवाद ही पितृसत्ताक स्थितीत स्त्रियांच्या सतत बिघडत चाललेल्या परिस्थितीशी संबंधित अनेक सांस्कृतिक घटनांसाठी एक छत्री संज्ञा आहे. युटोपियन तत्वज्ञानी आणि कट्टर समाजवादी चार्ल्स फोर्नियर (१७७२-१८३७) यांनी १८३७ मध्ये महिलांच्या मताधिकाराच्या समर्थनासाठी सक्रियतेच्या संघटित स्वरूपाची प्रतिक्रिया म्हणून हा शब्द तयार केला. स्त्रीवाद तात्विक विचार, सिद्धांत आणि नैतिक विश्वासांच्या अनेक शाळांचे प्रतिनिधित्व करतो. त्याचे अनेक प्रकार असूनही, आधुनिक समाजांच्या आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक फॅब्रिकवर प्रभाव टाकून खाजगी आणि सामाजिक सारख्याच स्त्रियांच्या दबलेल्या स्थानांना दूर करण्यासाठी सर्वानुमते एकत्र आले आहे. स्त्रीवाद स्त्रिया आणि त्यांच्या सामाजिक स्थितीच्या संदर्भात लिंग-आधारित असमानता नष्ट करण्यासाठी संस्थात्मक आणि तळागाळातील क्रियाकलापांचे प्रतिनिधित्व करतो. एक पाश्चात चळवळ म्हणून ती चार लहरींमध्ये निर्माण झाली आहे ज्यामध्ये अनेक उपग्रह रचनेचे समावेश आहे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) स्त्रीवाद म्हणजे काय ?

१२.३ स्त्रीवादाच्या लहरी (WAVES OF FEMINISM)

सांस्कृतिक समीक्षक आधुनिक स्त्रीवादाच्या इतिहास चार भागांमध्ये विभागतात, ज्यांना ते "लहरी" म्हणतात. प्रत्येक लहर विशिष्ट सांस्कृतिक कालावधी आणि माध्यमांमध्ये महिलांचा सहभाग दर्शवते. थिअरीझिंग फेमिनिझममध्ये लहरी रूपकाचा अंतर्भाव असूनही रूपक समस्याप्रधान मानले गेले आहे आणि स्त्रीवादी साहित्यात ते विवादित आहे.

पहिली लाट स्त्रीवादी सक्रियातेच्या अग्रगण्य टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करते जी युरोप आणि उत्तर अमेरीका, इजिप्त, इराण आणि भारतात १८०० च्या सुरुवातीच्या आणि २० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकांदरम्यान पसरली. आंतरराष्ट्रीय श्रेणी असूनही, पहिली लाट

युनायटेड स्टेट्स आणि पश्चिम युरोपमध्ये सर्वाधिक सक्रीय होती कारण मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट ऑफ द राइट्स ऑफ द वुमन, १७९२) किंवा जॉन स्टूअर्ट मिल (द सब्जक्शन) या लेखकांच्या प्रोटोफेमिनिस्ट राजकीय लेखकाने प्रेरित होते. महिला, १८६९)

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

पहिली लाट "नवीन स्त्री" या कल्पनेभोवती फिरली - स्त्रीत्वाचा आदर्श ज्याने पुरुष-केंद्रित समजणे स्थापित केलेल्या मर्यादांना आव्हान दिले. पहिली लाट सामाजिक मोहिमांशी संबंधित आहे, ज्याने काम, शिक्षण, मालमत्ता, पुनरुत्पादन, वैवाहिक स्थिती आणि सामाजिक एजन्सी या महिलांच्या मर्यादित अधिकारांबद्दल असंतोष व्यक्त केला. हे महिलांच्या मताधिकाराशी निगडित आहे. महिलांच्या मतदानाच्या हक्काचे समर्थन करणारी एक चळवळ, ज्याची प्रमुख आंतरराष्ट्रीय महिला मताधिकार आघाडी (१९०४) बनली.

पहिल्या लाटेचा समारोप महिलांच्या मतदानाच्या हक्काच्या मान्यतेने झाला. युद्धानंतरच्या अराजकतेनंतर आणि स्त्रियांच्या कामावर आणि कौटुंबीक वातावरणावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी सामाजिक भूमिकांच्या द्रवीकरणाच्या वातावरणानंतर दुसरी लाट सुरु झाली. १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून ते १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून दुसऱ्या लाटेने लिंग लिंग भूमिका आणि स्त्रियांच्या लैंगिकतेच्या घटकाबद्दल प्रश्न विचारले. सिमोन डी ब्युवॉईरचे एक वाक्य "एक स्त्री जन्माला येत नाही तर ती एक बनते" हे स्त्रीत्वाच्या सामाजिक मुहावरेचा शिथिल करण्याच्या लाटेच्या प्रयत्नासाठी उपशब्द म्हणून काम केले.

दुसरी लहर पोस्टस्ट्रक्चरललिझम, डिकन्स्ट्रक्शन आणि मनोविश्लेषणाने प्रभावित होती. यामुळे स्त्रीत्वाची रचना (सामाजिक सराव आणि माध्यमांचे प्रतिनिधीत्व) आणि स्त्रीच्या जगण्याचा अनुभव यांच्यातील संबंधांमध्ये स्वारस्य दिसून आले. २० च्या शतकाच्या दुसऱ्या तिमाहीत दूरदर्शन हे परिभाषित माध्यम बनल्यामुळे दुसरी लाट दूरदर्शनच्या उपस्थितीसाठी महिलांच्या संघर्षाभोवती फिरली. दुसऱ्या लाटेचा प्रभाव उत्तर आधुनिकता, पुनर्रचना, मनोविश्लेषण यामुळे स्त्रीत्वाची रचना (सामाजिक सराव आणि माध्यमांचे प्रतिनिधीत्व) आणि स्त्रीच्या जगण्याचा अनुभव यांच्यातील संबंधांमध्ये स्वारस्य दिसून आले. २० व्या शतकाच्या दुसऱ्या तिमाहीत दूरदर्शन हे परिभाषित माध्यम बनल्यामुळे दुसरी लाट दूरदर्शनच्या उपस्थितीसाठी महिलांच्या संघर्षाभोवती फिरली.

इंटरनेटचे युग, जे १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस फुटले, तंत्रज्ञान आणि त्यांच्याशी संबंधित मीडिया प्लेनच्या बदलत्या प्रवेशासह प्रतिनिधित्व आणि संवादासाठी नवीन शक्यता आणल्या. त्या वेळी आलेल्या तिसऱ्या लाटेचा एक मोठा भाग तांत्रिक विकासाच्या फायद्यांचे सदस्य बनला, ज्याने तंत्रज्ञान-उत्क्रांतीत महिलांचे योगदान आणि सायबरस्पेसचा उदय यातून निर्माण होणाऱ्या संधीकडे लक्ष वेधले. स्त्रीवादी अजेंडा पुढे नेण्यासाठी आणि सामाजिक प्रभावाच्या स्रोतांची पुनर्रचना करण्यासाठी सुधारित नेटवर्किंगसाठी इंटरनेट तंत्रज्ञान (पारंपारिकपणे पुरुष-प्रधान क्षेत्र) वापरण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले गेले.

मीडिया वातावरणाच्या विविध पट्ट्यांमध्ये तिसऱ्या लाटेने एका बाजूला Riot Grrrl आणि Gurilla Girls आणि दुसऱ्या बाजूला Modonna सारख्या फ्रिज आणि मुख्य प्रवाहातील

आयकॉन्सच्या विस्तृत स्पेक्ट्रमचा उदय पहिला. स्त्रीवादी वादात वंशाच्या समस्या आणि विचित्र अल्पसंख्याकांचा समावेश करण्यासाठी स्त्रीवादाच्या कल्पनांना देखील मध्यस्थी केली आहे.

2010 च्या दशकात महिला आणि मुलांवरील हिंसाकेंद्राच्या निषेध करण्यासाठी संपूर्ण वेबवर आणि रस्त्यावर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पसरलेल्या कृतींद्वारे स्त्रीवाद पुनरुज्जीवित झाला. Facebook, Twitter, Tumblr, YouTube, Vimeo, Instagram इत्यादी माध्यम प्लॅटफॉर्मवर ऑनलाइन मोबिलायझेशन तसेच त्यानंतर आलेल्या हॅशटॅग आणि ब्लॉग मोहिमा (उदा. दररोज लैंगिकता प्रकल्प, #ToTheGirls, #EveryDaySexism, आणि अलीकडे #MeToo, #NoMore आणि #TimesUp) स्त्रीवादी संघर्षात एक नवीन कालावधी. नवीन अजेंडा आणि एक नवीन पद्धत चिन्हांकित करते, ज्याला चौथी लाट म्हणून संबोधले जाऊ शकते. सोशल मीडियाचा खाजगी आणि संघटित वापर हा महिलांचा छळ, व्यावसायिक भेदभाव, मीडिया लीनगावाद आणि लैंगिक लज्जा यांच्याविरुद्धच्या लढ्यासाठी एक वास्तविक उत्प्रेरक बनला.

चौथी लहर अत्यावश्यक स्त्रीवादी मूल्यांमध्ये स्वारस्य दर्शवते आणि अशा प्रकारे एका ट्रान्सजनरेशन संवादाचे स्वागत करते, ज्यामध्ये भिन्न स्त्रीवादी कालखंडातील स्त्रिया (उशीरा, तिसरे आणि चौथे वेव्हर्स) समान ध्येयासाठी अनुभव सामायिक करतात. सध्या स्त्रीवाद समकालीन परिस्थितीच्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि सौंदर्यात्मक पैलूंशी विवाह करणाऱ्या क्रियाकलापांचा एक विस्तृत एक विस्तृत लँडस्केप तयार करत आहे. हे सर्व सामाजिक स्तरांमध्ये गुंतवून ठेवते आणि समतावादी राजकारणाच्या त्या पैलूंचे व्यवस्थापन करते जे अधिक परिधीय आणि त्यामुळे अधिक व्यापक सामाजिक राजकारणाकडे शक्तीच्या प्रणालीचे विकेंद्रीकरण करते.

तुमची प्रगती तपासा.

१) स्त्रीवादाची पहिली लहर काय आहे ?

१२.४ शिक्षणाबद्दल स्त्रीवादी दृष्टीकोन (FEMINIST PERSPECTIVES ON EDUCATION)

स्त्रीवादाने निःसंशयपणे सुरुवातीपासूनच स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या हक्कासाठी लढा दिला आहे आणि यामुळे जगभरातील स्त्रियांना शिक्षणात अधिक प्रवेश मिळाला आहे. स्त्रीवाद्यांनी केवळ शाळांमध्ये स्त्रियांना जास्त स्थान दिलेले नाही; विज्ञान आणि तंत्रज्ञानासह दीर्घकाळ पुरुषप्रधान असलेल्या महिला स्पेशलायझेशनसुरक्षित करण्यातही ते यशस्वी झाले आहेत.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांचे कार्यवादी आणि मार्क्सवादी यांच्याशी सहमतीचे मोठे क्षेत्र आहे, कारण ते शिक्षण प्रणालीला विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट नियम आणि मुल्ये प्रसारित करतात. तथापि, याला तटस्थ मूल्य सहमती किंवा शासक वर्ग आणि भांडवलसह्यीची मुल्ये म्हणून पाहण्याऐवजी स्त्रीवादी शिक्षण प्रणालीला पितृसत्ताक मुल्ये प्रसारित करणारी म्हणून पाहतात.

उदाहरणार्थ अभ्यासक्रम शाळांमध्ये पितृसत्ताक मुल्ये शिकवतो. पाठ्यपुस्तकांमधील पारंपारिक कौटुंबिक संरचनांप्रमाणे (इतर अनेक लिंग स्टिरियोटाइपसह, विशिष्ट लिंगांना उद्देशून असलेले विषय, PE आणि खेळातील लिंग विभाग आणि शाळांमधील श्रमांचे लिंग विभाजन (मुख्यतः महिला शिक्षक आणि पुरुष व्यवस्थापक)

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

उदारमतवादी स्त्रीवादी (Liberal Feminists) शिक्षणामधील पितृसत्ताकतेच्या या उरलेल्या मुद्द्यांकडे लक्ष वेधतील आणि शिक्षण व्यवस्थेतील समानतेच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती देखील मान्य करतील. १९४० आणि ५० च्या दशकात, त्रिपक्षीय प्रणाली अंतर्गत, ११+ मुलांसाठी मुलींच्या तुलनेत मुलांचे उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण कमी होते आणि काही विषय विशेषतः एका लिंगासाठी किंवा दुसऱ्या लिंगासाठी असायचे ते उघड प्राधान्यावर आधारित नसून संस्थात्मक असायचे. आज, एकदा विषय ऐच्छिक झाल्यावर एका विषयासाठी किंवा दुसऱ्या विषयासाठी लिंग प्राधान्ये अगदी स्पष्ट आहेत. प्राधान्ये अगदी अगदी स्पष्ट आहेत, परंतु सर्व विषय सर्व विद्यार्थ्यांसाठी खुले आहेत. १९८० नंतरचा कदाचित सर्वात मोठा बदल म्हणजे, मुली आता शिक्षणात मुलांपेक्षा वरचढ आहेत. त्यामुळे जर ही व्यवस्था पितृसत्ताक असेल, मुलांची मर्जी राखण्यासाठी तयार केलेली असेल, तर ती एकट्याने अपयशी ठरत आहे. तथापि, मुलांकडून अजूनही उच्च अपेक्षा असतील आणि शिक्षक समान शैक्षणिक स्तरावर मुलींपेक्षा उच्च शिक्षणासाठी अर्ज करण्याची शिफारस करतील.

कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांचा (Radical Feminists) असा युक्तीवाद आहे की शिक्षण व्यवस्था अजूनही मुलभूतपणे पितृसत्ताक आहे आणि महिलांच्या उपेक्षित आणि अत्याचार करता आहे. हे आधीच नमूद केलेल्या काही प्रक्रियांद्वारे (औपचारिक आणि छुप्या अभ्यासक्रमांद्वारे पितृसत्ताक विचारसरणीला बळकटी देणे आणि स्त्रीयांचे दुर्लक्ष आणि अत्याचार सामान्य करणे जेणेकरून मुलींनी शाळा सोडल्यापर्यंत त्यांना पितृसत्ताक दडपशाही म्हणून न पाहता सामान्य आणि नैसर्गिक वाटेल). मूलगामी स्त्रीवादी संशोधनाने शिक्षणातील लैंगिक छळाकडेही पाहिले आहे आणि गुंडगिरीच्या इतर प्रकारांइतके ते कसे गंभीरपणे पहिले जात नाही.

कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी (Black feminista) सर्व मुलींना शिक्षणात सारखा अनुभव कसा नसतो आणि अल्पसंख्याक-वांशिक मुली अनेकदा विशिष्ट रूढीवादी आणि गृहितकांना बळी पडतात. उदाहरणार्थ, शिक्षक असे गृहीत धरू शकतात की मुस्लिम मुलींना त्यांच्या समवयस्कांकडून करिअर आणि कुटुंबाच्या संबंधात भिन्न आकांक्षा असतात.

सर्व स्त्रीवादी ज्यावर सहमत आहेत ते म्हणजे शिक्षण प्रणाली दुय्यम समाजीकरणाचे एजंट काम करते जी मुली आणि मुलांना सार्वत्रिक मानदंड आणि मूल्ये आणि लिंग लिपी शिकवते जी वास्तविकपणे समकालीन पितृसत्ताक आहे आणि मुली आणि मुले ही मूल्ये शिकतात. सामाजिक बदल आणि पितृसत्तासमोरील आव्हाने.

पुढे काचेची कमाल आणि लैंगिक पगारातील अंतर आहे, त्यामुळे शिक्षण प्रणाली उच्च-गुणवत्तेच्या मुली तयार करत असेल, तरीही उच्च नोकऱ्या आणि उच्च उत्पन्नाच्या बाबतीत त्या त्यांच्या पुरुष समवयस्कांना गमावत आहेत. ते अजूनही मुलांच्या संगोपनासाठी, अर्धवेळ काम करण्यासाठी आणि घरातील बहुतेक कामे करण्यासाठी वेळ

काध्यानाची शक्यता असते. स्त्रीवादी निदर्शनास आणतात की शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर हे सामान्यकरते. (कुटुंब आणि माध्यमांसारख्या समाजीकरणाच्या इतर घटकांसह) आणि त्यामुळे उच्च-पात्र स्त्रिया देखील हे अपरिहार्य किंवा सामान्य म्हणून स्वीकारतात. उच्च वेळी पुरुषांना हे सामान्य समजण्यासाठी सामाजिकीकरण केले जाते.

हे देखील स्पष्ट आहे की, पाश्चात्य समाजांमध्ये विशेषतः युनायटेड स्टेट्समध्ये जेथे स्त्रीवाद खूप प्रभावशाली आहे. ग्रीन, हुक, स्लीटर आमी लीटर यांनी शिक्षणावर दिलेले हे अंतर्दृष्टी आफ्रो-अमेरिकन आणि गोरे अमेरिकन यांच्यातील संघर्षाचे परिणाम होते. लीन्गावाद, वंशवाद, वर्गीय दडपशाही, साम्राज्यवाद इ.

तुमची प्रगती तपासा.

१) शिक्षणाबद्दल उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचा दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

१२.५ सारांश (SUMMARY)

शिक्षणाबद्दल लिहिणारे उदारमतवादी स्त्रीवादी समान संधि, समाजीकरण, लैंगिक भूमिका आणि भेदभाव या संकल्पनांचा वापर करतात. त्यांच्या धोरणांमध्ये समाजीकरणाच्या पद्धती बदलणे आणि संबंधित कायद्यांचा वापर करणे समाविष्ट आहे. उदारमतवादी शाळेचे टीकाकार वैचारिक मर्यादा आणि सत्ता आणि पितृसत्ता यांचा सामना करण्यासाठी उदारमतवादी अनिच्छेकडे निर्देश करतात. समाजवादी स्त्रीवादी भांडवलशाही अंतर्गत लिंग विभागणी ठेवण्यामध्ये शाळेच्या भूमिकेचे विश्लेषण करतात. मुख्य संकल्पना सामाजिक-सांस्कृतिक पुनरुत्पादन आणि काही प्रमाणात वर्तनाच्या लिंग-आधारित नमुन्यांचा स्वीकार आणि प्रतिकार या आहेत.

आतापर्यंत समाजवादी-स्त्रीवादी शैक्षणिक लेखन हे प्रायोगिक ऐवजी प्रामुख्याने सैद्धांतिक आहे आणि त्यामुळे त्याच्या अती-निश्चयवाद आणि अपुरा अनुभवजन्य पायाबद्दल टीका केली गेली आहे. शिक्षणातील मूलगामी स्त्रीवाद्यांनी मुख्यत्वे ज्ञान आणि संस्कृतीच्या पुरुषी मक्तेदारीवर आणि शाळांमधील लैंगिक राजकारणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. रणनीतींमध्ये महिला आणि मुलींच्या समस्यांना प्रथम स्थान देणे समाविष्ट आहे, जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा विभक्त-लिंग गटांद्वारे समीक्षांचा असा युक्तीवाद आहे की मूलगामी स्त्रीवाद बायोलॉजिकल रिडक्शनिझमकडे झुकतो, स्पष्टीकरणाऐवजी वर्णन आणि त्यात पद्धतशीर कमकुवतपणा आहे.

स्त्रीवादी शिष्यवृत्तीच्या इतर काही श्रेणिन्पेक्षा शैक्षणिक लेखनात दृष्टीकोनांची परस्पर टीका कमी विध्वंसक वाटते. सर्व सैद्धांतिक फ्रेमवर्क समान दबावांच्या अधीन आहेत. ज्यात रचनांची दमनकारी शक्ती, व्यक्तींची लवचिकता आणि सार्वत्रिकता (स्त्रिया कशा समान आहेत) आणि विविधता (स्त्रिया वर्ग आणि वंश यांसारख्या गुणधर्मांवर कशा भिन्न आहेत) यांच्यातील तणाव यांचा समावेश आहे.

१२.६ प्रश्न (QUESTIONS)

शिक्षणावरील समकालीन दृष्टीकोन
स्त्रीवादी दृष्टीकोन

- १) स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लातेबद्धल विस्ताराने सांगा.
- २) स्त्रीवादी विचार हे शिक्षणाशी कसे जोडले जातात ?
- ३) तिसऱ्या लहरी स्त्रीवादाने शिक्षांच्या मुद्द्यांकडे कोणत्या दृष्टीकोनातून पहिले ?

१२.७ संदर्भ (REFERENCES)

- Beasley, Chris, 1999. What is feminism anyway ? Understanding contemporary feminism. Sydney : Allen and Unwin
- Beauvoir, S. (1949/ 1956). The second sex. London, UK : Jonathan Cape.
- Coffey : research, praxid, pedagogy. London : Routledge Falmer.
- Freire, Paul. 2005. Pedagogy of the oppressed. New York; Continuum.
- Headley, Clevis, 2008. "On the ethics of education : bell hooks conception of education as the practice of freedom." Wisconsin University Archives 1-16.
- Reger, j. (Ed.). (2005). Different wavelengths : Studies of the contemporeary women's movement, London, UK : Routledge.

शिक्षणाचा अधिकार

घटक रचना :

- १३.० उद्दिष्टे
- १३.१ प्रस्तावना
- १३.२ शिक्षणाचे महत्त्व
- १३.३ शिक्षणाचा अधिकार कायदा
- १३.४ शिक्षणाचा अधिअक्र कायद्याशी संबंधित मुद्दे
- १३.५ सारांश
- १३.६ प्रश्न
- १३.७ संदर्भ

१३.० उद्दिष्टे

- १) शिक्षणाचा अधिकार कायद्यासंबंधी माहिती समजून घेणे.
- २) शिक्षणाचा अधिकार कायद्याची विविध राज्यांतील अंमलबजावणी आणि केस स्टडीबद्दल जाणून घेणे.

१३.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण शिक्षणाचा अधिकाराविषयी जाणून घेणार आहोत, जो प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा एक महत्वाचा पैलू आहे. आपण सुरुवातीला शिक्षणाचा अधिकाराविषयी जाणून घेणार आहोत. त्यानंतर शिक्षांच्या अधिकाराची तळागाळापर्यंतच्या अंमलबजावणीशी संबंधित समस्या पहू या. देशाच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षण प्रसार करण्यास मदत करणाऱ्या शिक्षणाचा हक कायद्याचा आपण विचार करूया. प्रत्येक मुला मुलींना शिक्षणाद्वारे स्वतःला सशक्त बनवण्याचे आणि त्या करिता प्रवेश मिळवण्याचा अधिअक्र दिलेला आहे. हा विषय समजून घेतल्यास आणि या विषयावर स्वतःहून अधिक विशेषीकरण केल्याने तुम्हाला शिक्षणावर काम करणाऱ्या गैर-सरकारी संस्थेत (NGOs) नोकरी मिळण्यास मदत होऊ शकते किंवा तुम्ही शिक्षणावर काम करणाऱ्या संस्था/ संशोधन केंद्रांमध्ये संशोधन आणि मदत करू शकता. यामुळे हे प्रकरण विशेष महत्वाचे प्रस्तावना आहे.

UIS च्या आकडेवारीनुसार जवळपास २५८ दशलक्ष मुले आणि तरुण शाळेपासून वंचितच आहेत. यामुळे काही शिक्षणतज्ज्ञांचा असा अंदाज आहे की २०३० सालापर्यंत, दहापैकी फक्त सहा तरुणांनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले असेल. कारण तरुणांचा साक्षरता दर (१५-२४) ९१.७३% आहे, म्हणजे १०२ दशलक्ष तरुणांना साक्षरतेचा मुलभूत अधिकार मिळत नाही. एका निरीक्षणावरून असे आढळून आले आहे की १५५ राष्ट्रांमध्ये केवळ किमान नऊ वर्षे सक्तीचे शिक्षण हा कायदेशीर अधिकार आहे. कायदेशीररित्या फक्त फक्त ९९ राष्ट्रे किमान १२ वर्षे मोफत शिक्षण देतात. ८.२% मुले जी पहिल्या इयत्तेत जाण्याच्या वयात असतील तरी शाळेपासून वंचित आहेत.

मानवी हक्कांच्या वैश्विक घोषणापत्रात नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. यामुळे शिक्षणातील भेदभावाविरुद्धच्या वैश्विक परिषदेत मानवी अधिकाराची पुढे रूपरेषा करण्यात आली आहे. इतर मानवी हक्कांचा वापर करण्याची क्षमता शिक्षणावर अवलंबून असतात, जो प्रत्येकांचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. व्यावहारिकदृष्ट्या प्रत्येक राष्ट्रात सर्वसमावेशक शिक्षण ही शिक्षणातील सर्वात महत्वाची चिंता आहे. युनेस्को (UNESCO) स्टेटमेंट च्या १९९४ च्या प्रकाशनाचा वापर करून अनेक विकसनशील रस्त्यांनी नियमित शाळांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांच्या एकीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांच्या धोरणांमध्ये बदल करण्यास सुरुवात केली आहे. शिक्षणाला विशेष महत्त्व आहे म्हणून शिक्षण घेणे हा विशेषाधिकार नाही, तर तो मुलभूत मानवी हक्क म्हणून स्वीकारला आहे. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता प्रत्येकासाठी शिक्षणाचा हक्क कायदेशीररित्या हमी दिलेला आहे.

- राज्यांनी शिक्षणाच्या अधिकाराचे रक्षण, समर्थन आणि अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- जर राज्य एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या शिक्षणाच्या अधिकाराचे उल्लंघन करत असेल किंवा नाकारत असेल, तर ती व्यक्ती जबाबदार राज्याला आव्हान देऊ शकते.

हे सर्वसाधारणपणे मान्य केले जाते, की शिक्षणाचा अधिकार समावेशामुळे मुलांची सर्वाधिक क्षमता विकास होतो. सर्व शालेय वयाच्या मुलांना, त्यांना अपंगत्व असो वा नसो, त्यांना शिक्षणाचा अधिकार आहे. कारण ते देशाचे नागरिक आहेत. (सिंग, २०१६)

उच्च-गुणवत्तेच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे एका चांगल्या व्यक्तीमहत्वाच्या वाढीची हमी असते. सामाजिकदृष्ट्या वंचित व्यक्ती आणि मुलांना गरिबीतून समाजाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी ही सर्वात प्रभावी पध्दत आहे. युनेस्कोच्या अंदाजानुसार जर सर्व प्रौढांची माध्यमिक शिक्षण घेतले, तर जागतिक स्तरावर गरिबांची लोकसंख्या निम्म्याहून कमी होईल. यामुळे स्त्रिया आणि मुली दोघांमधील लैंगिक अंतर देखील कमी होईल. संयुक्त राष्ट्रांच्या संशोधनानुसार शिक्षणामध्ये खर्च केलेल्या प्रत्येक अतिरिक्त वर्षामुळे नवजात मृत्यूची शक्यता ५% ते १०% कमी होते. म्हणून या मानवी हक्क कार्यासाठी समान संधी खुली प्रवेश आणि देखरेख केलेली गुणवत्ता मानके असणे आवश्यक आहे.

भारतातील शिक्षणाचा अधिकार

- भारतात सर्वांना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे आहे.
- भारतात माध्यमिक शिक्षण मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे आणि ते सर्वांसाठी खुले आहे आणि काही तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण मोफत देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- भारतात प्रत्येकासाठी वैयक्तिक गरजेनुसार उच्च शिक्षण उपलब्ध करून दिले आहे आणि ते उत्तरोत्तर मोफत करण्याचे प्रयत्नही केला जात आहे.
- भारतात ज्यांनी शिक्षण पूर्ण केले नाही त्यांच्यासाठी मुलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधी देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- किमान आवश्यकतांद्वारे समान शैक्षणिक गुणवत्ता देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे.
- भारतात उच्च-गुणवत्तेच्या सूचना आणि प्रशिक्षक संसाधने पुरेसा फेलोशिप कार्यक्रम आणि शिक्षक कर्मचाऱ्यांची राहणीमान परिस्थिती निर्णय घेण्याची शक्ती निर्माण केली जात आहे.

१.३ शिक्षणाचा अधिकार कायदा

शिक्षणाच्या अधिकाराबद्दल जाणून घेण्याआधी आपण प्रथम अधिकाराचा अर्थ काय आहे ? ते पाहूया. संविधानाने लोकांना दिलेले मुलभूत आणि विशेषाधिकार, घटनात्मक अधिकार म्हणून ओळखले जातात. अधिकारांच्या विधेयकात यापैकी अनेक अधिकारांचे वर्णन आहे, जसे की भाषण स्वतंत्र्य आणि मतदानाचा अधिकार. हा संदर्भ पाहता, देशात जन्मलेल्या प्रत्येक बालकाचा शिक्षण हा हक्क म्हणूनही पहिले जाते. शिक्षणाच्या अधिकारामुळे लोक आणि समाज दोघांनाही फायदा होतो. हे चिरस्थायी शांतता आणि शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे, तसेच मानवी, सामाजिक आणि आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. मानवी प्रतिष्ठेची खात्री करण्यासाठी प्रत्येकाची क्षमता ओळखण्यासाठी आणि वैयक्तिक आणि सामुहिक कल्याणासाठी हे एक प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाचा अधिकार हा मानवी सक्षमीकरणाचा हक्क आहे. जो उपेक्षित लोकांना गरिबीतून मुक्त करतो. इतर हक्कांच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे आणि मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासास चालना देतो. आता शिक्षण हक्का कायद्याचा तपशीलवार विचार करूया. शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार कलम २१-अ, असे नमूद करते की, सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे देण्याची हमी आहे. संविधानाच्या ऐंशीवि सुधारणा (२००२) कायद्याद्वारे भारतीय संविधानात हे समाविष्ट केले गेले की प्रत्येक मुलाला औपचारिक शाळेत समाधानकारक आणि न्याय्य गुणवत्तेचे पूर्णवेळ प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. मुलांच्या मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९ नुसार हे काही मुलभूत नियम आणि मानकांचे देखील पालन करते, जे अनुच्छेद २१-आ अंतर्गत अपेक्षित परिणामकारक कायद्याचे प्रतिनिधीत्व करते. शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार

कायदा कलम 21-A 1 एप्रिल 2010 रोजी लागू झाले. "मोफत आणि सक्ती" (Free and compulsory Education) हे शब्द RTE कायद्याच्या शीर्षकाचा भाग आहेत. 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांसाठी प्राथमिक शाळेत नावनोंदणी, उपस्थिती आणि पूर्णता प्रदान करणे यासर्वांची हमी सरकारची आहे. भारत हक्क-आधारित फ्रेमवर्ककडे प्रगत झाला आहे. RTE कायद्याच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार घटनेच्या कलम 21A मध्ये नमूद केल्यानुसार केंद्र आणि राज्य सरकारे आता या मुलभूत बालअधिकाराची अंमलबजावणी करण्यास कायदेशीररित्या बांधील आहेत.

शिक्षण हक्क कायदा असे सूचित करतो की - कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक आणि शाब्दिक अत्याचार कायद्याने प्रतिबंधित आहेत. प्रवेश घेतलेल्या मुलांसाठी स्क्रीनिंग उपाय. फि खर्च शाळेद्वारे मिळू शकत नाही, शाळेत नोकरी करणाऱ्या शिक्षकांना खाजगी शिकवणी घेता येत नाही, शिक्षण हक्क कायदा पालन नसलेल्या शाळांना परवानगी दिली जाणार नाही.

शिक्षणाचा हक्क कायदा मुलांना स्थानिक शाळेत जाण्याचा अधिकार देतो जिथे त्यांचे शिक्षण विनामुल्य आहे आणि ते प्राथमिक शाळा पूर्ण करेपर्यंत आवश्यक आहे. हे स्पष्ट करते की - "मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण" हे प्राथमिक शिक्षणाची हमी देण्याच्या संबंधित सरकारच्या दायित्वाचा संदर्भ देते. सहा ते चौदा वयोगटातील प्रत्येक मूळ प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेते, उपस्थित रहाते आणि शिक्षण पूर्ण करते, हे देखील सुनिश्चित करते. मोफत म्हणजे कोणत्याही मुलाला कोणताही फि, खर्च किंवा इतर कोणतेही खर्च भरावे लागणार नाहीत, ज्यामुळे त्यांना प्राथमिक शाळा शिकण्यास आणि पूर्ण करण्यास अडचण येणार नाही.

त्यात प्रवेश न घेतलेल्या मुलाला त्याच्या/ तिच्या वयासाठी योग्य असलेल्या वर्गात प्रवेश देण्याच्या तरतुदींचा समावेश आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील आर्थिक आणि इतर जबाबदाऱ्यांचे वितरण तसेच संबंधित सरकारच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या आणि मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठी स्थानिक अधिकाऱ्यांची भूमिका, पालकांची भूमिका या सर्व गोष्टी माहितीच्या अधिकाराच्या दस्तऐवजात नमूद केल्या आहेत. माहितीचा अधिकार कायदा विद्यार्थी शिक्षक गुणित्तर 30:1 (पीटीआर), सुविधा आणि पायाभूत सुविधा, शाळा कॅलेंडर आणि शिक्षकांच्या कामाचे वेळापत्रक यासाठी नियम आणि आवश्यकतांवर देखील चर्चा करतो.

कायद्याद्वारे हे सुनिश्चित केले जाते की प्रत्येक शाळेसाठी नमूद केलेले विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर हे केवळ राज्य, जिल्हा आणि ब्लॉकसाठी सरासरी म्हणून राखले गेले आहे, ज्यामुळे आवश्यक शिक्षकांच्या नियुक्तीला परवानगी मिळते आणि शहरी आणि ग्रामीण शिक्षकांच्या नियुक्त्यांमधील असमतोल रोखता येतो. शिवाय ते शिक्षकांचा गैर-शैक्षणिक वापर करण्यास मनाई करते. हे आवश्यक एंट्रीलेव्हल आणि शैक्षणिक प्रमाणपत्रे असलेल्या शिक्षकांची किंवा योग्य प्रशिक्षित शिक्षकांच्या नियुक्तीसाठी देखील परवानगी देते. हे (अ) शारीरिक शिक्षा आणि शाब्दिक गैरवर्तन, (ब) मुलांसाठी प्रवेश तपासणी सराव, (क) शैक्षणिक दी, (ड) शिक्षकांच्या नेतृत्वाखाली खाजगी शिकवणी आणि (ई) मान्यता नसलेल्या शाळांना प्रतिबंधित करते. पालक फी साठी संघर्ष करता असताना ही एक महत्वाची चळवळ आहे.

राज्याघातानेत अंतर्भूत असलेल्या मूल्यांच्या अनुषंगाने शिक्षणाचा अधिकार हा बालकाचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करणारा अभ्यासक्रम तयार करण्याचे आवाहन करतो. मुलाचे ज्ञान, क्षमता आणि प्रतिभा विकसित करणे आणि मुलांसाठी अनुकूल आणि बालकेंद्रित शिक्षण प्रणालीद्वारे त्याला/ तिच्या मुलाला भीती, आघात आणि चिंता यापासून मुक्त करणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे. हा कायदा उपेक्षित पार्श्वभूमीतील मुलांसाठी 25 टक्के आरक्षण प्रदान करतो.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) भारतात शिक्षण हक्क कायदा लागू करण्यात आला ?
- २) शिक्षण हक्क कायदा काय प्रतिबंधित करतो ?

१.४ शिक्षण हक्क कायद्याशी संबंधित मुद्दे

शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर अनेक मुद्दे समोर आले आहेत, सिंह त्यापैकी काहींवर चर्चा करतात जसे - मानसिक अनिश्चितता : गरीब पार्श्वभूमीतील मुलांसाठी २५% जागांच्या आरक्षणासंबंधीच्या तरतुदीबद्दलची चिंता समाजाच्या स्तरांतील व्यक्तींच्या मनात निर्माण झाली आहे. जेव्हा एखादा मुलगा नवीन शाळेत जातो. तरीही पालक सहकार्य करतात आणि मुलांच्या खाजगी शाळेत जाण्याबद्दल आनंदी असतात. संस्कृतीत फरक असल्याने मुलाला इतरांशी मिसळणे आणि खेळणे कठीण जाते. वेगवेगळ्या शैक्षणिक पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे व्यवस्थापन करण्याबाबत शिक्षकांनाही चिंता आहे.

शिक्षणाच्या गुणात्मक आणि परिणामात्मक अशा दोन्ही बाबींमध्ये स्वातंत्र्याचा सहा दशकांनंतरही देशभरात फरक आहे, ज्याचा परिणाम बालकांवर होतो. शिक्षणाचा प्रवेश प्रदेश, आर्थिक स्थिती, समाजिक वर्ग आणि इतर घटकांनुसार मोठ्या प्रमाणात बदलतो.

(अ) देशातील फरक - गुणवत्तेतील फरक विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या पातळीचा उच्च शिक्षण आणि इतर सामाजिक-आर्थिक प्रगतीमध्ये प्रवेश घेण्याच्या क्षमतेवर मोठा प्रभाव पडतो. शहरातील आणि ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा दर्जा भिन्न असल्याने ही समस्या आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचाही पूर्ण अभाव आहे, यामुळे ग्रामीण भागातील बालक अनभिज्ञ असेल आणि त्याचे कौशल्य सहकारात शिकणाऱ्या मुलापेक्षा वेगळे असेल. याचा मोठ्या प्रमाणावर प्रवेश, उच्च शिक्षणाची निवड आणि शेवटी त्याच्या कारकीर्दीवर आणि परस्पर कौशल्यांचाही परिणाम होईल.

(ब) धोरणातील अंतर - शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायद्याचे "नाही फेल" धोरण, जे सर्व मध्यमवर्गीय मुलांनी त्यांच्या चाचण्या उत्तीर्ण करणे अनिवार्य करते, इयत्ता १ ते ८ मधील कोणत्याही मुलाने त्यांच्या परीक्षेत कितीही खराब कामगिरी केली तरीही ते नापास होण्यास प्रतिबंधित करते. अनेक राज्य प्रशासन साक्षरतेचे दर वाढतील आणि वंचित मुलांना मदत करतील अशी अपेक्षा असूनही अनेक शिक्षकांऐवजी विद्यार्थ्यांना शिकण्याचा आनंद घेण्यास प्रोत्साहित करा आणि पालकांचा असा विश्वास आहे की विद्यार्थ्यांनी परीक्षा/ चाचण्यांमध्ये चांगली कामगिरी केल्यास गुणवत्ता आणखी कमी होईल. अटकाव न ठेवण्याच्या धोरणाची साधी घोषणा साधी घोषण ही स्तब्धतेच्या मूळ कारणाकडे लक्ष देण्यासाठी अपूरी आहे.

घोषणा प्रभावी होण्यासाठी विस्तृत आणि चालू मूल्यमापन, शिक्षक-ते-विद्यार्थी गुणोत्तर, शिक्षक प्रशिक्षण यासारखे घटक अद्यावत करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे सरकारला आणि शेवटी करदाते/ जनतेचा पैसा अधिक संसाधने आणि पैसा खर्च होईल. विद्यार्थ्यांसाठी पॉलिसीच्या संभाव्य फायद्यांबाबत कुटुंबांनाही खात्री नसते, जसे की मुलाला अपयशाची चव चाखत नाही की तो/ तो जीवनात अपयशाचा सामना कसा करील.

(क) अनुत्तरीत प्रश्न - शिक्षण हक्क कायद्याचे बारकाईने परीक्षण केल्यास ऐतिहासिक कायद्यातील महत्वाच्या त्रुटी लक्षात येतात. दुर्बल घटकातील मुलांना २५% राखीव ठेवण्याच्या क्रांतिकारी तरतुदींच्या दीर्घकालीन परिणामांचा अंदाज सूत्रधार लावू शकत नाहीत. पहिली महत्वाची अनुत्तरीत समस्या ही आहे की कमी भाग्यवान भागातील मुलांनी उत्तम संस्थांमधून मोफत प्राथमिक घेतल्यानंतर त्यांचे काय होते. साहजिकच या मुलांना जावे लागेल. या शाळा आणि संदिग्ध गुणवत्ता असलेल्या संस्थांकडे परत जाणे, जे अपरिहार्यपणे मानसिक मानसिक दृष्ट्या त्रासदायक आहे.

दुसरे, सरकारी शाळांमधील पायाभूत सुविधा, शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर आणि पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतागृहाच्या उपलब्धतेसह इतर बाबींबद्दल चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे. पुढे RTE कायद्यातील सर्वात तरतूद शैक्षणिक गुणवत्तेशी संबंधित आहे. आपल्या महत्त्वपूर्ण जीवन बदलणाऱ्या मुलभूत शिक्षणाबद्दल अस्वस्थ करणारी माहिती अशी आहे की आपल्या सहा लाख गावांमधील बहुसंख्य मुलांना थोडे औपचारिक शिक्षण नसलेल्या शिक्षकांद्वारे शिकवले जाते. हे स्पष्ट आहे की आरटीई कायदा अध्यापन मानकांना फारसा महत्त्व देत नाही, जी आपल्या शैक्षणिक व्यवस्थेतील मुख्य समस्या आहे.

(ड) अलगाव मध्ये धोरण अंमलबजावणी गरीब आणि उपेक्षित गटांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळावे हे RTE कायद्याचे उद्दिष्ट आहे. तरीही विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे प्रमाण आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे प्रमाणही वाढल्याचे अभ्यासात नमूद करण्यात आले आहे. अनाथांसारख्या गटातील विद्यार्थी ज्यांना कोणताही आधार किंवा मार्गदर्शन नाही ते माहिती अधिकार कायद्याचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. एक प्रकारे उपेक्षित आहेत. कुटुंबाच्या जगण्याची समस्या अजूनही शिक्षणापेक्षा प्रथम येते.

शालेय शिक्षण पद्धतशीर मानकीकरण पद्धतीचे वर्चस्व आहे. पुस्तकांचे जग आणि मूल ज्या जगामध्ये राहते, त्यात खूप अंतर आहे. मुले ज्या जगामध्ये राहतात ते शालेय ग्रंथांमध्ये दाखवलेले नाही. त्यामुळे या दोघांमधील संघर्षाचा परिणाम दोन भिन्न विश्वांमध्ये होतो. परीक्षांवर दिलेला भर आणि पाठ्यपुस्तकांबद्दल शिकण्याची वृत्ती यामुळे विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक जग आणि अनुभव कमी होतो. पाठ्यपुस्तकांच्या या अधिकारामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या भूमिका कमी होतात आणि कमी होतात. शिकण्याच्या प्रक्रियेत सर्जनशीलतेचा सहभाग (सिंग, २०१६)

(ई) नमुने - शिक्षणाच्या अधिकारामुळे प्रत्येक विद्यार्थी आपोआप पुढील वर्गात प्रगत होईल. हे विद्यार्थ्यांसह समुदायाला त्यांच्या अभ्यासात उदासीन आणि रस नसण्यास प्रोत्साहित करू शकते. वयोमर्यादांनुसार, केवळ 6 ते 14 वयोगटातील मुलेच हक्कांसाठी पात्र आहेत. जरी भारताने U. N. च्या चार्टरला मान्यता दिली आहे, जे स्पष्टपणे नमूद करते की 0-18 वयोगटातील मुलांसाठी मोफत शिक्षण अनिवार्य केले जावे, ते 0-6 आणि 14-18

वयोगटाकडे दुर्लक्ष करते. आरक्षणाबाबत या कायद्यात सहाय्य नसलेल्या खाजगी किंवा सार्वजनिक शाळांमधील 25% जागा कमी श्रीमंत पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी राखीव ठेवल्याचा उल्लेख आहे आणि मुलांच्या शोकावणीचा खर्च राज्य सरकारद्वारे कव्हर केला जाईल. शुल्काचा खर्च सरकार करेल. तरीही शालेय शिक्षणाचा प्रति-मुलाचा खर्च आणि सरकार काय देईल यातील तफावत लक्षणीय असेल. हा तुटीचा हिस्सा भरण्याची जबाबदारी कोण घेणार, असा प्रश्न आता निर्माण झाला आहे. गणवेश, पुस्तके, स्तेशाणारी इत्यादी खाजगी शाळेत जाण्याचा अतिरिक्त खर्च शाळेने पालकांना विचारला आहे जे गरीब पालकांवर ओझे बनते. फीची सुरुवातीची रक्कम पालकांना भरावी लागते जी पुन्हा पालकांसाठी कठीण होते.

याव्यतिरिक्त विद्यार्थ्याला अचानक एका वेगळ्या स्तरावरील जीवनाचा सामना करावा लागतो, असे अनेक प्रश्न आहेत जसे की शिक्षक आणि वर्गमित्र त्यांच्याशी समानतेने आणि आदराने वागतात का ? गरीब तरुणांची हाताळण्याची क्षमता वेदनादायक ठरणार नाही का ? पालकांना अंतराची आवश्यकता न मिळणे आणि योग्य सरकारी संस्थांकडून आवश्यक प्रमाणपत्रे मिळण्यात अडचणी यासारख्या इतर समस्या आहेत.

- १) ब्रिज कोर्सेसच्या संदर्भात, कायद्याने मुलाला त्यांच्या वयानुसार योग्य वर्गात ठेवण्याची आज्ञा दिली आहे. ही चांगली कल्पना आहे, कारण ती वर्षे गमावण्यापासून रोखू शकते. तथापि, प्रवेश घेतलेल्या वर्गात मुलाची सवय होण्यास मदत होईल अशा कोणत्याही ब्रिज कोर्सची शिफारस केलेली नाही.
- २) प्रवेशाच्या वेळी जन्म प्रमाणपत्र आणि दारिद्र्यरेषेखालील प्रमाणपत्र, उत्पन्न प्रमाणपत्रासह अनेक कागदपत्रे आवश्यक आहेत. प्रमाणपत्रे मिळणे वेळखाऊ असून हे काम करण्यासाठी कोणाला तरी वेळ काढावा लागतो. या कारवाईमुळे अनाथांना कायद्याच्या लाभापासून वगळण्यात आलेले दिसते. शिवाय, मार्गदर्शन आणि पुरेशा पाठींब्याअभावी विद्यार्थ्यांना खाजगी शाळांमधील आरक्षणाचा लाभ गेटा येत नाही.
- ३) RTE - अनिर्देशित विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तरावर शिक्षकांच्या कामातारेमूकमतरतेमुळे परिणाम होतो, ज्यामुळे शिक्षणाची परिणामकारकता बिघडते. केवळ 6 ते 14 वयोगटातील मुले शिक्षणाच्या अधिकारासाठी पात्र आहेत; तथापि, 0 ते 18 वयोगटातील मुलांचा समावेश करण्यासाठी ही वयोमर्यादा वाढवली जाऊ शकते, जेणेकरून ते अधिक सर्वसमावेशक होईल. सहा वर्षांखालील मुलांना या कायद्यांतर्गत संरक्षण नाही. कायद्यातील २०१९ चा बदल, ज्याने इयत्ता 8 वी पर्यंत "नो डिटेक्शन" धोरणाला संबोधित केले, इयत्ता 5 आणि 8 मधील नियमित वार्षिक चाचण्या आणल्या. जर एखादा विद्यार्थी परीक्षेत नापास झाला, तर त्यांना ती पुन्हा द्यावी लागेल आणि त्यांना पुढील सूचना दिल्या जातील.
- ४) पुनर्परीक्षा उत्तीर्ण न झाल्यास विद्यार्थ्याला वर्गात ठेवले जाऊ शकते. मुलांच्या शिकण्याच्या पातळीचे अचूक मुल्यांकन करण्यासाठी वारंवार परीक्षा आवश्यक असल्याचा युक्तिवाद अनेक राज्यांनी केल्यानंतर, हा बदल लागू करण्यात आला. कायदानुसार आवश्यक असलेल्या त्यांच्या यशस्वी CCE प्रणाली तैनातीमुळे शिक्षण

परिणाम मिळालेल्या सहा राज्यांनी या पुनरावृत्तीला विरोध केला होता. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, गोवा, तेलंगणा आणि महाराष्ट्र ही सहा राज्ये होती.

शिक्षणाचा अधिकार

- ५) अजूनही शाळांमध्ये उपेक्षित विद्यार्थ्यांसाठी विशेषतः दिव्यांग विद्यार्थ्यांना एकत्रित करण्यासाठी पुरेशा नाहीत. विद्यार्थ्यांना सहजतेने फिरण्यासाठी वाहतुकीच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना डोळ्यासमोर ठेवून व्हीलचेअर, रॅम्प, प्रवेशयोग्य ठिकाणे, स्वच्छतागृहे बांधावी लागतील. ही समस्या केवळ शाळेमध्येच नाही तर आजूबाजूच्या परिसरातही असते. जेव्हा मुलाला शाळेत जावे लागते आणि पालक वृद्ध असतील किंवा त्यांना काम करावे लागत असेल आणि मूल वेगळे सक्षम असेल तर शाळेत पोहोचणे हे एक काम असेल आणि परिस्थिती उद्भवू शकते. कोणत्याही टप्प्यावर शिक्षण बंद होऊ शकते. त्यामुळे हक्क अस्तित्वात असला तरी मूल त्याचा लाभ घेऊ शकणार नाही. शाळेत ये-जा करण्यासाठी कोणताही आधार नसल्याने.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) RTE शिक्षण कायद्यावर चर्चा करते.
- २) उच्च शिक्षणातील दोन आव्हानांची माहिती लिहा.

१३.५ सारांश

मनवू हक्कांच्या घोषणापत्रात नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीसाठीचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. भारतात शिक्षणाचा अधिकार म्हणजे सर्व बालकांना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे आहे. माध्यमिक शिक्षण जे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे आणि अगदी सर्वांसाठी खुले आहे आणि काही तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण मोफत देण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे. प्रत्येकासाठी वैयक्तिक गरजेनुसार उच्च शिक्षण उपलब्ध करून देणे आणि ते उत्तरोत्तर मोफत करण्याचे प्रयत्नही आहेत. ज्यांनी त्यांचे शिक्षण पूर्ण केले नाही त्यांच्यासाठी मुलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधी आहेत. किमान आवश्यकतांद्वारे समान शैक्षणिक गुणवत्ता निर्माण करणे. उच्च-गुणवत्तेच्या सूचना आणि प्रशिक्षक संसाधने पुरेशी शिष्यवृत्ती (फेलोशिप) कार्यक्रम आणि शिक्षण कर्मचाऱ्यांची राहणीमान परिस्थिती निर्णय घेण्याची शक्ती आहे. RTE कायदा आणि कलम 21-A1 रोजी लागू झाले. "मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण" हे शब्द RTE कायद्याच्या शीर्षकाचा भाग आहेत. 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांसाठी प्राथमिक शाळेतील नोंदणी, उपस्थिती आणि पूर्णता प्रदान करणे आणि हमी देणे. कायद्याद्वारे गरीब मुलांसाठी खाजगी शाळांमध्येही 25 टक्के आरक्षणास परवानगी आहे. या कायद्यात विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तराबाबतही चर्चा करण्यात आली आहे. तथापि, या शिक्षकांना वेतन देण्यासाठी पुरेसे शिक्षक आणि संसाधनांचा अभाव यासारख्या शिक्षण हक्क कायदाशी संबंधित अनेक समस्या आणि चिंता आहेत. शाळेतील अचानक झालेल्या बदलामुळे मुलांमध्ये संभ्रम आणि आघात दोन्ही होतात. कारण नवीन वातावरण, नवीन मित्र, शिक्षक यांना शाळेत आणि वैयक्तिक स्तरावर मुलांमध्ये स्वीकारार्हतेचा अभाव असू शकतो. शिक्षण शुल्काव्यतिरिक्त आवश्यक असलेले अतिरिक्त पैसे पालक भरू शकत नाहीत. यासारख्या समस्या आहेत, ज्यांची सरकार परतफेड करते जसे की क्रीडा गणवेश, नियमित गणवेश, प्रवास खर्च, पिकनिक, प्रकल्प, कॅन्टीन, क्रीडा

फी, प्रशिक्षण, खाजगी शिक्षक फी इत्यादी इतर फी, परीक्षांच्या कमतरतेमुळे मुलांमध्ये आणि समाजामध्ये सहजतेने वागण्याचा विकास होऊ शकतो, ज्यामुळे शिक्षणाबद्दल गांभीर्य कमी होते. योग्य परीक्षेच्या अभावामुळे मुलांना सुरुवातीच्या आयुष्यात अपयशाला सामोरे जावे लागत नाही आणि त्यामुळे आयुष्याच्या उत्तरार्धात अपयश स्वीकारता येत नाही. एक प्रकारे जीवनाचे वास्तव आणि वास्तविक जग कसे कार्य करते हे दर्शवत नाही. कोणत्याही कायद्याप्रमाणे शिक्षणाच्या अधिकाराच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही बाजू आहेत. तरीही देशातील मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण सुधारण्यासाठी लहान मुळे आणि समाजाला सक्षम बनवणारा हा सर्वात महत्वाचा कायदा आहे.

१३.६ प्रश्न

- १) शिक्षण हक्क कायद्याशी संबंधित समस्यांवर चर्चा करा.
- २) माहिती अधिकार कायदा थोडक्यात लिहा.
- ३) शिक्षणाच्या महत्त्वावर चर्चा करा.

१३.७ संदर्भ

- <https://dsel.education.gov.in/rte>
- Kaushal,M.(2012). Implementation of Right to Education in India : Issues and Concerns. Journal of Management & Public Policy, 4(1)
- Singh, J.D. (2016). Inclusive education in India-concept, need and challenges. S. no. Paper Title Author name Page No., 97
- <https://timesofindia.indiatimes.com/city/lucknow/highest-ever-rte-takes-1-24l-kids-to-pvt-schools/articleshow/92242963.cms>
- <https://www.iasparliament.com/current-affairs/challenges-to-rte-act#:~:text=What%20are%20the%20problems%20in,of%200%2D18%20years%20old>
- UNESCO Website - <https://en.unesco.org/news/what-you-need-know-about-right-education#:~:text=The%20right%20to%20education%20is,ofpoverty%20and%20into%20society>.
- <https://www.right-to-education.org/page/understanding-education-right>
- <http://data.uis.unesco.org/>

बहुसांस्कृतिक शिक्षण

घटक रचना :

- १४.० उद्दिष्टे
- १४.१ प्रस्तावना
- १४.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अर्थ आणि संकल्पना
- १४.३ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये, उद्दिष्टे आणि परिमाण
- १४.४ बहुसांस्कृतिक समाजात शिकवण्याची आणि शिकण्याची तत्त्वे
- १४.५ प्रश्न
- १४.६ संदर्भ

१४.० उद्दिष्टे

- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या आणि संकल्पना समजून घेणे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये, उद्दिष्टे आणि परिणाम ओळखणे.
- बहुसांस्कृतिक समाजात शिकवण्याचे आणि शिकण्याच्या तत्त्वांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

१४.१ प्रस्तावना

बहुसांस्कृतिक शिक्षण ही कल्पना किंवा संकल्पना शिक्षणातील सुधारणा चळवळ आणि प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते. वर्ग, जात, सामाजिक रचना, वांशिक, वांशिक किंवा सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये यांचा विचार न करता शाळांमध्ये शिकण्याचा समान अधिकार आणि संधि आहे, अशा कल्पनांचा अंतर्भाव करण्यास हे मदत करते. हे लिंग समानता प्रदान करते आणि मुल्ये, संस्कृती, परंपरा आणि रीतिरिवाज स्थापित करते, जे राष्ट्राचा प्रत्येक सदस्य साजरा करतो आणि सर्वासाठी ते अद्वितीय आणि आदरणीय मानले जाते. बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील शिक्षकांची जबाबदारी आहे की विविध संस्कृती आणि परंपरांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि विविधतेत एकता वाढवण्यासाठी त्यांच्या विषयांद्वारे त्यांचा प्रसार करणे. यामुळे तरुण पिढीला प्रत्येक समुदायाची विशिष्ट वैशिष्ट्ये स्वीकारण्याचे आणि त्यांचा आदर करण्याचे महत्त्व समजण्यास मदत होईल.

१४.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अर्थ आणि संकल्पना

बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे एक प्रकारचे शैक्षणिक मॉडेल आहे जे समानता आणि विविधतेला प्रोत्साहन देते. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट सर्व विद्यार्थ्यांना मदत करणे हे आहे, विशेषतः ज्यांचे ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी प्रतिनिधीत्व केले गेले आहे. हा एक प्रकारचा शिक्षण आहे जो विद्यार्थ्यांना विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, विश्वास आणि मुल्ये दाखवतो. जेम्स बॅक्स, 1997 च्या मते ही एक कल्पना आहे. एक शैक्षणिक सुधारणा जी विविध वांशिक आणि सामाजिक वर्ग गटांसह सर्व विद्यार्थ्यांसाठी समान शैक्षणिक संधि निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. परिणामी विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील लोकांचे इतिहास, मुल्ये, ग्रंथ, श्रद्धा आणि दृष्टीकोन यांचा समावेश किंवा समाकलित करणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणाचा संदर्भ आहे.

१४.३ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये, उद्दिष्टे आणि परिणाम

भारतात एक बहुसांस्कृतिक समाज आपण एकाच समुदायात विविध जाती, वंश आणि राष्ट्रीयत्वाचे लोक एकत्र राहताना पाहतो. अशा बहुसांस्कृतिक समुदायांमध्ये एकत्र राहण्याच्या परिणामी लोक त्यांची स्वतःची अनोखी जीवनशैली, अन्न, कपडे घालण्याची शैली, कला परंपरा आणि वर्तन सामायिक करतात. परिणामी अशा प्रथा आणि परंपरा जतन केल्या जातात. टिकून राहतात आणि भावी पिढ्यांपर्यंत पोहोचवल्या जातात.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची खालील वैशिष्ट्ये आहेत :

- १) हे सामाजिक न्यायाचे शिक्षण आहे. सामाजिक न्याय हा शिक्षणाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे, अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याचे तंत्र त्यावर आधारित असले पाहिजेत. हे पूर्ण करण्यासाठी शिकण्याचे दोन सर्वात महत्वाचे घटक म्हणजे प्रतिबिंब आणि कृती. नियोजित शाळा उपक्रम समाजाच्या गरजांशी संबंधित असणे आवश्यक आहे.
- २) हे एक चिकित्सक अध्यापनशास्त्र आहे. अध्यापनशास्त्रामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांनाही शिकवण्याच्या अध्यापन क्रियाकलापांमध्ये सामील केले जाते. वास्तविक जीवनातील परिस्थिती प्रदान करते. जेव्हा वास्तविक जीवनातील अनुभव प्रदान केले जातात तेव्हा शिक्षण शिकण्याची प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते आणि अशा प्रकारे निर्णय घेण्याची आणि सामाजिक कृती कौशल्ये वाढविली जातात.
- ३) हे सर्वसमावेशक आहे; बहुसांस्कृतिक शिक्षण सर्वसमावेशक आहे, हे सार्वत्रिक आहे आणि अध्यापन शिक्षण प्रक्रिया, अभ्यासक्रम-नियोजन, अभ्यासक्रम विकास, धड्यांचे नियोजन, उपदेशात्मक उद्दिष्ट्ये. वर्गातील धोरणे इत्यादींमध्ये पाहिले जाऊ शकते. सर्व शैक्षणिक संस्थांच्या बोलक्या भिंती बहुसांस्कृतिक शिक्षणाविषयी बोलतात.
- ४) हे मुलभूत शिक्षणावर जोर देते; ते द्वितीय भाषेवर जोर देते.
- ५) हे वर्णद्वेषविरोधी शिक्षणाला प्रोत्साहन देते; बहुसांस्कृतिक शिक्षण वंशविरोधकांना प्रोत्साहन देते.

ती जात, वर्ग किंवा समुदायाची पर्वा न करता रूढी, परंपरा, संस्कृती आणि वंशिकतेची चर्चा करते. भारत हा विविधतेने नटलेला देश असल्यामुळे लोकांना त्यांचे वैविध्यपूर्ण

स्वरूप स्वीकारण्याची आणि शांततेत आणि सौहार्दाने जगण्यासाठी सर्व समुदायांची आणि त्यांच्या विशिष्टतेची जाणीव असणे महत्वाचे आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण

६) सर्व विद्यार्थ्यांसाठी हे महत्वाचे आहे; देश, राष्ट्र आणि जगाचे नागरिक या नात्याने सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षण, त्यांच्या गरजा आणि महत्वाची जाणीव होणे महत्वाचे आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची खालील उद्दिष्टे आहेत:

शैक्षणिक समानता: राष्ट्रीय आणि जागतिक शांतता आणि सुसंवाद साधण्यासाठी ते समानतेला प्रोत्साहन देते.

सबलीकरण हे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे एक उद्दिष्ट आहे, जेणेकरून प्रत्येकजण विशेषतः समाजातील वंचित सदस्य, स्वयंपूर्ण होऊ शकतील. बहुसांस्कृतिक शिक्षणाद्वारे सांस्कृतिक बहुदलवादाचा प्रचार केला जातो. कारण प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या आणि आजूबाजूच्या लोकांच्या चालीरीती, परंपरा आणि संस्कृतीच्या विशिष्टतेची जाणीव असते.

आंतर-सांस्कृतिक/ आंतरजातीय/ आंतर-समूह समाज : प्रत्येक समुदायाच्या चालीरीती, परंपरा आणि संस्कृतीची जाणीव आपोआप आंतर-समूह, आंतर-सांस्कृतिक आणि आंतरजातीय समज वाढवते कारण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वेगळेपणाची आणि विविधतेची जाणीव करून दिली जाते.

व्यक्ती, समाज आणि समुदायांना त्यांच्या स्वतःच्या चालीरीती आणि परंपरांचे पालन करण्याचे अधिक स्वतंत्र्य आहे, जे संस्कृतीचे संरक्षण करण्यास मदत करते.

वाढीव ज्ञान माहिती, बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट लोकांच्या ज्ञानाचा विस्तार करणे आणि त्यांच्या समृद्ध संस्कृती आणि विविध पार्श्वभूमीबद्दल जागरूकता वाढवून त्यांना माहिती देणे हे आहे.

जिज्ञासू बहुसांस्कृतिक दृष्टीकोन : हे जिज्ञासू बहुसांस्कृतिक दृष्टीकोन वाढवते आणि प्रोत्साहित करते. गंभीर विचार, विश्लेषणात्मक आणि तार्किक विचार वाढवते आणि हळूहळू समज विकसित करते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण परिमाणे

अनेक शाळा जिल्हे बहुसांस्कृतिक शिक्षण अभ्यासक्रम, कार्यक्रम आणि प्रकल्पांची संकल्पना आणि विकास करण्यासाठी जेम्स ए. बॅक्सच्या बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण वापरतात.

बॅकाच्या मते, बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची पाच मुख्य वैशिष्ट्ये, उद्दिष्टे आणि परिमाण आहेत. खालील काही उदाहरणे आहेत :

अ) सामग्री एकत्रीकरण

ब) ज्ञान निर्मितीची प्रक्रिया

क) पूर्वग्रह दूर करणे

ड) इक्विटी अध्यापनशास्त्र आणि

ई) एक आश्वासक शाळा संस्कृती आणि सामाजिक रचना

वर सूचीबद्ध केलेले परिमाण वेगळे आहेत, परंतु व्यवहारात ते एकमेकांशी संबंधित जोडलेले आहेत आणि आच्छादित आहेत.

- १) सामग्री एकत्रीकरणामध्ये तत्त्वे, सामान्यीकरण, संकल्पना आणि सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी विविध संस्कृती आणि गटांमधील सामग्री एकत्रित करणे, सहसंबंधित करणे आणि कनेक्ट करणे समाविष्ट आहे. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशात एकमेकांच्या संस्कृती, परंपरा आणि इतर गोष्टी स्वीकारणे आणि त्यांचा आदर करणे याविषयी तरुणांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी वांशिक आणि सांस्कृतिक सामग्रीचा विषय क्षेत्रामध्ये समावेश करणे महत्वाचे आहे. काही विषय इतरापेक्षा वांशिक आणि सांस्कृतिक पैलूंचे सामग्री एकत्रीकरण करण्यास परवानगी देतात. हे विशेषतः सामाजिक विज्ञान, भाषा, कला आणि संगीत यांसारख्या विषयांमध्ये खरे आहे, जिथे सामग्री मुख्य संकल्पना, थीम आणि तत्त्वे स्पष्ट करण्यासाठी एकत्रित केली जाते.

जरी काही अभ्यासकांचा असा विश्वास आहे की, गणित आणि विज्ञानामध्ये सामग्री एकत्रीकरणासाठी कमी संधि आहे, असे नाही. बहुसांस्कृतिक शिक्षण सामग्री शब्द समस्यांच्या स्वरूपात गणित आणि विज्ञान या विषयांमध्ये एकत्रित केली जाऊ शकते, विविधतेमध्ये एकता वाढवते.

- २) ज्ञान निर्मितीची प्रक्रिया : अध्यावनाच्या क्रियाकलापांनी विद्यार्थ्यांना अंतर्भूत सांस्कृतिक गृहीताकांचे महत्त्व समजून घेण्यात, निश्चित करण्यात, तपासण्यात आणि निर्धारित करण्यात मदत केली पाहिजे. तसेच संश्लेषक आणि पाठ्यपुस्तक लेखकांच्या पूर्वग्रहांचे समीक्षकीय पुनरावलोकन केले पाहिजे, कारण ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ज्ञानाची निर्मिती करण्याच्या पद्धतीवर प्रभाव टाकणे. ज्ञान निर्मिती प्रक्रियेत ज्ञान दाव्यांच्या वैधतेने मुल्यांकन करताना, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांनी संशोधकांच्या सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक स्थानांची अखंडता समजून घेणे आवश्यक आहे. वैयक्तिक इतिहास, मुल्ये आणि दृष्टीकोन, बहुसांस्कृतिक शिक्षण सिद्धांतांनुसार त्यांनी तयार केलेल्या ज्ञानापासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. असे सिद्धांत अनास्थेचे आणि दूरच्या ज्ञानाचे सकारात्मक दावे आणि ज्ञान उत्पादकाची सामाजिक स्थिती नाकारतात. बहुसांस्कृतिक शिक्षण शालेय अभ्यासक्रमात केवळ वांशिक सामग्रीचा समावेश करण्याऐवजी शालेय ज्ञानाची रचना आणि संघटना बदलण्यावर भर देते. हे शिक्षक आणि विद्यार्थी ज्ञान कसे समजून घेतात आणि परस्परसंवाद करतात यावर जोर देते, त्यांना इतरांनी उत्पादित केलेल्या ज्ञानाचे ग्राहक बनण्याऐवजी ज्ञानाचे उत्पादक बनण्यास मदत करते. हे गंभीर विश्लेषणात्मक आणि तार्किक विचार सुधारेल कारण उत्पादित ज्ञान त्यांच्या स्वतःच्या गृहीतकांवर आधारित नसून सिद्धांतांवर आधारित असेल. बहुसांस्कृतिक शिक्षणामध्ये शिक्षणामध्ये शालेय अभ्यासक्रमात केवळ वांशिक सामग्रीचा समावेश होत नाही तर शालेय ज्ञानाची रचना आणि संघटना देखील बदलते. यात शिक्षक आणि विद्यार्थी ज्ञान कसे समजून घेतात आणि परस्परसंवाद कसा करतात हे बदलने देखील आवश्यक आहे. इतरांनी उत्पादित केलेल्या ज्ञानाचे ग्राहक बनण्याऐवजी त्यांना उत्पादक बनण्यास मदत करेल. ते जीवनानुभावांनी प्रभावित होईल. आणि अशा प्रकारे संकल्पना विकृत किंवा वगळण्याची किंवा अशा संकल्पनांना आव्हान देण्याची प्रवृत्ती

आहे, जेणेकरून ते अधिक प्रातिनिधिक आणि राष्ट्राच्या विविधतेचा समावेश असेल, आणि संदर्भ दृष्टीकोन आणि शालेय ज्ञानामध्ये समाविष्ट असलेल्या संकल्पना.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण

- ३) पूर्वग्रह कमी करणे : बहुसांस्कृतिक शिक्षण पूर्वग्रह कमी करण्याच्या परिमाणाचा उद्देश विद्यार्थ्यांना सकारात्मक आणि लोकशाही वांशिक वृत्ती विकसित करण्यात मदत करणे आहे. शालेय शिक्षणाचा संदर्भ तसेच प्रबळ सामाजिक गटांच्या वृत्ती आणि विश्वासाचा वांशिक अस्मितेवर कसा प्रभाव पडतो हे समजून घेण्यात ते विद्यार्थ्यांना मदत करते. गॉर्डन ऑलपोर्टच्या (१९५४) सिद्धांताचा आंतरसमूह संबंधांमधील संशोधन आणि सिद्धांतावर महत्वपूर्ण प्रभाव पडला आहे. आंतरजातीय संपर्कामुळे पूर्वग्रह कमी होऊ शकतो असे त्यांनी गृहीत धरले होते जर संपर्क परिस्थितींमध्ये खालील वैशिष्ट्ये असतील. (१) ते स्पर्धात्मक नसून सहकारी असतात. (२) व्यक्तींना समान दर्जा आहे; आणि (३) संपर्कास पालक, मुख्याध्यापक आणि शिक्षक यांसारख्या अधिकाऱ्यांनी मंजुरी दिली आहे.
- ४) इक्विटी अध्यापन : हे सध्या करण्यासाठी विविध वांशिक, सांस्कृतिक, सामाजिक-आर्थिक आणि भाषिक गटांमधील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक उपलब्धी सुलभ करण्यासाठी शिक्षकांनी त्यांच्या अध्यापनात आणि शिक्षणात बदल करणे आवश्यक आहे. विविध वांशिक आणि सांस्कृतिक गटांमध्ये शिक्षक विविध अध्यापन आणि शिक्षण शैली वापरतात. सहकारी तंत्र ही इक्विटी अध्यापनशास्त्राला चालना देण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींपैकी एक आहे. इक्विटी अध्यापनशास्त्र असे गृहीत धरते की विविध संस्कृती आणि गटांमधील विद्यार्थी विविध सामर्थ्यांसह शाळेत येतात. बहुसांस्कृतिक सिद्धांत कार स्पष्ट करतात की विद्यार्थ्यांची ओळख, संप्रेषण शैली आणि उपेक्षित वांशिक आणि वांशिक गटांकडील सामाजिक अपेक्षा शिक्षकांच्या मुल्ये, श्रद्धा आणि सांस्कृतिक गृहीतकांशी वारंवार संघर्ष करतात. शाळांची मध्यमवर्गीय मुख्य प्रवाहातील संस्कृती सांस्कृतिक विसंगती निर्माण करते आणि डिस्कनेक्ट करते, ज्या विद्यार्थ्यांनी शाळेच्या संहिता आणि संप्रेषण शैली अंतर्भूत केल्या आहेत त्यांना अनुकूल करते. जेव्हा इक्विटी अध्यापनशास्त्र जाते, तेव्हा शिक्षक सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक शिक्षणाचा सराव करतात. ते त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबाचे आणि समुदायाच्या संस्कृतीचे महत्त्वाचे पैलू त्यांच्या शिक्षण सामग्री आणि सरावांमध्ये समाविष्ट करतात. सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसाद देणारे शिक्षक देखील "विद्यार्थ्यांचे वांशिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक ज्ञान, पूर्वीचे अनुभव, संदर्भ फ्रेम्स आणि कार्यप्रदर्शन शैलींचा वापर त्यांच्यासाठी शिकण्याच्या भेटी अधिक संबंधित आणि प्रभावी बनवण्यासाठी करतात"
- ५) शालेय संस्कृतीला बनवणारी : शालेय संस्कृतीचे सशक्तीकरण शाळेची संस्कृती आणि संघटना मर्यादित करून विविध वांशिक, सामाजिक आर्थिक आणि भाषिक गटांतील विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करून समानतेला प्रोत्साहन देते. शाळेच्या सामाजिक रचनेत विविध संस्कृतीच्या वेगळेपणाची देवाणघेवाण त्यांची सामाजिक रचना आणि समाजाच्या गरजांनुसार सुधारणा आणि परीक्षण केले पाहिजे.

शाळांमधील विविध गटांमधील गुणात्मक रितीने वेगळे संबंध विकसित करण्यासाठी शाळेच्या रचनेला सक्षम बनवणे आवश्यक आहे. सांस्कृतिक फरकांबद्दलचा परस्पर आणि परस्पर आदर संबंधांना आधार देतो, जे शाळा-व्यापी उद्दिष्ट्ये, नियम आणि सांस्कृतिक

सरावांमध्ये दिसून येते. सक्षमीकरण करणारी शाळा संरचना शिक्षकांना सहयोगी नियोजन आणि सूचनांसाठी संधी देऊन तसेच शिक्षक, पालक आणि शाळेच्या कर्मचाऱ्यांच्या शालेय प्रशासनासाठी सामायिक जबाबदारी देणारी लोकशाही संरचना स्थापन करून बहुसांस्कृतिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देते.

१४.४ बहुसांस्कृतिक समाजात शिकवण्याची आणि शिकण्याची तत्त्वे

शिक्षक व्यावसायिक विकास :

तत्त्व १ : शिक्षकांना समाजातील वांशिक गटांची गुंतागुंतीची वैशिष्ट्ये तसेच वंश, वांशिकता, भाषा आणि सामाजिक वर्ग विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर प्रभाव पाडण्यासाठी कोणत्या मार्गांनी संवाद साधतात हे समजून घेण्यात शिक्षकांना मदत करावी.

विद्यार्थी शिक्षण :

तत्त्व २ : सर्व शैक्षणिक संस्थांनी शिकण्यासाठी आणि उच्च मानकांची पूर्तता करण्यासाठी समान संधी प्रदान करणे आवश्यक आहे.

तत्त्व ३ : विद्यार्थ्यांना हे समजून घेण्यात मदत करण्याची गरज आहे की ज्ञान सामाजिकरित्या तयार केले जाते आणि संशोधकाचे अनुभव तसेच ते ज्या समाजशास्त्रीय, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भांमध्ये रहातात आणि कार्य करतात ते प्रतिबिंबित करते.

तत्त्व ४ : अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांमध्ये सहभाग विद्यार्थ्यांना ज्ञान, कौशल्ये आणि वृत्ती प्राप्त करण्यास अनुमती देते, ज्यामळे शैक्षणिक कामगिरी सुधारते आणि साकारामटका आंतरजातीय संबंध वाढतात.

गटातील संबंध

तत्त्व ५ : आंतरसमूह संबंध सुधारण्यासाठी शाळांनी क्रॉस-कटिंग गट सदस्यत्वास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

तत्त्व ६ : वांशिक संबंधावर नकारात्मक परिणाम करणाऱ्या स्टिरियोटायपिंग आणि इतर संबंधित पूर्वग्रहांबद्दल विद्यार्थ्यांना शिकवले पाहिजे.

तत्त्व ७ : विद्यार्थ्यांना न्याय, समानता, स्वतंत्र्य, शांतता, करुणा आणि दान यासारख्या आभासी आणि सांस्कृतिक गटांद्वारे सामायिक केलेली मुल्ये शिकवली पाहिजेत.

तत्त्व ८ : इतर वांशिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक गटांमधील विद्यार्थ्यांशी प्रभावीपणे संवाद साधण्यासाठी आवश्यक असलेली सामाजिक कौशल्ये ज्ञान संपादन करण्यात मदत करतात.

तत्त्व ९ : भीती आणि चिंता कमी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सामाजिक संवाद साधण्याची संधी दिली पाहिजे.

तत्त्व १० : शैक्षणिक संस्थांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की शालेय समुदायाच्या सदस्यांमध्ये निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल जेणेकरून त्यांच्यासाठी सहयोगी कौशल्ये विकसित होतील आणि विद्यार्थ्यांसाठी जगणे आणि काळजी घेण्याचे वातावरण तयार करावे.

तत्त्व ११ : सर्व सार्वजनिक शाळांना समान निधी मिळेल याची खात्री करण्यासाठी नेत्यांनी धोरणे आखली पाहिजेत.

तत्त्व १२ : जटील संज्ञानात्मक आणि सामाजिक कौशल्यांचे मुल्यांकन करण्यासाठी शिक्षकांनी विविध सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील तंत्रांचा वापर केला पाहिजे.

१४.५ प्रश्न

- १) बहुसांस्कृतिक शिक्षणात काय समाविष्ट आहे ते स्पष्ट करा.
- २) बहुसांस्कृतिक शिक्षण म्हणजे नेमके काय ?
- ३) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करा.
- ४) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
- ५) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे परिमाण दाखवा.
- ६) बहुसांस्कृतिक समाजात शिकवण्याची आणि शिकण्याची मुलभूत तत्त्वे स्पष्ट करा.

यावर संक्षिप्त टीप लिहा.

- १) बहुसांस्कृतिक शिक्षण संकल्पना
- २) बहुसांस्कृतिक शिक्षण परिमाणे
- ३) बहुसांस्कृतिक शिक्षण उद्दिष्टे

१४.६ संदर्भ

- BANKS, JAMES a., and BANKS, CHERRY A. MCGEE A. eds. 2001. handbok of Research on Multicultural Education. San Francisco : Jossey-Bass.
- BANKS, JAMES A., ; CORTES, CARLOS E. ; GAY, GENEVA ; GARCIA, RICARDO. ; and OCHOA, ANNA S. 1991. Curriculum Guidelines for Multicultural Education. Washington, DC : National Council for the Social Studies.

- BANKS, JAMES A., et al. 2001. Diversity withing Unity : Essential Principles for Teaching and Learning in a Multicultural Society. Seattle : Center for Multicultural Education, University of Washington
- Multicultural Education - History, The Dimension of Multicultural Education, Evidence of the Effectiveness of Multicultural Education - Students, Cultural, Ethic, and School -
- StateUniversity.com
<https://education.stateuniversity.com/pages/2252/Multicultural-Education.html#ixzz7HfwtzsyF>

Webliography

- <https://www.slideshare.net/hanifandazakaria/the-characteristics-of-multicultural-educationhttps://www.myschoolr.com/blog/what-is-multiculturalvantages-and-disadvantages.html>
- <https://education.stateuniversity.com/pages/2252/MulticulturalEducation.html>
- <https://study.com/academy/lesson/multicultural-education-definitionapproaches-quiz.htm>

सामाजिक स्तरीकरण

घटक रचना :

- १५.० उद्दिष्टे
- १५.१ प्रस्तावना
- १५.२ विहंगावलोकन
- १५.३ सामाजिक स्तरीकरणाची संकल्पना आणि प्रकार
- १५.४ सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना आणि प्रकार
- १५.५ सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना आणि प्रकार - शिक्षणावर परिणाम करणारे घटक विशेष सह सामाजिक स्तरीकरण गतिशीलता संबंधात भारतीय समाजाचा संदर्भ
- १५.५ आधुनिकीकरणाची संकल्पना : वैयक्तिक आणि सामाजिक आधुनिकता, आधुनिकीकरणात शिक्षणाची भूमिका
- १५.६ प्रश्न
- १५.७ संदर्भ

१५.० उद्दिष्टे

- संकल्पना आणि विविध प्रकारचे सामाजिक स्तरीकरण, सामाजिक गतिशीलता आणि आधुनिकीकरण समजून घेणे.
- वैयक्तिक आणि सामाजिक आधुनिकता या संकल्पना आहेत, ज्यांच्याशी तुम्हाला परिचित असले पाहिजे.
- भारतीय समाजावर लक्ष केंद्रित करून सामाजिक स्तरीकरण आणि गतिशीलतेच्या संबंधात शिक्षणावर प्रभाव टाकणारे घटक समजून घेणे.
- आधुनिकीकरणात शिक्षणाचे महत्त्व ओळखणे.

१५.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारतात, स्तरीकरण जातीवर आधारित होते. "बहुतेक समाजांमध्ये लोक एकमेकांना श्रेणींमध्ये वर्गीकृत करतात आणि या श्रेणींना उच्च ते खालच्या श्रेणीत श्रेणीबद्ध करतात", यंग आणि मॅक लिहितात. अशान श्रेणी परिभाषित करण्याच्या प्रक्रियेला सामाजिक स्तरीकरण म्हणून ओळखले जाते आणि परिणामी श्रेणीबद्ध श्रेणींचा संच स्तरीकरण म्हणून ओळखला जातो." वर्ग स्वतःला स्तर म्हणून ओळखले जातात, ज्यांना

सामान्यतः वर्ग म्हणून देखील संबोधले जाते. समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक स्थितीची प्रणाली सामाजिक स्तरीकरण म्हणून संबोधतात.

१५.२ विहंगावलोकन

सामाजिक स्तरीकरणाचा पाया असमानता आहे. त्यांच्या सदस्यांचे स्तरीकरण करून जवळजवळ सर्व समाजांनी सामाजिक असमानतेला प्रोत्साहन दिले. काही समाजशास्त्रज्ञ मानतात की स्तरीकरण आणि त्यातून निर्माण होणारी असमानता ही सर्व समाजांची आवश्यक कार्यात्मक आवश्यकता आहे. समाजाची काही अत्यंत महत्वाची कार्ये आहेत, जी सर्वात सक्षम सदस्यांनी केली पाहिजेत आणि अशा प्रकारे प्रतिभेवर आधारित वितरण निर्माण झाले. मजुरांनी त्यांना सक्षम असलेली क्षुल्लक कामे केली. परिणामी, समाज सामाजिक कार्याच्या धर्तीवर स्वतःला विभाजित करतो. सामाजिक असमानता सार्वत्रिक आहे हे मान्य करूनही अशा स्तरीकरणामुळे सामाजिक असमानता निर्माण झाली यावर काही समाजशास्त्रज्ञ असहमत आहेत.

१५.३ सामाजिक स्तरीकरणाची संकल्पना आणि प्रकार

सामाजिक स्तरीकरण हा सामाजिक असमानतेचा एक प्रकार आहे. समाज श्रेष्ठता, कनिष्ठता आणि समानतेनुसार त्यांच्या सदस्यांचे वर्गीकरण विभाजन करणे. या विभाजनाला स्तरीकरण असे संबोधले जाते कारण त्याचा परिणाम गटातील विरुद्ध गट-बाह्य संबंधाचे औपचारिकीकरण होते. याचा अर्थ असा आहे की एका गटाचे सदस्य अशा प्रकारे वागतात जे इतर गटातील सदस्य कसे वागतात यापेक्षा वेगळे असतात.

स्तरीकरण ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे काही लोक परस्परसंवादाद्वारे किंवा भिन्नातेद्वारे इतरांपेक्षा वर येतात. सामाजिक स्तरीकरण म्हणजे संपत्ती, उत्पन्ना, वंश, शिक्षण, वांशिकता, लिंग, व्यवसाय, सामाजिक स्थिती किंवा व्युत्पन्न शक्ती (सामाजिक आणि राजकीय) यासारख्या सामाजिक आर्थिक घटकांवर आधारित समाजातील लोकांचे गटांमध्ये विभाजन.

सामाजिक स्तरीकरण व्याख्या :

मरे यांनी सामाजिक स्तरीकरणाची व्याख्या "उच्चक" आणि "कमी" सामाजिक एककांमध्ये समाजाची क्षेत्रीय विभागणी म्हणून केली आहे.

गिल्बर्ट यांनी सामाजिक स्तरीकरणाची व्याख्या "सर्वश्रेष्ठता आणि अधीनता संबंधांद्वारे जोडलेल्या स्थायी गटांमध्ये किंवा श्रेणींमध्ये समाजाची विभागणी" अशी केली केली.

ओगबर्न आणि निमकॉफ यांच्या मते, "स्तरीकरण" ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्ती आणि गटांना स्थितीच्या कमी-अधिक टिकाऊ पदानुक्रमात स्थान दिले जाते.

सामाजिक स्तरीकरण तत्त्वे : सामाजिक स्तरीकरण अनेक तत्त्वांवर आधारित आहे. परिणामी, आपल्याकडे विविध प्रकारचे स्तरीकरण आहे. स्तरीकरणाचे अनेक प्रकार आहेत: १. जात, २. वर्ग आणि ३. इस्टेट, ४. गुलामगिरी

१. **जात** : हे केवळ एखाद्या व्यक्तीच्या विशिष्ट धार्मिक किंवा जातीच्या गटात जन्म झाल्यामुळे होते. अशा प्रणालीमध्ये एखाद्या व्यक्तीचे स्थान त्याच्या कुटुंबाच्या स्थानावर अवलंबून असते आणि व्यक्तीला पदानुक्रमात वाढ किंवा पडण्याची मर्यादित संधी असते. हा एक वंशपरंपरागत अंतर्जात सामाजिक सामाजिक गट आहे, ज्यामध्ये एकाग्र व्यक्तीचा दर्जा आणि संबंधित अधिकार आणि दायित्वे त्याच्या विशिष्ट गटामध्ये जन्माला आल्यावर निर्धारित केली जातात. उदा. जातीच्या स्तरीकरणामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचा समावेश होतो.
२. **वर्ग** : या प्रकारचे स्तरीकरण आधुनिक समाजात प्रचलित आहे आणि ते वर्गावर आधारित आहे. वर्ग स्तरीकरण पूर्णपणे एखाद्या व्यक्तीच्या उपलब्धी आणि त्याच्याकडे असलेल्या जन्मजात गुणधर्मांचा आणि संपत्तीचा जास्तीत जात वापर करण्याच्या क्षमतेवर आधारित आहे.
३. **इस्टेट** : मध्ययुगीन युरोपमधील स्तरीकरणाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे इस्टेट प्रणाली प्रणाली, ज्याने जन्म तसेच संतती आणि ताबा यावर जोर दिला. प्रत्येक इस्टेटचे स्वतःचे राज्य होते.
४. **गुलामगिरी** : या प्रकारचे स्तरीकरण आर्थिकदृष्ट्या न्याय्य होते. गुलामाचा एक मालक होता, ज्याच्या तो अधीन होता आणि त्याचे मुख्य कर्तव्य होते आज्ञा पाळणे. गुलामावर मालकाचे पूर्ण नियंत्रण होते. गुलामांना त्यांच्या मालकांकडून वारंवार वाईट वागणूक आणि छळ केला जात असे.

१४.४ सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना आणि प्रकार - शिक्षणावर परिणाम करणारे घटक विशेष सह सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता संबंधात भारतीय समाजाचा संदर्भ

सामाजिक गतिशीलता ही एक संकल्पना आहे जी दर्शवते की सामाजिक बदल झाला आहे आणि समाज प्रगती करत आहे. वैयक्तिक प्रगतीचा सामाजिक प्रगतीशी अतूट संबंध आहे. सामाजिक संरचनेतील एका स्थानावरून दुसऱ्या स्थानापर्यंतच्या हालचालींना सामाजिक गतिशीलता असे म्हणतात. हे सामाजिक स्थितीत बदल दर्शवते. समाज काही प्रकारचे सामाजिक गतिशीलता किंवा इतर ऑफर करतात. इथपी, व्यक्ती एका वर्ग किंवा स्थिती स्तरावरून दुसऱ्या स्तरावर प्रगती करू शकतात त्या प्रमाणात समाज भिन्न असतात.

समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक गतिशीलतेच्या संकल्पनेचा अभ्यास करतात कारण सामाजिक संरचनेची सापेक्ष 'मोकळेपणा' निश्चित करण्यासाठी ती महत्त्वपूर्ण आहे. कोणत्याही गटातील कोणतीही सुधारणा निःसंशयपणे त्याची सामाजिक स्थिती सुधारेल. हे समाजानुसार बदलते आणि अशा प्रकारे देशांमध्ये सुसंगत नाही. कारण शेती हा भारताचा मुख्य व्यवसाय आहे आणि जातिव्यवस्थाच अजूनही प्रचलित आहे, सामाजिक गतिशीलतेचा दर स्वाभाविकपणे कमी आहे.

सामाजिक गतिशीलता खालीलप्रमाणे परिभाषित केली आहे :

सोरोकिन : सामाजिक गट किंवा स्तरांच्या नक्षत्रात एखाद्या व्यक्तीचे एका स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर होणारे कोणतेही संक्रमण सामाजिक गतिशीलता म्हणून ओळखले जाते.

हेड्रिक : "सामाजिक गतिशीलता म्हणजे एका सामाजिक गटातून दुसऱ्या सामाजिक गटात लोकांची हालचाल."

सोरोकिनने दोन प्रकारच्या सामाजिक गतिशीलतेची चर्चा केली आहे :

१) क्षैतिज सामाजिक गतिशीलता

२) अनुलंब सामाजिक गतिशीलता

क्षैतिज सामाजिक गतिशीलता : ही एका सामाजिक गटातील लोकांची समान पातळीवरील आहे. याचा अर्थ या दोन्ही गटांची श्रेणी समान आहे. हे एका व्यक्तीचे एका सामाजिक गटातून दुसऱ्या स्तरावर होणारे संक्रमण आहे. या प्रकरणात व्यक्तीची स्थिती बदलू शकते, परंतु त्याची स्थिती तशीच राहते. उदाहरणार्थ शिक्षक एक शाळा सुडून दुसऱ्या शाळेत शिकवू शकतात.

अनुलंब सामाजिक गतिशीलता म्हणजे एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरावर किंवा एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत लोकांच्या हालचालीचा संदर्भ. हे वर्ग, व्यवसाय आणि शक्तीमध्ये बदल घडवून आणते. यात खालच्याकडून वरच्या दिशेने किंवा उच्च ते खालच्या दिशेने जाने आवश्यक आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती उच्च शिक्षण घेते आणि श्रीमंत बनते तेव्हा अनुलंब सामाजिक गतिशीलता उद्भवते.

अनुलंब गतिशीलता दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकते. पहिली म्हणजे उर्ध्वगामी गतिशीलता आणि दुसरी खालची गतिशीलता.

जेव्हा एखादी व्यक्ती खालच्या स्थानावरून उच्च स्थितीकडे जाते, जसे की जेव्हा शिपायाची मुलगी बँकेत अधिकारी म्हणून रुजू होते तेव्हा उर्ध्वगामी हालचाल होते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एका स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर जाते आणि त्याची स्थिती बदलते तेव्हा अधोगती अतिशीलता उद्भवते. उदाहरणार्थ, अकार्यक्षमतेमुळे किंवा इतर कोणत्याही कारणामुळे एखादी व्यक्ती आपली नोकरी गमावल्यास त्याला त्याच्या पूर्वीच्या नोकरीतून पदावनत केले जाते.

भारतीय समाजातील सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक गतिशीलतेच्या संबंधात शिक्षणावर परिणाम करणारे घटक

शिक्षण आणि सामाजिक स्थिती

डर्कहेम सारख्या समाजशास्त्रज्ञांना असा विश्वास आहे की शिक्षणाचा प्राथमिक उद्देश समाजाचे आदर्श निर्माण करणे आहे. त्यांच्या मते, शिक्षण लोकांना समाजाशी जोडते आणि भविष्यातील व्यवसायांसाठी कौशल्ये प्रदान करते, जी आधुनिक सामाजिक स्तरीकरणाची सर्वात महत्वाची बाबा आहे. पार्सन्स (1961) नुसार, शैक्षणिक प्रणाली लोकांना त्यांच्या भावी सामाजिक भूमिकांमध्ये निवडते आणि स्थान देते. एखाद्याच्या क्षमतेचे प्रदर्शन करण्यासाठी आणि त्यांच्या क्षमतेवर आधारित लोकांना निवडण्यासाठी देखील वापरले

जाते. बॉल्स आणि गिटिस यांनी प्रतिवाद केला की शालेय सामाजिक संबंध कामाच्या ठिकाणी श्रमांच्या श्रेणीबद्ध विभागानीला प्रतिबिंबित करतात. शालेय व्यवस्थेतील सामाजिक संवाद आणि कामाच्या ठिकाणी वैयक्तिक संबंध समान आहेत.

रेमंड बोर्डन (१९७४) असे मानतात की सामाजिक स्तरीकरण शैक्षणिक असमानातेला हातभार लावते. उप-सांस्कृतिक भिन्नता नसतानाही वर्ग पद्धतीमुळे शैक्षणिक निर्माण होईल, असा अंदाज त्यांचा दावा आहे, म्हणून सामाजिक स्तरीकरण असमानता आहे. जी स्वतःला अनेक प्रकारे सादर करते. ज्यामध्ये भिन्न उत्पन्न, पद, विशेषाधिकार, सामाजिक उपयोगाच्या इ. या सर्व क्षेत्रांमध्ये शैक्षणिक यश महत्वाचे आहे. वर्गासारख्या खुल्या स्तरीकरण प्रणालीमध्ये वर आणि खाली हालचाल शक्य आहे. परंतु जातीसारख्या बंद वर्ण-आधारित प्रणालीमध्ये हालचाल अवघड आहे, जेथे स्तराच्या सीमा कठोर आहेत. शिक्षण आणि सामाजिक स्तरीकरण यांच्यात अनेक परस्परसंबंध आहेत.

आधुनिक औद्योगिक समाजात शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे मुख्य चालक आहे. हे एक गुंतागुंतीचे नाते आहे. शिक्षण उदाहरणार्थ सामाजिक स्थितीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे आणि स्तरीकरण शैक्षणिक प्रवेश निश्चित करते. परिणामी शिक्षण आणि सामाजिक स्तरीकरण यांच्यातील जटील परस्परसंवाद समजून घेण्यासाठी सामाजिक गतिशीलता समजून घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता : शैक्षणिक संधि आणि सामाजिक गतिशीलता आधी सांगितल्याप्रमाणे शिक्षण ही व्यक्तीच्या जीवनातील सर्वात महत्वाची आणि गतिमान शक्ती आहे, ती त्याच्या सामाजिक विकासावर परिणाम करते. हे सामाजिक बदल आणि सामाजिक संरचनांमध्ये गतिशीलतेसाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करते. लोकांचे राहणीमान सुधारण्याचे मार्ग आणि साधने प्रदान करून ते आर्थिक विकासाला चालना देते. व्यक्ती आणि गटांना शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोनाचा फायदा होतो, ज्यामुळे सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता येते. म्हणजेच कृषी कुटुंबात जन्मलेली व्यक्ती शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रशासक किंवा अन्य कोणत्याही सरकारी कर्मचारी होऊ शकते. दुसरे म्हणजे शिक्षणामुळे लोकांच्या जीवनशैलीत बदल होतो. हे त्यांच्या वृत्ती, सवयी, शिष्टाचार आणि सामाजिक वर्तन बदलते. तिसरे शिक्षण व्यक्ती आणि गटांमध्ये आंतरपिढी गतिशीलता सुलभ करते. सामाजिक गट आंतरजातीय गतिशीलतेद्वारे त्यांची स्थिती आणि त्यांच्या कुटुंबाची स्थिती राखण्यास सक्षम आहेत. परिणामी व्यक्ती झपाटी गटांच्या गतिशीलतेमध्ये त्यांचे सामाजिक स्थान, व्यावसायिक रचना, जीवनशैली, सवयी आणि शिष्टाचार यांच्या दृष्टीने शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते असे म्हणता येईल.

१५.५ आधुनिकीकरणाची संकल्पना : वैयक्तिक आणि सामाजिक

आधुनिकता, आधुनिकीकरणात शिक्षणाची भूमिका

आधुनिकीकरणाची संकल्पना

आधुनिक किंवा आधुनिकीकरण हा शब्द लॅटिन शब्द "MODUS" पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'सध्या' किंवा 'सर्वात अलिकडील' आहे. आधुनिकीकरणाची प्रगतीशील लोकशाही, सामाजिक-आर्थिक आणि वैज्ञानिक आदर्शांकडे वळणे आवश्यक आहे. आधुनिकीकरण एक बदल प्रक्रिया म्हणून संरचनात्मक आणि कार्यात्मक बदल आवश्यक आहे. परस्पर

सहिष्णुता, इतरांच्या मतांचा आदर आणि सर्वांसाठी समानता या आधुनिकतेच्या गरजा आहेत. आधुनिकीकरणाच्या अर्थ सर्व पारंपारिक आणि प्राचीन मूल्यांचा त्याग होत नाही. त्या प्राचीन मूल्यांचे जतन आणि संरक्षण करणे आवश्यक आहे आणि आधुनिकतेचे सर्वांगीण प्रगती सामावून घेण्यासाठी हुशारीने सोडवले पाहिजे.

ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरीने 'आधुनिक' या शब्दाची व्याख्या 'अलिकडील काळातील काहीतरी किंवा नवीनतम, क्लासिकशी संबंधित नाही' अशी केली आहे.

परिणामी या शब्दाचा अर्थ जीवन शैली, पोशाख, कला किंवा विचारांमधील नवीन किंवा अलीकडील कोणत्याही गोष्टीला सूचित करतो.

भारतीय समजशास्त्रज्ञ प्रा. वाय. सिंग यांच्या मते, "आधुनिकीकरण हे समस्यांबद्दल तर्कशुद्ध वृत्तीचे प्रतीक आहे आणि त्यांचे मूल्यमापन विश्वात्मक, विशिष्ट दृष्टीकोनातून नाही", त्याच्यासाठी, आधुनिकीकरणामध्ये वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञानाचा प्रसार करणे आवश्यक आहे.

त्यांच्या 'डायनॅमिक्स ऑफ मॉडर्नायझेशन' या पुस्तकात, ब्लॅक यांनी आधुनिकीकरणाची व्याख्या अशी प्रक्रिया म्हणून केली आहे, ज्याद्वारे ऐतिहासिकदृष्ट्या विकसित संस्था वेगाने बदलणाऱ्या कार्याशी जुळवून घेतात, ज्यामुळे मानवाच्या ज्ञानात अभूतपूर्व वाढ दिसून येते, ज्यामुळे अलीकडच्या शतकांमध्ये वैज्ञानिक क्रांतीसः त्याच्या पर्यावरणावर नियंत्रण ठेवता येते.

खालील वैशिष्ट्ये आधुनिकतेची संकल्पना वेगळे करतात :

- १) बौद्धिक वैशिष्ट्यांमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करणे, तर्क आणि तर्कशुद्धता, प्रगती आणि मानवी विकासावरील विश्वास, पर्यावरण नियंत्रण आणि अंधश्रद्धा आणि रुढीवादाचा नकार यांचा समावेश होतो.
- २) राजकीय वैशिष्ट्यांमध्ये राज्य आणि राजकीय घडामोडींमधून धार्मिक प्रभाव वगळणे, तसेच धर्मनिरपेक्ष लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा उदय, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार आणि लोकशाही मुल्ये यांचा समावेश होतो.
- ३) धार्मिक वैशिष्ट्ये धार्मिक सनातनी आणि धार्मिकतेच्या न्हासापासून मुक्त धर्मनिरपेक्ष समाजाची व्याख्या करतात.
- ४) सामाजिक वैशिष्ट्यांमध्ये पारंपारिक सामाजिक व्यवस्थेचा न्हास, संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा न्हास आणि विभक्त नातेसंबंध यांचा समावेश होतो.
- ५) शिक्षांच्या दृष्टीने त्यात साक्षरता, ज्ञानावर लक्ष केंद्रित करणे, प्रशिक्षित कौशल्य आणि यासारख्या गोष्टींचा समावेश होतो.
- ६) आर्थिक वैशिष्ट्यांमध्ये व्यावसायिक शेतीमध्ये संक्रमण, शेतीमध्ये मशीन्स आणि प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण वाढणे, वाणिज्य, उद्योग आणि बाजारपेठेतील प्रगती इत्यादींचा समावेश होतो. अशाप्रकारे आधुनिकतेचा अर्थ पारंपारिक प्रणालींपासून पूर्णपणे भिन्न असलेल्या अनेक नवीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि बौद्धिक प्रणालींचा समावेश होतो.

वैयक्तिक आधुनिकतेची व्याख्या वृत्ती आणि विश्वासांचे एक सिंड्रोम म्हणून केली जाते, ज्यात प्रगतीशील, धर्मनिरपेक्षता,, आशावाद, भविष्याभिमुख दृष्टीकोन आणि स्वतःच्या कार्यक्षमतेची भावना समाविष्ट असते.

सामाजिक आधुनिकता वाढत्या स्ट्रक्चरल भिन्नता आणि कार्य विशेषीकरणाच्या दिशेने उत्क्रांतीवादी सामाजिक बदलांशी संबंधित आहे.

आधुनिकीकरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

१) संयम बदल वैज्ञानिक दृष्टीकोन २) तर्क आणि बुद्धिवाद ३) धर्मनिरपेक्षता ४) महत्वाकांक्षा ५) वृत्ती, निकष आणि मूल्यांमध्ये संपूर्ण बदल ६) विकसित अर्थव्यवस्था ७) व्यापक राष्ट्रीय हित आणि ८) लोकशाहीकरण ९) लोकशाही समाज १०) एक आव्हानात्मक व्यक्तिमत्व आणि ११) सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळीचे आयोजन करण्यासाठी आणि सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी गतिशील गतिशील नेतृत्व

शिक्षण आणि आधुनिकीकरण : अनेक घटक आधुनिकीकरणावर थेट परिणाम करतात.

- १) चांगले राजकीय तत्त्वज्ञान आणि त्याचे प्रभावी कार्य, व्यवहार्य राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था. कार्यक्षम शिक्षित लोकसंख्या, निरोगी व्यक्तिमत्व, सक्षम मानुष-शक्ती, बदललेले आदर्श आणि प्रेरणा, एकाग्र राष्ट्रीय प्रयत्न, मुक्त विचार, इत्यादी हे शिक्षणाचे आशीर्वाद आहेत. शिक्षण राजकीय विचारसरणीचा प्रसार करते. आर्थिक प्रगतीला चालना देते. सक्षम आणि कुशल मनुष्यबळ प्रशिक्षित करते, व्यक्तींना कार्यक्षमतेने साक्षर बनवते आणि समाज आणि राष्ट्रासाठी मन रुंदावते.
- २) कुशल कामगार : शिक्षण आधुनिकीकरणास मदत करते. शिक्षणामुळे मजबूत मानवी संसाधने तयार होतात, जी राष्ट्रीय प्रगतीसाठी आवश्यक असतात. हे आर्थिक, औद्योगिक, तांत्रिक आणि सामाजिक क्षेत्रांसाठी जाणकार, कुशल कामगार विकसित करते. त्यांची सर्जनशीलता आणि उत्पादकता राष्ट्रीय संपत्तीला चालना देते. म्हणूनच शिक्षण आधुनिकीकरणाला चालना देते. पुढील पिढीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये आणि वृत्ती वाढवतात.
- ३) पारंपारिक विचार मोडतो : शिक्षण पारंपारिक विचार, वर्तन, सवयी, दृष्टीकोन आणि मुल्ये बदलते. हे सर्जनशीलता आणि कल्पकता उत्तेजित करते. हे लोकांना मोकळेपणाने आणि त्यांच्या विश्वासांशी तडजोड न करता नवीन गोष्टी स्वीकारण्यास प्रोत्साहित करते.
- ४) शिक्षणामुळे समाजाच्या गरजांकडे लक्ष देणारे बुद्धिजीवी निर्माण होतात : तत्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, नेते, उच्चभ्रू, सह-नियोजक, प्रशासक, चिकित्सक, शिक्षक आणि इतर आधुनिकीकरणाचे नेतृत्व करतात, ते आधुनिक समाजाच्या गरजां इच्छा आणि आकांक्षांबद्दल संवेदनशील आहेत आणि राष्ट्रीय आणि भावनिक एकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय समाज यासारख्या गंभीर विषयांवर एकमत शोधतात.

वैज्ञानिक स्वभाव आणि तर्कशुद्धता लोकांना वस्तू, विचार, गोष्टी, लोक इत्यादी योग्यरित्या पाहण्यासाठी सामाजिक बनवते. वैज्ञानिक बनवते. वैज्ञानिक स्वभाव आणि वृत्ती आणि तर्कशुद्ध यामुळे लोकांना प्रत्येक गोष्टीचे अचूक विश्लेषण करता येते. म्हणून सभ्यता सर्व प्रकारे प्रगत आहे आणि शिक्षण हे प्रत्येक गोष्टीचे स्रोत आहे जे आधुनिकीकरणाला चालना देते.

- ५) शिक्षणामुळे कुतूहल जागृत होते आणि लोकांची विचारसरणी सुधारते. आधुनिकीकरणाचे मुख्य साधन, शिक्षण आणि वाढीसाठी लोकांचा उत्साह वाढवते. शिक्षणामुळे वस्तुनिष्ठ, जिज्ञासु मन विकसित होते. शिक्षणामुळे राष्ट्राची प्रगती करण्यासाठी विचार-वृत्ती, मूल्य, मत-परिवर्तन होते. शिक्षणामुळे राष्ट्रीय उत्पादन आणि उत्पन्ना वाढते. शिक्षणामुळे दरडोई आणि राष्ट्रीय संपत्ती वाढते. शिक्षणामुळे आर्थिक सुबत्ता येते.
- ६) अध्यापन मूल्य, कौशल्य आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञानी, शिक्षण ज्ञानी आणि सर्जनशीलता लोकांचा समूह तयार करते, जे आधुनिकीकरणासाठी वाचनबद्ध असेल. शिक्षण आधुनिकीकरणाचा उपयोग करते.
- ७) राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जागरूकता वाढवून शिक्षणाचे आधुनिकीकरण होते. हे विद्यार्थ्यांना सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक प्रगती जाणून घेण्यास मदत करू शकते.
- ८) शिक्षणामुळे भावनिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता साधण्यात मदत होऊ शकते, जी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि वैज्ञानिक क्षेत्रात राष्ट्रनिर्मितीचा पाया आहे.
- ९) शिक्षणाद्वारे लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षतेचा प्रचार केल्याने आधुनिकीकरणाला गती मिळण्यास मदत होते. धर्मनिरपेक्षता सर्व जागतिक आणि राष्ट्रीय धर्माबद्दल आदर वाढवते. लोकशाही मुल्ये व्यक्तींना पूर्वाग्रह न ठेवता एकत्र राहण्याची राहण्याची परवानगी देतात.
- १०) आधुनिकीकरणासाठी व्यक्तींना जीवनासाठी सुसज्ज करण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. हे चांगल्या जीवनासाठी सर्व सामाजिक कौशल्ये शिकवते. भविष्यातील चांगले जीवन आधुनिकीकरणाला गती देते. तर, हे एक शक्तिशाली साधन आहे जे चांगल्या आणि अधिक सन्माननीय जीवनासाठी समाजात आधुनिकीकरणाला गती देऊ शकते.

१५.६ प्रश्न

थोडक्यात लिहा.

- १) सामाजिक स्तरीकरणाचे तीन प्रकार सांगा.
- २) सामाजिक गतिशीलतेच घटक म्हणून शिक्षण हे थोडक्यात ओळखा.
- ३) आधुनिकीकरणाला शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करा.

- ४) वैयक्तिक आधुनिकता स्पष्ट करा.
- ५) उर्ध्वगामी आणि अधोगामी गतिशीलता दरम्यान फरक करा.
- ६) सामाजिक आधुनिकतेची गरज स्पष्ट करा.

यावर संक्षिप्त टीप लिहा.

- १) सामाजिक स्तरीकरणाची संकल्पना
- २) सामाजिक गतिशीलतेची संकल्पना
- ३) आधुनिकीकरणाची संकल्पना

१५.७ संदर्भ

- Bilton, Tony, et al. (1987). Introductory Sociology, London : Mac Millan
- Giddens, Anthony. (1990). Sociology, Cambridge : Polity Press
- Gupta, Dipankar. (1991). Social Stratification, New Delhi : Oxford University Press.
- Sharma. K. L. (1994). Social Stratification and Mobility. jaipur, New Delhi : Rawat Publications.

Webliography

- http://pioneerjournal.in/files.php?force&file=Shodh/Role_of_Education_in_Modernization_225515705.pdf
- <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/14167/1/Unit-2.pdf>
- <https://www.sociologygroup.com/modernization-indian-traditionsyogendra-singh-summary/>

शिक्षणाचे खाजगीकरण

घटक रचना :

- १६.० उद्दिष्टे
- १६.१ प्रस्तावना
- १६.२ शिक्षणाचे खाजगीकरण
- १६.३ शिक्षणाच्या खाजगीकरांचे परिणाम
- १६.४ धोरण परिणाम
- १६.५ सारांश
- १६.६ प्रश्न
- १६.७ संदर्भ

१६.० उद्दिष्टे

- खाजगीकरण म्हणजे काय हे समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या समस्यांशी परिचित करणे.

१६.१ प्रस्तावना

शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे राज्याच्या भूमिकेत उदारमतवादी दृष्टीकोन दिसत आहे. ज्यानुसार केंद्रीय सरकारची शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणात अकार्यक्षम असल्याची टीका केली जाते. खाजगीकरण म्हणजे सरकारी/ सार्वजनिक शिक्षण संस्था खाजगी व्यक्ती आणि संस्थांकडे कारभार , मालमत्ता आणि जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण होय. तसेच खाजगीकरणाचा विचार अनेकदा उदारीकरण म्हणून केला जातो. जेथे खाजगी संस्थाचालकांना सरकारी नियमांपासून मुक्त केले जाते किंवा 'बाजारीकरण' म्हणून - जसे सरकारी सेवा किंवा राज्य वाटप प्रणालींना पर्याय म्हणून नवीन बाजारपेठेची निर्मिती केली जाते. प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण या तीनही क्षेत्रामध्ये धोरणे म्हणून खाजगीकरणाचा कल विकसित होत आहे.

शिक्षणाचे खाजगीकरण हा वाढता आणि गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. खाजगीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ज्याची व्याख्या संबंधित 'मालमत्ता', व्यवस्थापन, कार्ये किंवा जबाबदाऱ्या पूर्वीच्या मालकीच्या किंवा खाजगी संस्थाचालकांद्वारे कंपन्या धार्मिक संस्था किंवा गैर-सरकारी संस्थांचा समावेश असू शकतो. खाजगीकरणाचे अनेक मार्ग आहेत. उदाहरणार्थ सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीचा विकास, याशिवाय नफ्यासाठीच्या शाळा किंवा कमी फीच्या खाजगी शाळांसारख्या शिक्षणाच्या खाजगी क्षेत्राच्या तरतुदीच्या अनियंत्रित विस्तारामुळे विद्यार्थ्यांना शाळेचा दुसरा पर्याय नसल्यास खाजगीकरणाचा परिणाम होऊ शकतो.

स्वातंत्र्यानंतर देशात शिक्षण क्षेत्राला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आणि भारत सरकारने जनतेला शिक्षण देण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. प्राथमिक शिक्षणासारखे जनसामान्यांचे काही क्षेत्र अजूनही सरकारच्या अखत्यारीत आहेत. खाजगी संस्थांसाठी नेहमीच अशी भावना होती की ते गुणवत्तेच्या पैलूची अधिक चांगल्या प्रकारे काळजी घेतात परंतु ते मुख्यत्वे लोकांपेक्षा उच्चभ्रू लोकांसाठी असतात.

पण आता शालेय स्तरावर खाजगी शैक्षणिक संस्थांची वाढत आहे. कारण जनतेला दर्जेदार शिक्षण देण्यात सरकारच्या मर्यादांमुळे आहे. या क्षेत्रातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राच्या मर्यादांमुळे उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या खाजगी संस्था लोकप्रिय होत आहेत.

१६.२ शिक्षणाचे खाजगीकरण (PRIVATIZATION OF EDUCATION)

लोकांचे सार्वजनिक हित म्हणून शिक्षणाचा पुरवठा करणे हे राज्य शासनाचे उद्दिष्ट असले तरी, बाजारपेठेतील वस्तू प्रमाणे शिक्षणाची ग्राहकांना निवडीमधील समतोल परिणामातून होते. खाजगी शिक्षण प्रदाते कोणती सेवा देतात आणि किती किंमती आकारतात हे ठरवून ते शिक्षणाचे संचालन करू शकतात. या उत्पादनांच्या ग्राहकांना म्हणजे विद्यार्थी आणि पालकांना अप्रत्यक्षपणे ते कोणत्या प्रकारची शैक्षणिक उत्पादने खरेदी करतील आणि किती खर्च करतील हे निवडण्याचा पर्याय आहे. त्यामुळे त्यांना अधिक चांगल्या सेवांची मागणी करण्यास सक्षम वाटते. सामाजिक एकात्मता आणि मानवी भांडवलाची निर्मिती या उद्देशाने सामान्यतः मोफत राज्य शिक्षणाच्या प्रमाणबद्ध आणि एकसंध तरतुदीऐवजी बाजारातील वैयक्तिक आवडी आणि गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते आणि नफ्याच्या हेतूने चालते. शिक्षण क्षेत्रात खाजगी सहभाग खालील मालकीच्या स्टॅक अंतर्गत उपलब्ध आहे.

- १) **वैयक्तिक मालक आणि ट्रस्ट** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत, शैक्षणिक संस्था/संस्थाचालक व्यक्ती आणि कॉर्पोरेट संस्थांद्वारे शैक्षणिक हेतूसाठी तयार केलेल्या ट्रस्टच्या मालकीच्या आणि नियंत्रित केल्या जातात.
- २) **गैर-सरकारी संस्था (NGOs)** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत, महिला, अपंग, ग्रामीण आणि शहरी लोकांसारख्या विभागलेल्या वर्गांना शिक्षण देण्यात मदत करतात.
- ३) **धार्मिक संस्था** : या प्रकारच्या मालकीच्या अंतर्गत बौद्ध मठ, विद्यापीठ, ख्रिश्चन मिशनरी, खालसा गट, आर्य समाज, राम कृष्ण मिशन यासारख्या धार्मिक संस्था शिक्षणाला प्रोत्साहन देतात.
- ४) **कॉर्पोरेट हाऊसेस** : या प्रकारच्या मालकी अंतर्गत कॉर्पोरेट हाऊसेस जसे की टाटा, बिल्डा, रिलायन्स ग्रुप इ. शिक्षण प्रदान करण्यात सक्रिय सहभाग घेतात.

जनतेला दर्जेदार शिक्षण देण्याची काळजी सरकार स्वतः घेऊ शकत नाही. तथापि, घटनात्मक तरतुदींमुळे प्राथमिक शिक्षण देण्यास सरकार जबाबदार आहे आणि म्हणूनच सरकारने खाजगी संस्थाला उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षण हाताळण्याची परवानगी दिली आहे.

उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात दर्जेदार शिक्षण देणाऱ्या अनेक खासगी संस्था आहेत. खाजगी व्यावसायिक संस्था उत्तम पायाभूत सुविधा देतात, गतिमान अभ्यासक्रमाचे

अनुसरण करतात, दर्जेदार शिक्षणासाठी संशोधन सुविधा देतात. अशा प्रकारे दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राला उत्कृष्टतेचे केंद्र म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करणे.

तुमची प्रगती तपासा.

१) भारतातील शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे वर्णन करा.

१६.३ शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे परिणाम

खाजगीकरणाच्या परिणामांचे पुरावे दुर्मिळ आणि अस्पष्ट आहेत आणि संदर्भ-विशिष्ट अनुभवजन्य संशोधनातून सार्वत्रिक निष्कर्ष काढणे कठीण आहे. खाजगीकरणाचा एक अर्थ असा की यामुळे राष्ट्रीय मुल्यमापन आणि गुणवत्ता हमी प्रणालीच्या निर्मितीमध्ये आणि प्रगतीमध्ये उल्लेखनीय वाढ होते. शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी ग्राहकांना वैयक्तिक आणि सामुहिक दोन्ही स्तरांवर चांगल्या निवडी कराव्या लागतात.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदांतर्गत खाजगी संस्थांचालकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचे आणि निर्देशित करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हे स्वातंत्र्य या खाजगी कलाकारांनी राज्याने घालून दिलेल्या किमान मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे. पालकांना त्यांच्या मुलांसाठी सार्वजनिक शाळांव्यातिरिक्त इतर शाळा निवडण्याची इच्छा असल्यास त्यांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणे हे राज्याच्या दायित्वाशी देखील जवळून संबंधित आहे. पालकांची शैक्षणिक निवड हे सुनिश्चित करते की कुटुंबे त्यांच्या स्वतःच्या धार्मिक आणि नैतिक विश्वासांनुसार शिक्षण निवडू शकतात.

शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या परिणामांची विस्तृतपणे चर्चा केली गेली आहे, परंतु वैज्ञानिकदृष्ट्या ते निराकरण झाले नाही. काही अभ्यासांनी असा युक्तिवाद केला की खाजगीकरण हे सामाजिक असमानतेचे उत्प्रेरक आहे, तर इतरांचे म्हणणे आहे की ते एकूण शैक्षणिक कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देते. या वादातून स्पष्टपणे जे समोर येते ते म्हणजे खाजगीकरणामुळे शिक्षणामध्ये कार्यक्षमता-विरुद्ध-समभाव-व्यापाराचा समावेश होतो, ज्याकडे अपरिहार्य पर्याय म्हणून न पाहता सातत्य पहिले पाहिजे.

भारतीय दृष्टीकोनातून उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे दोन प्रकारचे परिणाम :

अ. उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा सकारात्मक परिणाम :

- १) **उच्च शिक्षणासाठी सुलभ प्रवेश :** शैक्षणिक संस्थांच्या खाजगीकरणाच्या उच्च शिक्षण घेणे सोपे झाले आहे, म्हणजेच महाविद्यालये आणि विद्यापीठे संख्या वाढली आहे. पुन्हा संप्रेषणाच्या विविध पद्धती विकसित केल्या जातात ज्यामुळे शिकवण्याची आणि शिकण्याची प्रक्रिया कुठेही आणि कधीही करता येते.
- २) **शैक्षणिक संस्थांमधील अंतर कमी :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागात शैक्षणिक संस्थांची संख्या वाढते. त्यामुळे शैक्षणिक संस्था आणि विद्यार्थ्यांच्या निवासस्थानातील अंतर कमी झाले आहे.
- ३) **आर्थिक भरापासून मुक्तता :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे उच्च शिक्षणावरील राज्य आणि केंद्र सरकारचा आर्थिक भार कमी होतो. दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राकडूनही उत्तम दर्जाचे उच्च शिक्षण दिले जाऊ शकते.

- ४) आपल्याला माहिती आहे की, सरकारकडे निधीची तीव्र कमतरता आहे आणि उच्च शिक्षणासाठी सरकारने दिलेल्या अनुदानात प्रचंड कपात केली आहे आणि दुसऱ्या बाजूला उच्च शिक्षणाची मागणी वाढत आहे, तेव्हा शिक्षणाचे खाजगीकरण हाच एक व्यवहार्य मार्ग आहे. त्यामुळे हा प्रमुख घटक त्याला जबाबदार आहे.
- ५) गुणवत्तेची पर्वा न करता कोणत्याही अभ्यासक्रमात सामील व्हा. खाजगीकरण केवळ शिक्षण संस्थांची संख्याच वाढवत नाही तर विद्यार्थ्यांना त्यांची गुणवत्ता लक्षात न घेता कोणत्याही अभ्यासक्रमात सामील होण्यास मदत होते. त्यामुळे प्रशासन बौद्धिक क्षमतेनुसार नव्हे तर आर्थिक क्षमतेनुसार केले जाते. भारतीय समाजातील बहुतांश खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये हीच स्थिती आहे.
- ६) जागतिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक गरजांच्या अनुषंगाने अभ्यासक्रमाला आकार देणे, उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण निश्चितपणे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक मानकांसमोर आणेल ज्यामुळे जागतिक स्तरावर तसेच राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध होतील. यामुळे दीर्घकाळात ऑन-लाइन शिक्षण प्रणालीद्वारे ग्रामीण भागात अधिक पोहोचता येईल. कमी कालावधीत जास्त पगार हे प्रमाण असले तरी दीर्घकाळात ते स्थिर आणि तर्कसंगत होईल असे शिक्षकांचे मत आहे.
- ७) **राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त :** खाजगी क्षेत्रे राजकीय हस्तक्षेपापासून जवळजवळ स्वतंत्र आहेत. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार विनाअनुदानित व्यावसायिक संस्था त्यांच्या प्रशासन आणि निर्णयांमध्ये स्वायत्त आहेत. परंतु त्यांना प्रवेश, परीक्षा, कर्मचारी भरती इत्यादींबाबत नियामक संस्थांनी अधिसूचित केलेल्या आवश्यक मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करावे लागेल.
- ८) **उत्तम रोजगार :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे विविध क्षेत्रातील पदवीधर, पदव्युत्तर, संशोधक आणि प्रशिक्षणार्थी यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. सुशिक्षित तरुणांना रोजगार आणि उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करणे हा भारतीय श्रमिक बाजारपेठेत उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या सकारात्मक परिणाम आहे.
- ९) उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणात देशाची गरज पूर्ण करणे, खाजगी क्षेत्र हे कोणत्याही बदलासाठी अत्यंत संवेदनशील आहे.
- १०) स्पर्धा उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे स्पर्धात्मक क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून येतात.

ब) भारतातील खाजगीकरणाचा नकारात्मक प्रभाव

- १) **शिक्षणाचा उच्च खर्च :** उच्च शिक्षणामध्ये खाजगीकरणामुळे किंमत नेहमीच वाढते. प्राधिकरण आपले उत्पन्न वाढवण्यासाठी वेगवेगळे शुल्क वसूल करते. ही परिस्थिती गरीब आणि मध्यमवर्गीय उत्पन्न गटांच्या निशित क्षमतेच्या पलीकडे आहे.
- २) **गरीब विद्याशाखा :** उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामागील मुख्य उद्देश गुणवत्ता सुधारणे हा आहे, असे म्हटले जाते. हा उद्देश पूर्ण होत नाही. बहुसंख्य शैक्षणिक संस्थांमध्ये गुणवत्तेशी तडजोड केली जाते. त्यांचे कर्मचारी योग्यरीत्या पात्र नाहीत

आणि कमी रकमेत सेवा देतात. अशा कर्मचाऱ्यांचा वापर करून अशा संस्था मोठ्या प्रमाणात नफा कमावतात, परंतु त्या बदल्यात उत्तम दर्जाचे शिक्षण देत नाहीत.

- ३) **अपुन्या पायाभूत सुविधा** : स्वयं-अर्थासहाय्यित महाविद्यालय आणि विद्यापीठातील सुविधा अपुन्या आणि खराब आहेत. बहुतांश महाविद्यालयांमध्ये विशेषतः कर्मचारी आणि ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र इमारती नाहीत, योग्य वर्गखोल्या नाहीत. तांत्रिक उपकरणे नाहीत. शिवाय अनेक महाविद्यालयांमध्ये पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे आणि सुसज्ज प्रयोगशाळा यासारख्या मुलभूत सुविधा उपलब्ध नाहीत ज्यामुळे शिक्षणावर परिणाम होतो. पर्यावरण आणि इतर संबंधित वस्तू
- ४) **शिक्षण एक व्यवसाय** : उच्च शिक्षण स्तरावर, मशरूम महाविद्यालये वेगाने वाढली आहेत. अशी महाविद्यालये पदव्या विकण्याचे केंद्र बनत आहेत. पैसे भरल्यानंतर तुम्हाला वर्गात जाण्याची गरज नाही. अभियांत्रिकी, फार्मसी, शिक्षण आणि व्यवस्थापन अभ्यासक्रमांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये अशा संस्था अधिक आहेत.
- ५) **दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव पण अविश्रांत काम** : खाजगी शैक्षणिक संस्था चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देत नाहीत.
- ६) **शोषण** : खाजगी संस्था देखील UGC इत्यादी नियामक एजन्सीद्वारे निर्दिष्ट केलेल्या रकमेनुसार नसलेल्या रकमे देऊन शिक्षक आणि प्राध्यापकांचे शोषण करतात. यामुळे शिक्षक आणि प्राध्यापकांच्या प्रयत्नांमध्ये ढिलाई होऊ शकते आणि शेवटी ते बाद होऊ शकते. शिक्षणाचा दर्जा.
- ७) **शिक्षणाच्या अधिकाराने उल्लंघन** : उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे शिक्षणाच्या अधिकाराचे उल्लंघन झाले आहे. त्यामुळे आपल्या देशात मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.
- ८) **उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशामध्ये असमानता** : उच्च शिक्षणामध्ये चार प्रकारची असमानता भारतात दिसून येते. लिंग असमानता, भौगोलिक विषमता, अल्पसंख्यांक-बहुसंख्य आधारित असमानता आणि आर्थिक वर्गावर आधारित असमानता. उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या प्रवेशामध्ये वर नमूद केलेल्या असमानता.
- ९) **प्रमाणावर लक्ष केंद्रित करा** : खाजगी क्षेत्राचे लक्ष गुणवत्तेवर नसून प्रमाणावर असते.
- १०) **कॅपिटेशन फी** : कॅपिटेशन फी एक बेकायदेशीर व्यवहाराचा संदर्भ देते ज्याद्वारे शैक्षणिक सेवा प्रदान करणारी संस्था नियामक नियमांद्वारे मंजूर केलेल्या शुल्कापेक्षा जास्त शुल्क वसूल करते.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे सामाजिक परिणाम काय आहेत ?

१६.४ शिक्षण धोरण परिणाम

शिक्षण पुरवठादार काहीही असो, शिक्षणाचा अधिकार कायम राहील याची खात्री करण्याची जबाबदारी राज्याची असते. आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदांतर्गत राज्यांना खाजगी शिक्षण संस्थांचे नियमन आणि निरीक्षण करण्याचे बंधन आहे. राज्याने हे सुनिश्चित केले

पाहिजे की खाजगी प्रदाते राज्याने ठरवून दिलेल्या किमान मानकांची पूर्तता करतात आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्यामुळे समाजातील काही गटांसाठी शैक्षणिक संधींमध्ये कामालींची विषमता निर्माण होत नाही.

अनेक विकसनशील देश सर्व मुलांना चांगल्या दर्जाच्या शिक्षणाची हमी देण्यासाठी धडपडत असल्याने शालेय शिक्षणाची खाजगी तरतूद विकसित करणे हा एक आशादायक मार्ग मनाला जातो. विशेषतः कमी किमतीच्या खाजगी शाळा शालेय शिक्षांच्या सरकारी तरतुदीतील अपयशाशी संबंधित अनेक कारणांमुळे वाढतात असे दिसते. अपुऱ्या शालेय पटसंख्येमुळे जे सहसा लांबच्या प्रवासात भाषांतरित होते किंवा वारंवार, कारण पालकांना असे वाटते की खाजगी शाळा अधिक दर्जेदार देतात. सार्वजनिक शाळांपेक्षा किंवा उघडण्याच्या वेळेमुळे अधिक सोयीस्कर आहेत.

म्हणून इतर अभिनेत्यांकडे कार्ये सोपवली गेली असली, तरीही सामुहिक वस्तूंची खात्री करण्यासाठी राज्य जबाबदार असले पाहिजे. या संदर्भात चांगल्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांमध्ये व्यापकपणे योगदान देण्यासाठी शासनाची गुणवत्ता असल्याचे दर्शविणारे बरेच पुरावे आहेत.

बऱ्याच विकसनशील देशांमध्ये, खाजगी क्षेत्राचा विकास आणि नियमांची अंमलबजावणी करण्याचा मागोवा ठेवण्यासाठी राज्यांमध्ये संसाधने आणि क्षमता नसतात. नियम जिथे ते अस्तित्वात आहेत. तिथे कठोरपणे अंमलात आणले जातात आणि असमानातेने ते लाचखोरीद्वारे टळले जाऊ शकतात. खाजगी क्षेत्राचे अधिक प्रभावीपणे नियमन करण्यासाठी सरकारांना आवाहन केले जाऊ शकते. तथापि, शिक्षणाच्या अधिकाराला चालना देण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे सार्वजनिक शाळांचा दर्जा उंचावण्यासाठी सरकारी संसाधनांचा वापर करणे. जिथे शिक्षणाची राज्य तरतूद अयशस्वी होत आहे आणि जिथे मर्यादित अर्थसंकल्प हे व्यवहाराला सूचित करते. तिथे खाजगी शाळांचे नियमन करण्याच्या प्रयत्नात मौल्यवान संसाधने वाया घालवण्यात किंवा किमान सार्वजनिक तरतुदींच्या सुधारणेला प्राधान्य देण्यास काहीही साध्य होणार नाही. अधिक कार्यक्षम.

तुमची प्रगती तपासा.

- १) खाजगी संस्थाचालकांना नकारात्मक प्रभावापासून आपेल शिक्षण वाचवण्यासाठी राज्याची कोणती धोरणे असावीत ?

१६.५ सारांश

शिक्षणाच्या तरतुदीतील पोकळी भरून काढण्यासाठी काही वेळा शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते. तथापि, शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या चालू प्रवृत्तीमुळे शिक्षणाच्या अधिकाराच्या उपभोगावर होणाऱ्या नकारात्मक परिणामांबद्दल गंभीर चिंता निर्माण होते. विशेषतः मोफत शिक्षणाची उपलब्धता आणि सुलभता, शैक्षणिक संधीची समानता आणि शैक्षणिक गुणवत्ता यावर.

एकीकडे खाजगी शाळांमधले अध्यापन बऱ्याचदा चांगल्या गुणवत्तेचे दिसते आणि त्यामुळे चांगले शैक्षणिक परिणाम होऊ शकतात. दुसरीकडे शिक्षणाच्या खाजगी तरतुदींचा विकास - अक्मी किमतीत असतानाही - शाळांमध्ये प्रवेश करू न शकणाऱ्या गरीब मुलांचा प्रश्न

सोडवण्याची शक्यात दिसत नाही आणि त्यामुळे पृथक्करण वाढू शकते आणि शैक्षणिक संधींमध्ये असमानता वाढू शकते.

समाजातील दुर्बल घटकांना उच्च शिक्षणाची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारने उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च वाढविला पाहिजे. एकूणच सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील समतोल संबंधातून शिक्षणाच्या दर्जामध्ये सुधारणा येऊ शकते. भारतातील उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणात अनेक त्रुटी असल्या तरी सध्याच्या शिक्षण सुधारणा होणार हे नक्की.

१६.६ प्रश्न

- १) खाजगी शिक्षण ही जागतिक घटना होत आहे ?
- २) खाजगी शिक्षणाचे सकारात्मक परिणाम काय आहेत ?
- ३) खाजगी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण राज्यासाठी काय आहे ?

१६.७ संदर्भ

- Abrol, m. (2016). Emerging Trends of Privatization of Education in India, International Journal of Educational Administration. 8(1), 1-6
- Belfield, C. R. & Levin, H. M. (2002). Education privatization : causes, consequences and planning implication : International Institute for Educational Planning.
- Gautam, R., Parihar, A. S. & Khare, \S. (2015). Analysis of globalization/privatization of higher education in India. International conference on science, Technology and management.
- Naik, P. K. (2015). Globalization and its Impact on Higher Education in India, International Journal of Humanities and Management Science (IJHMS), 3(6).
- Ravi, S. (2015). Impact of privatization of Education in Indian Society, Journal of Culture, Society and Development, An International Peer-reviewed Journal, Vol.6.

भारतातील उच्च शिक्षण

घटक रचना :

- १७.० उद्दिष्टे
- १७.१ प्रस्तावना
- १७.२ उच्च शिक्षणाचा अर्थ
- १७.३ उच्च शिक्षणाचा इतिहास
- १७.४ भारतात उच्च शिक्षण
- १७.५ भारतातील उच्च शिक्षणातील माहिती
- १७.६ भारतातील उच्च शिक्षणातील आव्हाने
- १७.७ भारतात खाजगीकरण आणि उच्च शिक्षण
- १७.८ सरकारी योजना
- १७.९ सारांश
- १७.१० प्रश्न
- १७.११ संदर्भ

१७.० उद्दिष्टे

- भारतातील उच्च शिक्षणातील विविध योजना समजून घेणे.
- भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील आव्हाने जाणून घेणे.

१७.१ प्रस्तावना

समाजाच्या मूल्यांचा आणि सामुहिक समाजदारीपणाचा प्रसार म्हणून शिक्षणाकडे पहिले जाते. सामाजिक शास्त्रज्ञ शिक्षणाचा संबंध समाजीकरण किंवा संवार्धनाशी जोडतात. काही विद्वानांचे असेही मत आहे की, शिक्षणाचा हेतू मुलांना शिकण्यास मदत करणे होय. शिक्षण प्रौढ व्यक्तीच्या वर्तनाला आकार देण्यास मदत करते आणि त्यांना समाजातील त्यांच्या सर्वोच्च स्थानाच्या दिशेने निर्देशित करते. सामान्य उद्दिष्टे, सामग्री, संस्थात्मक रचना आणि शैक्षणिक पद्धती यामार्गाने सर्वांचा विकास होत आहे. कारण समाज शिक्षणाला अधिकाधिक महत्त्व देतो (ब्रिटानिका). शिक्षण प्रत्येक पिढीला चांगल्या प्रकारे जगण्यास मदत करते. जे विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेत आहेत. त्यांच्यासाठी हा धडा खूप उपयुक्त ठरेल. यामध्ये समाजावर परिणाम करणाऱ्या उच्च शिक्षणाच्या विविध योजना, उपक्रम, आव्हाने यावर चर्चा केली आहे.

१७.२ उच्च शिक्षणाचा अर्थ

उच्च शिक्षण हे उच्च माध्यमिक शिक्षणानंतरच्या शिक्षण संस्थांमध्ये दिले जाणारे विविध प्रकारचे शिक्षण आहे, ज्याचा परिणाम सामान्यतः शिकणाऱ्यांना पदवी, डिप्लोमा किंवा उच्च शिक्षणाचे प्रमाणपत्र दिले जाते. कायदा, धर्मशास्त्र, वैद्यक शास्त्र, व्यवसाय, संगीत आणि कला यासारख्या विषयांचे प्रशिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि व्यावसायिक संस्थांना उच्च शिक्षण संस्था म्हणून पाहिले जाते. कनिष्ठ महाविद्यालये, तंत्रज्ञान संस्था आणि भविष्यातील शिक्षक घडवण्यासाठी संस्था हाही उच्च शिक्षणाचा भाग मानला जातो. माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतरच बहुसंख्य उच्च शैक्षणिक संस्थांसाठी प्रवेशाचा मानक निकष आहे आणि प्रवेशाचे वाय सहसा १८ वर्षे असते.

१७.३ उच्च शिक्षणाचा इतिहास

पहिले विद्यापीठ मध्ययुगात सापडले, ज्याने आधुनिक उच्च शिक्षण प्रणाली विकसित केली. फ्रान्स, जर्मनी, ग्रेट ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट्स सारख्या बलाढ्य राष्ट्रांमध्ये विकसित केलेल्या मॉडेलचा आधुनिक उच्च शिक्षणावर लक्षणीय प्रभाव पडला आहे. (ब्रिटानिका). धार्मिक शिक्षण, सामुदायिक महाविद्यालय, विद्यापीठासारख्या शैक्षणिक संस्थांसारख्या विविध प्रकारच्या शैक्षणिक संस्था देखील अस्तित्वात आहेत. भारतातील नालंदा विद्यापीठ आणि तक्षशिला विद्यापीठ ही प्राचीन उच्च शैक्षणिक संस्था म्हणून ओळखल्या जात होत्या. ज्यामधून पतंजली सारखे आयुर्वेदतज्ञ निर्माण झाले होते.

१७.४ भारतातील उच्च शिक्षण

सर्वात मोठा लोकसंख्या असलेल्या देशात भारत हा चीन नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. विद्यार्थी संख्या देखील जगातील सर्वात मोठी आहे आणि म्हणूनच विद्यार्थ्यांना पुरविणारी उच्च शिक्षण प्रणाली देखील मोठी आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर तरुणांच्या लोकसंख्येच्या वाढीसह अनेक विद्यापीठे, महाविद्यालयीन स्तरावरील संस्था आणि इतर उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे.

भारत सरकार प्रत्येकाला जे उच्च शिक्षण घेण्यास पात्र आहेत, विशेषतः सर्वांना विद्यापीठे महाविद्यालयीन शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वंचित गटांना उच्च शिक्षणाच्या शक्यतांमध्ये अधिक न्याय्य प्रवेश, कारण शिक्षण वंचित गटांना त्यांचे जीवनमान, राहणीमानाचा दर्जा वाढविण्यात मदत करेल. प्रादेशिक किंवा इतर विषमता दूर करण्याच्या सध्याच्या सार्वजनिक प्रयत्नांना पाठींबा देण्यासाठी नवीन संस्थांची उभारणी करून विद्यमान संस्थांना बळकट करून आणि राज्य सरकारे, गैर-सरकारी संस्था आणि नागरी समाज यांना पाठींबा देऊन विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत सुविधांमध्ये बाधा करण्याचाही सरकार प्रयत्न करते. नवोन्मेष आणि संशोधनाला पाठींबा देण्यासाठी धोरणे आणि कार्यक्रम स्थापन करण्यासाठी आणि सार्वजनिक आणि व्यावसायिक संस्थांना ज्ञानाच्या मर्यादा पुढे ढकलण्यासाठी प्रवृत्त करण्याच्या दिशेनेही पुढाकार आहेत. (भारता सरकार, उच्च शिक्षण, वेबसाइट).

१७.५ भारतातील उच्च शिक्षणासंबंधी माहिती

ऑल इंडिया सर्व्हे ऑन हायर एज्युकेशनने (AISHE) केलेल्या सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की, भारतात सुमारे 1043 विद्यापीठे, 42343 महाविद्यालये आणि 11,779 स्वायत्त संस्था आहेत. AISHE ने केलेल्या सर्वेक्षणात असेही नमूद केले आहे की, 307 विद्यापीठांशी विविध महाविद्यालये संलग्न आहेत. तसेच 396 खाजगी विद्यापीठे चालवल्याचा अहवाल आहे. ग्रामीण भागात 420 विद्यापीठे असल्याचेही सर्वेक्षणातून स्पष्ट झाले आहे. त्यापैकी राजस्थानमधील तीन आणि कर्नाटकातील दोन विद्यापीठे केवळ महिलांसाठी आहेत. दुसरीकडे तामिळनाडू, दिल्ली, हरियाणा, आसाम, बिहार आणि आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, हिमाचल प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिशा आणि उत्तराखंडमध्ये महिलांसाठी एकाच विद्यापीठ आहे. 14 राज्य मुक्त विद्यापीठे, 1 केंद्रीय मुक्त विद्यापीठ आणि 110 ड्युअल मोड विद्यापीठे आहेत. ती सर्व राज्य खाजगी मुक्त विद्यापीठे आहेत आणि ते दूरस्थ शिक्षणाद्वारे धडे, अभ्यासक्रम सूचना देखील देत आहेत. एकट्या तामिळनाडूमध्ये अशी १३ विद्यापीठे आहेत. विद्यार्थ्यांसाठी विशेषतः महिलांसाठी असलेल्या विद्यापीठांमध्ये अजूनही सुधारणांची गरज असल्याचे यावरून दिसून येते.

AISHE अहवालानुसार भारतात 38.5 दशलक्ष विद्यार्थ्यांची उच्च शिक्षणासाठी वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेश घेतला आहे. लिंग गुणोत्तर नुसार 19.6 दशलक्ष मुले आणि 18.9 दशलक्ष मुली विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेत आहेत. भारतात एकूण नोंदणीपैकी ४९% महिला विद्यार्थी आहेत. राष्ट्रीय महत्वाच्या संस्थांमध्ये महिला विद्यार्थ्यांचा वाटा सर्वात कमी आहे, त्यानंतर डीम्ड युनिव्हर्सिटी-सरकार, राज्य खाजगी विद्यापीठ (ऐशे, 2019-2020) यांचा क्रमांक लागतो. AISHE चा प्रकाशित माहिती 2019-20 चा सला तरी तो देशातील सद्यस्थितीचा सामान्य अंदाज येते.

१७.६ भारतातील उच्च शिक्षणातील आव्हाने

मुख्य आव्हानांपैकी एक म्हणजे अनेक दुर्गम भागातील गावांमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणाचा अभाव. यामुळे अनेकवेळा आरक्षण सुविधा उपलब्ध असतानाही तरुणांना उच्च शिक्षणाचा लाभ घेता येत नाही. आदर्श मार्गदर्शक आणि मार्गदर्शनाच्या अभावामुळे उपेक्षित लोक उच्च शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. गरिबी हे अजूनही एक प्रमुख कारण आहे, ज्यामुळे लोक भारतात उच्च शिक्षण घेत नाहीत. पालकांमधील संपत्तीमुळे प्राथमिक स्तरावरील स्तरीकरणामुळे उच्च शिक्षणाची सुलभता होते. इतर अनेक आव्हाने आहेत जसे -

अ) नावनोंदणी : विकसित आणि वाढत्या देशांशी तुलना केल्यास, भारताचे उच्च शिक्षण सकल नोंदणी प्रमाण (GER) खूपच कमी आहे जे कफ्त 15% आहे. विद्यार्थ्यांची नोंदणी करण्यासाठी अधिक शाळांच्या देशाच्या मागणीने शिक्षणाची वाढती मागणीम पूर्ण करू शकतात अशा उच्च शिक्षण संस्थांच्या संख्येच्या विकासाला मागे टाकले आहे.

ब) विषमता : जनगणना नोंदणी प्रमाण अनेक सामाजिक गटांमध्ये समानता नाही. भारतातील उच्च शिक्षणातील पुरुष आणि स्त्रिया लिंगांमध्ये अधिक भेदाचा अनुभव असेही अभ्यास दिसतात. उच्च शिक्षणामध्ये अनेक प्रादेशिक भिन्नता आणि पद्धतशीर असमतोल

देखील आहे, कारण काही राज्यांमध्ये उच्च लिंगभेद आहेत तर इतर राष्ट्रीय लिंगभेद पेक्षा खूपच कमी आहेत.

क) शिक्षणासंबंधी मुलभूत गरजाचा अभाव : उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता ही एक व्यापक बहुस्तरीय आणि गतिमान संकल्पना आहे. सध्या भारताच्या सर्वोच्च प्राधान्यांपैकी एक म्हणजे उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे. सरकार मात्र उच्च दर्जाच्या शिक्षणावर प्रकाश टाकणे कधीच थांबवत नाही. अनेक महाविद्यालये आणि भारतीय संस्था अजूनही UGC ने स्थापित केलेल्या मुलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत आणि आमची विद्यापीठे स्वतःला जगातील सर्वोत्कृष्ट संस्थांमध्ये स्थान देऊ शकत नाहीत.

ड) राजकीय हस्तक्षेप : मोठ्या संख्येने शैक्षणिक संस्था राजकीय व्यक्तींच्या मालकीच्या आहेत. ज्या महाविद्यालयांच्या प्रशासकीय मंडळांमध्ये देखील महत्वाच्या पदांवर विद्यार्थ्यांचे शोषण करून मोहिमा आयोजित करून स्वतःचे उद्दिष्ट गमावून राजकारणात करिअर घडवून ते विद्यार्थ्यांच्या असाहायतेचा फायदा घेत आहेत.

इ) शिक्षकांची कमतरता आणि आवश्यक प्रमाणपत्रांसह शिक्षक शोधण्यात आणि ठेवण्यास राज्य शैक्षणिक व्यवस्थेची असमर्थता उच्च-गुणवत्तेच्या शिक्षणात दीर्घकाळ अडथळे आहेत. आजही अनेक पीएचडी आणि नेट उमेदवारांना नोकरी मिळू शकलेली नाही.

फ) संशोधन आणि नाविण्य : परिणामकारक संशोधन करावे लागते. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये संशोधनावर भर दिला जात नाही. विद्यार्थ्यांना वापरण्यासाठी पुरेशी संसाधने नाहीत, ज्यामध्ये उपकरणे आणि सुविधा तसेच उत्कृष्ट व्याख्याते यांचा समावेश आहे. बहुतेक संशोधन संशोधक एकतर फेलोशिप नसलेले असतात किंवा ते वेळेवर मिळवू शकत नाहीत, ज्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे त्यांच्या संशोधनावर परिणाम होतो. याव्यतिरिक्त संशोधन संस्था भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांशी जोडलेल्या आहेत. परिणामी, भारतातील उच्च शिक्षणासमोर आणखी एक आव्हान निर्माण झाले आहे.

ग) उच्च शिक्षणातील संघटनात्मक आव्हाने : काही शैक्षणिक प्रणाली अति केंद्रीकरण, नोकरशाही संरचना, जबाबदारीचा अभाव आणि मोकळेपणाने ग्रस्त आहेत.

अपूर्ण पदे - केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाने दिलेल्या भाषणात, राज्यसभेने माहिती दिली की, IIT, IIM आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये 10,000 पेक्षा जास्त खुल्या अध्यापनाच्या जागा आहेत. शिक्षण मंत्री धर्मेन्द्र प्रधान यांनी लेखी प्रतिसादात सांगितले की केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये 6,535 पूर्ण- वेळ अध्यापन पदे आहेत. 20 IIM यांनी 403 आणि 23 IIT मध्ये 3,876 आहेत. देशात 54 केंद्रीय विद्यापीठेही आहेत. प्रशासनाने पावसाळी अधिवेशनात संसदेला लेखी कळवले होते की केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये सर्व अध्यापनाच्या 40% जागा रिक्त आहेत. ओबीसी, एससी आणि एसटी लोकांच्या शिकवणीच्या पदांवरही या संस्थांची कामगिरी खराब आहे. मुख्य विद्यापीठांमध्ये 1,015 SC प्राध्यापकांच्या जागा, 590 ST पदे आणि 1,767 OBC पदे खुली आहेत. एकत्रितपणे IIT मध्ये 462 OBC, 183 SC आणि 32 ST फॅकल्टी सदस्य आहेत. IIM साठी तुलनात्मक संख्या 5,27 आणि 45 आहेत. संविधानानुसार शैक्षणिक संस्थांमध्ये किमान 7.5% अध्यापन नोकऱ्या ST, 15% अनुसूचित जाती आणि 27% OBC कडे असणे आवश्यक आहे. (इंडियन एक्सप्रेस, 15 डिसेंबर 2021)

ह) जागतिक आव्हाने : सर्वात बलाढ्य देशांच्या शैक्षणिक प्रणालींची प्रतिकृती पश्चिम गोलार्धाच्या बाहेर फार पूर्वीपासून तयार केली गेली आहे. जरी नेहमीच चांगल्यासाठी नाही. मुख्य समस्या अशी आहे की अनेक विकसनशील देशांना त्यांच्या विशिष्ट समस्यांचे निराकरण करू शकतील असे व्यावसायिक आणि शास्त्रज्ञ तयार करण्यासाठी शैक्षणिक शालना[शाळा]पेक्षा अधिक तांत्रिक संस्थांची आवश्यकता आहे. अनेक देशांमध्ये भाषेतील अडथळे ही देखील एक समस्या आहे. कारण पाश्चिमात्य देशांमध्ये विकसित झालेल्या अनेक तंत्रज्ञानांना अनेक भाषांमध्ये नसलेल्या शब्दसंग्रहाची आवश्यकत असते.

तुमची प्रगती तपसा.

- १) ऑल इंडिया सर्व्हे ऑन हायर एज्युकेशनने (AISHE) अहवालानुसार शिक्षणावर चर्चा करा.
- २) उच्च शिक्षणातील आव्हानांची चर्चा करा.

१७.७ खाजगीकरण आणि भारतातील उच्च शिक्षण

प्रत्येक क्षेत्रात खाजगीकरणाचा शिरकाव होत असल्याने त्याचा प्रभाव शिक्षणावरही झाला आहे. शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होतात. सध्या देशात उच्च शिक्षण देणारी 419 खाजगी विद्यापीठे आहेत. (UGC वेबसाईट). विद्यापीठ आणि शिक्षणाचे खाजगीकरण समस्याप्रधान आहे. खाजगी विद्यापीठ/ संस्था सरकारी शैक्षणिक संस्थांच्या थेट नियंत्रणात नसल्यामुळे फी संरचना मागणी/ व्यवस्थापनाच्या निर्णयानुसार तयार केली जाते. काही खाजगी संस्थांमध्ये नफा हा एक भक्कम हेतू आहे. सरकारच्या मालकीच्या शैक्षणिक संस्थांपेक्षा जेथे आरक्षणे आहेत, कमी फी आणि सेवा हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

बनवत विद्यापीठाच्या अस्तित्वासारख्या खाजगीकरणाशी संबंधित अनेक समस्या आहेत. अज्ञानामुळे/ जागरूकतेच्या अभावामुळे विद्यार्थी या विद्यापीठांमध्ये अभ्यासक्रमात प्रवेश घेतात आणि नंतर त्यांना विद्यापीठ/ संस्था बनावट असल्याचे लक्षात येते. परिणामी विद्यार्थ्यांना त्रास सहन करावा लागतो आणि त्यांचे पैसे देखील गमावले जातात आणि आशाही गमावली जाते आणि करियरच्या संकटातून जातात. यूजीसी वेबसाईट बनवत विद्यापीठांच्या यादीवर वेळोवेळी सूचना देते. खाजगीकरण आणि थेट नियंत्रण नसल्यामुळे अशा बनावट विद्यापीठांची समस्या आहे. बऱ्याच खाजगी विद्यापीठांना उच्च शिक्षण म्हणून मान्यता दिली जाते, परंतु ठराविक कालावधीनंतर त्यांच्याकडून मान्यता काढून घेतली जाते. तरीही ते वेगवेगळ्या मार्गांनी कार्यरत राहतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना विशेषतः दुर्गम खेड्यांमध्ये त्रास सहन करावा लागतो, जिथे पहिली पिढी शिकणारे विद्यार्थी आहेत.

सध्या खाजगी क्षेत्र भारतातील सुमारे ६०% उच्च शिक्षण संस्थांना समर्थन/ योगदान देते. गेल्या दहा वर्षांतील महाविद्यालये, शहरीकरण, तंत्रज्ञान, लोकसंख्या वाढल्याने भारतामध्ये आता संपूर्ण जगत दरडोई मोठ्या प्रमाणावर उच्च शिक्षण संस्था आहेत आणि आपल्याकडेही उच्च शिक्षण संस्था विक्रमी पातळीवर आहेत. (शगुरी, 2013).

खाजगीकरणाने समाजाला अनेक वेळा दुर्लक्षित केले आहे. खाजगीकरणात आरक्षण नसल्याने राखीव शिक्षकांना नोकऱ्या मिळत नाहीत. Gramsci च्या Hegemony च्या संकल्पनेतून खाजगीकरणाला प्रभाव समजून घेण्यासाठी, ते सामर्थ्यवान आहेत, जे शाळा,

महाविद्यालये बंधातील, त्यांच्या स्वतःच्या अधिकारावर नियंत्रण ठेवतील आणि त्यांच्या इच्छेनुसार इनाची निर्मिती आणि प्रसार करतील. पुढे गरीब माणसाला मानसिकदृष्ट्या, नकळतपणे संथ प्रक्रियेत दुर्लक्षित केले जाते. आजही, भारतातील पालक, शिक्षणाकडे शिक्षणाद्वारे जीवनमान उंचाविण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहतात. त्यामुळे फीच्या वाढीमुळे विशेषतः गरीब विद्यार्थ्यांना ते परवडत नाही आणि गरिबांसाठी ते ओझेही बनते.

१७.८ सरकारी योजना

उच्च शिक्षणासाठी सरकारी योजना - उच्च शिक्षणासाठी सरकारच्या काही महत्वाच्या योजना आहेत - इम्पॅक्टफुल पॉलिसी रिसर्च इन सोशल सायन्स (IMPRESS) - उच्च शैक्षणिक संस्थांमधील सामाजिक संशोधनाला समर्थन देण्यासाठी आणि धोरण तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी सक्षम करण्यासाठी इंप्रेसची रचना करण्यात आली होती. 31 मार्च 2021 पर्यंत अंमलबजावणीसाठी एकूण 414 कोटी खर्च. हा उपक्रम राबविण्याची प्रभारी संस्था भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद (ICSSR), नवी दिल्ली आहे. स्वयं 2.0 ही एक वेबसाईट आहे. ज्याद्वारे अनेक अभ्यासक्रम दिले जातात. जर एखाद्याला प्रमाणपत्राची आवश्यकता नसेल तर अभ्यासक्रम विनामुल्य आहेत. किंमत नाममात्र आहे. जसे रु. परीक्षा प्रमाणपत्रासाठी 1000 रु. हा कोर्स आयआयटी, आयआयएम सारख्या नामांकित विद्यापीठांतील अनेक प्राध्यापकांद्वारे आयोजित केला जातो. हे अभ्यासक्रम कौशल्य सुधारण्यासाठी देखील आधारित आहेत आणि खास अशा लोकांसाठी डिझाईन केलेले आहेत ज्यांना नोकरी मिळू शकते. हे कौशल्य वर्धन आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम आहे. या अभ्यासक्रमासाठी आहे. या अभ्यासक्रमांसाठी मोबाइल फोन किंवा इंटरनेटसह संगणक यासारख्या इलेक्ट्रिकल उपकरणाची आवश्यकता असते.

प्रधानमंत्री इनोव्हेटिव्ह लर्निंग प्रोग्राम (DHRUV) हा हुशार मुलांची कौशल्ये आणि ज्ञान वाढवण्यासाठी त्यांना ओळखण्याचा आणि त्यांना पाठींबा देण्याचा प्रयत्न करतो. संशोधन आणि नवोपक्रमाची देशाची संस्कृती बळकट करण्यासाठी, MHRD ने उच्च शिक्षण विभागात अनेक नवीन कार्यक्रम देखील सुरु केले. शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारणा आणि समावेश कार्यक्रम, एक पंचवार्षिक दृष्टी योजना, मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या उच्च शिक्षण विभाग (EQUIP) द्वारे पूर्ण आणि सार्वजनिक करण्यात आली आहे. 2019 मध्ये स्वयं 2.0, दीक्षारामभ आणि PARAMARSH यासह उच्च शिक्षण विभागातील अनेक अतिरिक्त महत्त्वपूर्ण उपक्रम सुरु करण्यात आले.

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या उच्च शिक्षण विभागाने प्रत्येक प्रत्येक मंत्रालयाने पंचवार्षिक व्हिजन प्लॅन (EQUIP) अंतिम करण्याच्या पंतप्रधानांच्या आदेशाचे पालन करून शैक्षणिक गुणवत्ता अपग्रेडिंग आणि समावेश कार्यक्रम नावाची पाच वर्षांची दृष्टी योजना केली आहे. हा अहवाल तज्ञांच्या सखोल अभ्यासानंतर तयार करण्यात आला आहे. उच्च शिक्षणामध्ये रोजगारक्षमता सुधारणे आणि प्रवेश समावेश, गुणवत्ता आणि उत्कृष्टतेचे आदर्श विकसित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. EQUIP व्हिजन योजना पाच वर्षांच्या कालावधीत (2019-2024) क्षेत्र विशिष्ट धोरणात्मक हस्तक्षेप करून भारतातील उच्च शिक्षणप्रणाली बदलण्याचा प्रयत्न करते. सध्या, EQUIP EFC च्या मुख्य मान्यतेसाठी सदर केले गेले आहे.

उच्च शिक्षांच्या महत्वाच्या घटकांवर चर्चा करण्यासाठी स्थापन केलेल्या दहा तज्ञ गटांच्या अहवालावर आधारित EQUIP तयार करण्यात आले.

भारतातील उच्च शिक्षण

शिक्षणाचा अधिकार हा एक महत्वाचा कायदा आहे ज्याने शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणले. अनुच्छेद 21-A, असे नमूद करते की सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार आहे आणि तो 2002 च्या संविधान (ऐंशीवी दुरुस्ती) कायद्याद्वारे भारतीय संविधानात जोडला गेला आहे. (मंत्रालय शिक्षण, वेबसाईट)

RISE - शिक्षणातील पायाभूत सुविधा आणि प्रणालींचे पुनरुज्जीवन पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शैक्षणिक प्रणालींबाबत चर्चा करते. ही योजना भारतीय उच्च शिक्षण संस्थांना चांगल्या दर्जाच्या संशोधन सुविधा पुरवण्याचा प्रयत्न करते. ते शिक्षणासाठी जागतिक केंद्र बनते. हायर एज्युकेशन फायनान्सिंग एजन्सी (HEFA) द्वारे 1,000,000 कोटी उभारण्याचेही या प्रकल्पाचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना शैक्षणिक संस्थांना अधिक स्वायत्त आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी सहयोग देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

ऑनलाईन अभ्यासक्रम - तंत्रज्ञानाच्या परिचयासह शिक्षण प्रणालीमध्ये अनेक नवीन उपक्रम आहेत. विद्यापीठ अनुदान आयोग MOOC अभ्यासक्रम विकसित करण्यासाठी अधिकाधिक ऑनलाईन आणि दूरस्थ शिक्षण वाढवण्यास प्रोत्साहन देते आणि त्यांना क्रमवारी लावणे यासाठीही उपाययोजना आहेत. संचमान्यतेच्या आधारे संशोधन आणि विकासासाठी संस्थांना अधिक निधि आणि अनुदान दिले जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरण हे १९८६ नंतरचे मार्ग मोडणारे धोरण आहे. प्रादेशिक भाषांवर लक्ष केंद्रित करणे, व्यावसायिक अभ्यासक्रम यासारखे अनेक चांगले उपक्रम आहेत. NEP 2020 नुसार व्यावसायिक शिक्षणासह एकूण नोंदणी प्रमाण वाढवणे हे उद्दिष्ट आहे, जे 2018 मधील 26.3% 2035 मध्ये 50% पर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात जागांची संख्या वाढवणे देखील उद्दिष्ट आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये 3.5 अब्ज. हे नवीन तंत्रज्ञान - ICT वापरण्यास प्रोत्साहन देते. 2025 पर्यंत राष्ट्रीय कृतीद्वारे मुलभूत साक्षरता आणि संख्यात्मक कौशल्ये सध्या करण्याच्या SDG 4 च्या उद्दिष्टाशी सुसंगत 2030 पर्यंत माध्यमिक शिक्षणात सार्वत्रिक नावनोंदणी साधली जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणाची योजना आहे की 2030 पर्यंत प्री-स्कूल ते माध्यमिक पातळी 100% GER असेल. हे दशलक्ष शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांना परत आणण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करते. 2023 पर्यंत शिक्षक मुल्यांकन सुधारणांसाठी तयार होतील. 2030 पर्यंत सर्वसमावेशक आणि न्याय शिक्षणाची व्यवस्था व्हिज्युअलाइज्ड आणि नियोजित आहे. धोरण हे देखील सिनिश्रीत करते की प्रत्येक मुल किमान एक कौशल्य प्राप्त करून शाळेत पदवीधर होईल. सार्वजनिक आणि खाजगी शाळांमधील शिक्षणाच्या सामान्य मानकांनुसार प्रत्येक विद्यार्थी शाळेतून किमान एक कौशल्य हातात घेऊन पदवीधर होईल. नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रादेशिक भाषांच्या वापरास प्रोत्साहन आणि भर देण्यात आला आहे.

तुमची प्रगती तपासा.

- 1) शिक्षणाच्या अधिकारावर ऑनलाईन अभ्यासक्रम सुरु केले आहेत याची काही नावांची यादी करा.

२) यूजीसीने कोणते ऑनलाईन अभ्यासक्रम सुरु केले आहेत याची काही नावांची यादी करा.

१७.९ सारांश

हा अध्याय भारतातील उच्च शिक्षण आणि त्यातील आव्हाने आणि व्याप्ती समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. धडा उच्च शिक्षणाचा अर्थ समजून घेण्यापासून सुरु होतो. म्हणजे उच्च शिक्षण हे पोस्ट सेकंडरी स्कूल ऑफ लर्निंगमध्ये दिल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या शिक्षणांपैकी कोणतेही एक म्हणून अहिले जाऊ शकते. ज्याचा परिणाम सामान्यतः शिकानार्यालन पदवी, डिप्लोमा किंवा उच्च शिक्षणाचे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येतो. भारत सरकार प्रत्येकाला उच्च शिक्षण प्रदान करण्यावर विश्वास ठेवते जे पात्र आहेत, विशेषतः सर्वात असुरक्षित गटांना, उच्च शिक्षणाच्या शक्यतांमध्ये अधिक न्याय प्रवेश कारण शिक्षण असुरक्षित गटांना त्यांचे जीवनमान, राहणीमानाचा दर्जा वाढविण्यास मदत करेल. आम्ही भारतातील विद्यापीठांच्या संख्येशी संबंधित डेटा देखील पहिला. या प्रकरणामध्ये शिक्षणाशी संबंधित विविध योजना धोरणे यांचीही चर्चा करण्यात आली आहे. उदाहरणार्थ ICT चा विकास (शिक्षणाला चालना देण्यासाठी माहिती आणि दळणवळण आणि तंत्रज्ञान. प्रकरणामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरणाविषयी देखील चर्चा आहे जी लवकरच सुरु होणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे की तोपर्यंत एक कौशल्य निर्माण करणे. मुलाने त्याचे शिक्षण पूर्ण केले. नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट नोंदणी वाढवणे आणि शाश्वत विकासाचे लक्ष्य क्रमांक 4 सध्या करणे हेदेखील आहे. या व्यतिरिक्त प्रकरणामध्ये शिक्षणातील खाजगीकरणाच्या परिणामांची चर्चा केली, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या विकासामध्ये एक विभक्त वाढ झाली आहे. ज्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण घेणे परवडत आहे त्यांना राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी नेतृत्व करणे.

१७.१० प्रश्न

- १) उच्च शिक्षणातील आव्हानांची चर्चा करा.
- २) शिक्षणातील खाजगीकरण स्पष्ट करा.
- ३) उच्च शिक्षणातील विविध योजनांवर एक टीप लिहा.

१७.११ संदर्भ

- Britannica, The Editors of Encyclopedia. "Higher education". Encyclopedia Britannica, 3 Mar. 2016, <https://www.britannica.com/topic/higher-education>. Accessed 5 August 2022.
- Education, Swink, R. Lee, Lawson,. Robert Frederic, Ipfling,. Heinz-Jurgen, Szyliowicz,. Joseph S., Arnove,. Robert F., Huq,. Muhammad Shamsul, Chen,. Theodore Hsi-en, Graham,. Hugh F., Scanlon,. David G. & Marrou,. Henri-Irene, Naka,. Arata, Bowen,. James, Chambliss,. J. J., Browning,. Robert, Nakosteen,.

Mehdi K., Meyer,. Adolphe Erich, Vazquez,. Josefina Zoraida , Riche,. Pierre, Gelpi,. Ettore, Shimahara,. Nobuo , Anweiler,. Oskar, Lauwerys,. Joseph Albert, Mukerji,. S.N., Thomas,. R. Murray and Moumouni,. Abdou (2021, November 1). education. Encyclopedia Britannica.

<https://www.britannica.com/topic/education>

- <https://www.education.gov.in/en/overview> All India Survey on Higher Education, AISHE, 2019-20, Ministry of Education, Department of Higher Education ., New Delhi.
https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/statistics-new/aishe_eng.pdf Indian Express, Dec 15th 2021).
- Ministry of Higher Education, Press Release
- <https://pib.gov.in/PressReleaselframePage.aspx?PRID=1537917>
- Sheikh, Y. A. (2017). Higher education in India: Challenges and opportunities. Journal of Education and Practice, 8(1), 39-42.
- Alam, Khabirul & Halder, Ujjwal. (2016). The Emergence and Impact of Privatization of Higher Education: Indian Overview. 6. 146-157.
- <https://dsel.education.gov.in/rte#:-:text=Overview,may%2C%20by%20law%2C%20determine.> (Ministry of Education, Website).
- <https://www.drishtiias.com/to-the-points/Paper2/higher-education-in-india-1>
- <https://vikaspedia.in/education/policies-and-schemes/national-education-policy-2020>

